

Кніга першая
ВЫЙСЦЕ КРЫНІЦ

Увечары вы кажаце: будзе пагоца,
бо неба чырвана;

А ўранні: сеньня непагадзь, бо неба
пахмурнае.

Крывадушнікі! аблічча неба распа-
знаць умеете, а знаменій часу не мо-
жаце?

...Мацяя, XVI

I

Груша цвіла апошні год.

Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошняга прущіка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела і раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталыя лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволыя пальцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчолы, што, здавалася, не будзе ёй зводу і не будзе канца.

І, аднак, надыходзіла яе апошняга часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка да яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб пасадзіць у другім месцы, лазу, гвалтоўна вырываў кавалкі берага або асцярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у вадугу цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай вясны, і трава літасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў: дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў.

...За грушай канчаўся Кагутоў надзел. Год сорок таму назад стаяла яшчэ за дрэвам чорная лязня.

Але ў адну з начэй, зусім знянацку, Дняпро ўхапіў яе — нават бярвяна не паспелі вылавіць. Так, пэўна, і сплыло бяргенне з Азярышча аж у самы Суха-дол, дзе напаўгалодныя мяшчане і трэскі не пра-пускалі.

Новую лазню стары Даніла Кагут вывеў сажняў за сто ад берага, куды вышэй за ўласную хату. Нявесткі скардзіліся: пакуль нацягаеш вады — рукі адвальваюцца. Даніла слухаў іх і бурчаў у ласкава-з'едлівыя, залацістыя тады яшчэ вусы:

— Абы мой вацок¹ з грашыма не адваліўся. Рук — не купляць...

І гнаў сыноў, каб памаглі бабам прынесці балеі дзве-тры.

Новая лазня з часам стала занадта раскошнай для Кагутовай радзіны. Сыны па дурным новым звычаі аддзяліліся, з бацькам застаўся толькі старэйшы, Міхал, з жонкаю ды шасцёра іхніх дзяцей: пяць сыноў і дачка-мезеніца. Пойдуць сем «мужыкоў» у першую пару, дык месца — хоць сабак ганяй, і ад гэтай прасторы халодна.

І ўсё ж старой лазні ніхто не шкадаваў. Разам з лазняй сплыла чорная гісторыя.

Было гэта праз некалькі год пасля таго, як Прыдняпроўе адпала ад «Кароны». Даніла быў тады яшчэ падлетак, адзіны сын у бацькі, адзіны ўнук у дзеда. Як насланне нейкае было. За тры пакаленні халера двойчы выкасіла Азярышча. Кагутам пашанцавала. Хоць па адным мужыку засталася на завод.

Астатнія паўміралі. Не памагло і тое, што Раман, Данілаў дзед, лічыўся ведзьмаком. І ён нічога не мог зрабіць, пэўна таму, што справа была новая. Нават самыя старыя не чулі ад дзядоў пра халеру.

Хто не ўцёк у лес — тым было дрэнна. А Раману з сынам, Маркам, не дазволіў уцячы пан. Даў стрэльбу і загадаў застацца ў пустой вёсцы, каб не парабавалі сялянскага набытку ліхія людзі. Стрэльбы, бадай, і не варта было даваць. Ад халеры стрэльбай не адаб'ешся, а ліхія людзі баяліся Рамана з яго славай горш як стрэльбы.

Пэўна, Раман не быў бы Раманам, каб не знайшоў

¹ Каліта.

сродак. Ён і адпаіў сына рэзкім бярозавым квасам. Не аддаў смерці. Але астатніх не паспеў.

Халера сышла. Забылі і пра яе. А ў Кагутовай хаце так і жылі стары, вялікі ды малы.

І вось тут і здарылася. У адну з цёмных лістападаўскіх начэй Марка забіў бацьку ў лазні. Запароў старога віламі.

Акім Загорскі, стары азярышчанскі пан, пачуўшы, за галаву схапіўся. Чаго ж тады чакаць ад чалавека, калі ён на забойства бацькі ідзе? Што ж гэта робіцца? Ці біблейскія часы вяртаюцца, ці апошнія надыходзяць? А як ён дваццаць год нязменна хадзіў у ганаровых суддзях, і да раздзелу і пасля, у губернскім земскім судзе, то намерыўся ўпячы злачынцу, адкуль і крумкач костак не прыносіў, балазе цяпер абшары былі нямераныя і нават Сібір сваёю была. Схапілі Марку — добра! У ланцугах ён — добра! Хутчэй яго, вылюдка, у Сухадол, на судовую сесію.

А потым узяў Акіма роздум. І не тое каб пан цяпер апраўдаў забойцу. Ён задумваўся: як магло здарыцца, якая выгада была пайсці на такое любаму, ад смерці бацькам уратаванаму, сыну, адзінаму спадкаемцу? І, галоўнае, здзіўляла Загорскага тое, што ніхто з аднавяскоўцаў і словам, і міргам нават не асудзіў Марку. Быццам так і трэба было.

Акім Загорскі ведаў сілу абставін. І ведаў: да самай глыбіні чалавечай душы і таго, што прымусіла яе зрабіць тое ці іншае, не дакапаецца ніколі ніводзін суд. Не на тое людзі суды выдумалі. Суд — гэта расправа. І гаспадары кожнага суда хочуць толькі, каб расправа была хуткая і не вельмі драгая.

І таму ён аднойчы ноччу з'явіўся ў вязніцу скасаванага за непатрэбнасцю замка. Замак быў двухпавярховы, з сутарэннямі. У вежах новая ўлада размясціла правіяцкія склады, а сутарэнні так і засталіся вязніцай.

Думаў Акім Загорскі, што пабачыць слімака, раздушанага цяжарам уласнай віны, а ўбачыў чалавека, які нават не хавае вачэй.

— Можа, не твая правіна? — сумеўся Загорскі. — Можа, нехта другі?..

— Мая правіна, — сказаў Марка. — Мая рука зрабіла, мне і адказваць.

— Дык што ж ты тады святым прыкідваешся?! — ускіпеў пан.— У сабакі вочы пазычыў?!

— Вы не крычыце на мяне,— зусім не па-мужыцку, з гонарам, сказаў закуты.— Нада мною зямнога суда няма. Мяне апраметная чакае. Я душу сваю навек загубіў, і мне ўжо з агню ніколі не выйсці...

Загорскі так нічога і не дабіўся, пайшоў. І пачаў распытваць у другіх, пераважна ў сваіх жа азярышчанскіх сялян. Доўга нічога не мог даведацца, пакуль адна старая не расказала. У Акіма валасы ўсталі дыбарам.

Нездарма нябожчыка Рамана лічылі за ведзьмака. Сам Акім Загорскі такому глупству, вядома, не верыў, але яны, яны ж усе верылі. Ды і як было не верыць, калі Раман лячыў травамi скурапею¹ і скулы, упраўляў звiхi, выводзіў цяменнік, браў на рукі дзяцей з пярэпалахам і глядзеў ім у вочы, і дзецям адразу рабілася лягчэй.

А такія справы без нячыстай сілы, вядома, не робяцца. І кожнаму нават самаму разумнаму варажбіту, нават таму, хто не ўжываў сваёй сілы на злое, даводзіцца пасля смерці расплачвацца.

Прыходзіць такі час, і вядзьмак павінен залезці ў падпечча, лепей за ўсё ў лазні. І менавіта так аддаць д'яблу душу. Там і павінен быў Раман зводзіць з д'яблам апошнюю рахубу. І побач з ім абавязкова мусіў быць сын.

Яны і пайшлі ў лазню ўдвух, калі стары адчуў набліжэнне смерці.

Стары залез у падпечча і доўгі час гаварыў нешта. Мо ўспамінаў жыццё, а мо трызніў. Потым апрытомнеў і працягнуў руку, каб сын дапамог яму выбрацца.

І вось тут настала самая страшная хвіліна. Усім вядома, калі сын возьме бацькаву руку — уся вядзьмарская сіла прайдзе да яго. А з сілаю — смерць у падпеччы і тое, што пасля яе.

Марка ведаў: ён не можа гэтага. Супраць гэтага было жыццё і словы, якія ён кожную нядзелю чуў у царкве. Каб жа гэта яшчэ ратавала ад пекла душу старога. Але гэта не ратавала, гэта толькі абяцала пекла яшчэ і яму, Марку, не сёння, дык праз колькі год.

¹ Каросту.

І ён не ўзяў рукі, хоць і ведаў, калі не возьме, бацька будзе пакутаваць у падпеччы асабліва доўга: ноч, дзве, магчыма, нават тры.

Ён сядзеў над старым амаль да раніцы. І той увесь час стагнаў і ўсё часцей і часцей пачынаў нема крычаць. А Марка сядзеў над ім і плакаў ад жалю.

Перад світаннем ён устаў. Ён вырашыў. Вядома, тое, што ён хацеў зрабіць, пагражала яму, Марку, апраметнай і вечнымі пакутамі, але ж за адну хвіліну рабіла бацькаву душу вольнай ад кіпцюроў нячыстага.

Усе ведалі, што пакутніцкая смерць, ды яшчэ ад рукі блізкага, адразу нішчыць уладу цёмнай сілы. А хто ж бліжэй Раману, як не ён? Няпісаны закон загадвае яму даканаць бацьку, каб той не пакутаваў тут і не пакутаваў там. Што ж, ён зробіць гэта. І няхай будзе кепска яму. Марку застанеца радасць, што бацьку добра, і гордасць, што ён зрабіў правільна.

Ён пайшоў на прыгуменне і прынёс вілы.

Даведаўшыся, Загорскі пачаў судзіць сябе і забойцу. Так, гэтаму варварству і дзікунству няма апраўдання. Але ж хто вінен у тым, што гэтыя людзі дзікуны? Дзяржава, якой ёсць да іх справа толькі ў часы мяцяжу? Уладары над душамі, якім ёсць да іх справа толькі пасля жніва? Адкуль ім ведаць асновы свету, што вакол іх? Царква крычыць ім аб апраметнай, паданні пагражаюць д'яблам і ведзьмакамі.

Вось і суду *толькі цяпер* будзе справа да Маркі.

І чым дапамог гэтым сваім людзям ён, Акім Загорскі? Не забіваў, не рабаваў, бо не меў у гэтым патрэбы. Але што агульнага паміж Маркам і ім, які ганарыцца тым, што наведаў у Фернэ Вальтэра? Гаспадар і мужыкі — жыхары розных светаў.

І хутка ад усіх разважанняў у яго сэрцы засталася толькі разуменне таго, што суд зробіць кепска і ён, Загорскі, не здолее нічым перашкодзіць. Сляпыя судзілі сляпога.

Таму Загорскі ўсім сваім уплывам ціснуў на судовых, і прысуд быў мяккі: дзесяць год катаргі.

... Марка з Сібіры не вярнуўся. Даніла, і той даўно

стаў дзедам. Памерла імператрыца, і сын, і адзін з унукаў яе. Памёр і Акім Загорскі. Амаль забылася і здарэнне з лазняй, а потым і лазню злізаў Дняпро.

Быццам і не было ні людзей, ні закуранай нізкай будыніны на беразе. Толькі груша...

За ёю ляжалі прыдняпроўскія адхоны, вёскі, пушчы і мястэчкі. За ёю стаялі замшэлыя замкі, чорныя хаты і старажытныя белыя званіцы.

А груша цвіла апошні год. Дняпро падбіраўся да яе спакваля, як разбойнік. Гэты апошні год яна стаяла толькі сілай сваіх карэнняў, умацаваўшы імі сабе паўкруглы фарпост.

Чарговая з мільёнаў паводак, якія бачыў Дняпро, спадала. Наступная павінна была кінучь дрэва ў хвалі, разам з квеценню. Але яна не ведала аб гэтым. Яна цвіла ў віраванні пчол, і пялёсткі падалі на быструню ракі.

II

Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вымываючы з-пад адхонаў пясок, адкрываючы часам для вачэй чалавечых тое, што сам жа раней схаваў ад іх: наздраватыя вапнякі, чырвоныя з ліловым адценнем пліткі жалезняку і векавечныя, варажскіх часоў, дубы.

Яны чорныя, як косць, гэтыя мораныя дубы. Як абгарэлая чорная косць. І калі бачыш на водмелі напаўзанесенае пяском мокрае бярвяно — адразу становіцца зразумела, адкуль узяў народ паданне аб волатах, што спяць, засыпаныя жвірам і заплеченыя травой, спяць, пакуль не прыйдзе час вялікай бяды і пакуль іх не пакліча народ.

... Бяда прыходзіла шмат разоў, а яны не ўваскраслі. Можа, сапраўды скамянелі, як тыя дубы?

Хто ведае?

Але плыве і плыве вялікая рака. Нас не было, а яна ўжо несла свае хвалі міма заток, пушчаў і буславых гнёздаў. А калі нас не будзе, яна ўсё яшчэ будзе бегчы далей і далей, да апошняга, далёкага мора.

...Вёску Азярышча, што прыткнулася над Дняпром, на белапясчаным адхоне, вясной залівае вада, і яна стаіць на востраве. Царква — убаку, таксама на востраве, і на вялікдзень папу з прычтам часам да-

водзіцца не абыходзіць яе, а аб'язджаць на чаўнах.

Прайшоў вялікдзень, моцна апала вада. На ўзвышшах ужо адараліся і адсеяліся. Вёска дрэмле ў лянівых праменнях майскага сонца, пустая, разамлелая. І ўсё ж Дняпро, амаль зусім адступіўшы ў летняе рэчышча, не можа супакоіцца і ляніва точыць нізы берага... Ціша. Спакой. Дурны крык пеўня над дымным гноем.

...У той майскі дзень на пясчаным адхоне, пад той самай грушай, якой канчаўся цяпер Кагутоў надзел, сядзела чародка дзяцей — тры хлапчукі і дзяўчынка.

Толькі два старэйшыя — кожнаму год па адзінаццаць — сядзелі, абкруціўшы клубы кужэльнымі сарочкамі. Трэці, сур'ёзны мужычок год васьмі, і дзяўчынка, яшчэ гады на два маладзейшая за яго, былі зусім голая, але ніколькі, відаць, не саромеліся з гэтай прычыны.

З гэтых чатырох два галышы і адзін трохі адзеты былі вельмі падобныя. Залацістыя зблытаныя валасы, дзікаватыя светла-сінія вочы і, нягледзячы на дзіцячую рэзкасць, нейкая асаблівая, няспешная ладнасць у рухах. Кожны, паглядзеўшы на іх, сказаў бы:

— Кагутова племя.

Чацвёрты быў зусім непадобны на іх. Болын тонкі. Цёмны скурай. З простым носам, як астатнія тры, але з крутымі ноздрамі. Са спакойным, не па-дзіцячаму цвёрдым ротам.

Ён і сядзеў неяк больш вольна і лёгка. Каштанавыя, вельмі іскрыстыя пад сонцам валасы гэтага хлопца ляжалі буйнымі хвалямі. Цёмна-шэрыя шырокія вочы спакойна глядзелі на імкліваю плынь Дняпра.

Нічога не было на гэтай плыні, ні ветразя, ні чарады качак, і таму гэты занятак хутка абрыдзеў шэравокаму. Ён лёг на спіну і звярнуўся да суседа:

— Пойдзем яшчэ ў ваду, Павёлка?

— Здурэў, Алесь? — салідна сказаў Павал. — Пачакай, усю ж ваду скаламуцілі.

Вада ў Дняпры была яшчэ халаднаватая, і таму сябры выбралі для купання невялічкую затоку, добра прагрэтую сонцам. Купаліся, відаць, зусім нядаўна, бо валасы ў іх былі мокрыя.

— Горача, халера на яго, — уздыхнуў Алесь і апусціў чорныя вейкі. — Пойдзем праз тыдзень на

Равеку. Стафан там надоечы во якога акуня выхапіў.

Павал маўчаў.

— Ты што маўчыш, Павёлка? — сказаў Алесь. І, ужо ўстрывожаны, убачыў, што ў сябра дрыжаць вусны. — Ты чаго, Паўлюк?

— Праз тыдзень цябе, магчыма, тут не будзе, — глуха сказаў Павал.

— Во, дурына. Куды ж гэта я падзенуся?

— Сёння раніцай — ты якраз апошні воз гною на Нізок вазіў — прыязджаў Карп з маёнтка. Сказаў, што паны пагаворваюць: маўляў, досыць. Маўляў, цяжка Міхалу Кагуту без нашай дапамогі, і час браць Алесь... Гэта каб за цябе бацька «пакормнае» і «дзядзькавое»¹ атрымаў...

У вачах у Алесь з'явілася трывога. І адразу ж знікла, саступіўшы месца рашучасці.

— А я не пайду. Хто мяне прымусіць, калі мне і тут добра?

— Гэ-эх, брат, — тонам дарослага сказаў Павал. — Тут ужо нічога не зробіш. Возьмуць у двор — і канцы. На тое яны паны. На тое мы мужыкі. Як аддалі яны цябе, так і возьмуць.

— А я ўцяку. Я не іхні. Я — ваш.

— Прывыкнеш, — працягнуў Павал. — Памятаеш, як шэсць год таму роў, калі цябе да нас прывезлі? І страшна ў нас, і чорна. Прывык жа...

— Куды гэта Алесь забяруць? — спытала дзяўчынка.

Стаяла перад імі, голенькая, круглая. Трымала ў роце палец.

— Ідзі ты, Янька, — з прыкрасцю сказаў Павал. — Што ты ведаеш?

— Куды яго забяруць? Ён жа наш, — у голасе дзяўчынкі было неўразуменне.

— Наш, ды не зусім.

І тут Алесь ускінуўся на калені.

— Як гэта не ваш? Як гэта? А чый жа я? Буслаў?! Арышкі-дурнічкі ?!

На вачах яго накіпалі ўжо злыя слёзы. Ён не стрымаўся і адважыў дружбаку гучнага ляпаса. А яшчэ

¹ Па старому, часоў уніі, звычай, які амаль знік у XIX ст., беларускія каны аддавалі сыноў на «дзядзькаванне» (выхаванне) у сялянскія сем'і.

праз хвіліну яны, адзін цераз другога, каціліся ўніз, да ракі, узнімаючы хмары пяску. За кулакамі — свету відаць не было. Скаціўшыся на самае ўзбярэжжа затокі, чырвоныя, пыльныя, яны малацілі адзін аднаго і раўлі.

Яня, захлынаючыся ад крыку, пабегла да іх, густа ссоўваючы нагамі пясок.

— Не трэ-э-э... Але-е-е... Па-а-а!!!

За ёю паважна, адхінаючыся назад, быццам круглае пуза магло пераважыць, рухаўся галыш «мужэска полу», Юрась Кагут.

Дзяўчынка крычала ўжо зусім без голасу і часта тупала нагамі, не заўважаючы, што зайшла ў ваду.

І тады васьмігадовы Юрась, паглядзеўшы на яе, нагнуўся, чарпануў поўныя прыгаршчы глею і гучна шалёснуў на абедзве галавы.

Бойка спынілася. Абое глядзелі адзін на аднаго і на Юрася. А той, пасля паўзы, павольна сказаў:

— Э-к, важна...

І пайшоў да дзяўчынкі:

— Хадзем, Янечка, хадзем, золатка. Гэта ж яны жартуюць. Гэта ж Алесь пажартаваў... Бач, запыр-скалася ўся.

Хлопцы глядзелі, як Юрась павёў Яньку ў затоку. Потым у Алесевых вачах з'явіліся слёзы.

— Дурні,— сказаў ён,— напалохалі дзяўчо. І ты дурань... Дурань ты, вось хто... Калі я не ваш, дык я і пайду... Не вельмі трэба... Толькі ў Загоршчыну я не хачу. Знайду на гасцінцы магілёўскіх або мірскіх старцоў з лірамі — з імі рушу. І заставайцеся вы тут са сваёй Равекай і з халернымі вашымі акунямі.

Ён зайшоў па пояс у ваду і пачаў змываць з галавы шызы глей. І раптам адчуў, што Паўлава рука лягла яму на валасы.

— Чакай,— сказаў Павал.— Давай памагу... Ты... даруй...

Алесь выпрастаўся. Так яны і стаялі адзін супраць аднаго і напалову ў вадзе. На галаве ў Павёлкі была густая ляпёшка; з валасоў Алесь сплывалі на твар і грудзі шызыя струменьчыкі. Яны цяклі і ад вачэй, і нельга было зразумець, вада гэта ці слёзы.

— Паўлюк,— ціха спытаў Алесь,— няўжо возьмуць?

— Не ведаю,— няшчыра сказаў той.— Можа, і

абыдзеца. Давай лепш мыцца. Вечарэць сора пачне.

Яны мыліся моўчкі. Яня і салідны Юрась сядзелі ля самага берага, і Юрась браў вялізнай чарапашкай ваду і паліваў Янін жывот.

— Дзеці,— прагучаў голас з адхону,— досыць вам боўтацца: вярба са с... вырасце.

Над урвішчам, ля грушы, стаяў белы стары, белы ад галавы да нагавіц. Стаяў, абапіраючыся на кантовы чорны кій з вострым канцом.

• — Вылазьце, ці што?

— Яны, дзядуля, зараз,— віскнула Янька.

Позірк дзеда адразу памякчэў, як толькі ён глянуў на дзяўчынку.

— То добра. Вылазьце. Я пайду.

Хлопцы моўчкі дамыліся. Юрась і круглая Янька падняліся ўжо на адхон і зніклі за грушай.

— Вось і печку, у якой летась бульбу пяклі, абурў Дняпро,— хаваючы вочы, сказаў Алесь.

Сапраўды, у адхоне, на свежай адколіне, відаць была толькі неглыбокая чорная ямка.

Яны ўсё яшчэ марудзілі, быццам бачылі Дняпро апошні раз. Алесь паставіў нагу на вялізную камлыгу зямлі, што коса ссунулася ў ваду і напалову затанула ў ёй.

На той частцы, што яшчэ заставалася над вадою, спяшаліся дацвісці гусіныя лапкі і жоўты падбел. А іхнія браты, пад вадою, таксама яшчэ цвілі, але былі бескаляровыя, быццам іх пакінула жьпдцё.

У Алесьа балюча сціснула горла.

— Хадзем,— ціха сказаў яму Павал.

...Ад грушы вяла да хаты вузкая сцежка. Па або-два бакі ляжала нядаўна ўзараная чорная зямля, і надта белымі і танючкімі здаваліся ствалы яблынь і вішань, пабеленыя вапнай. Бязважкі салатавы пух ахутваў дрэвы, і асабліва шэрай і безжыццёвай выглядала ў гэтай зялёнай хмары старая хата Кагутоў з надворнымі пабудовамі, размешчанымі літарай «Пк Сцены хаты, сухія, з глыбокімі расколінамі, амаль напалову закрывала насунутая грыбам страху з такім тоўстым пластом смарагдавага вільготнага моху, што можна было засунуць руку амаль па локаць.

Арабіны і вінаград — так завуць у Прыдняпроўі

карычку' — буянымі хвалямі перахлэствалі цераз мёртвы каравы пляцень, быццам імкнуліся схаваць ад вачэй людскіх яго пачварнасць.

Над дрэвамі ўжо ўзляталі бронзавыя хрушчы. Сонца хілілася на захад, і ў вячэрнім паветры гучна ляскаў дзюбай бусел на страсе адрыны.

Дзед з малодшымі сядзеў на прызбе, доўгі, снежна-белы ў сваёй кужэльнай вопратцы. Сад садзіў ён. У той час нават у багатым на сады Прыдняпроўі пры кожнай сялянскай хаце было не больш як тры-чатыры дрэвы. Быў, праўда, загад прыдняпроўскай шляхецкай рады, каб кожны садзіў сады, але паслухаўся яго далёка не кожны.

Дзед сядзеў, бязвольна склаўшы карычневыя рукі, а над яго галавою незадаволена басілі хрушчы.

Непадалёку ад яго ляжала на ўскапанай курамі зямлі Курта. Ляжала на баку, цяжка адваліўшы страшныя лсьняныя саскі, пакутліва глядзела на людзей.

«Пэўна, нават не пабачу, якія ў яе будуць шчакі», — падумаў Алесь.

Дзед разбіў буркатліва-ласкавым голасам цішыню:

— Дзеткі, Юрась зараз агуркі палье, а вы схадзіце скіньце з вышак карове сена... Доўга, чорт на яго, дажджу няма: пасвіцца, пасвіцца, а бруха пустое. Потым парсюкам бульбу пасекчы трэба. Марыля спарыла.

Хлопцы моўчкі пайшлі за хату. Дзед сядзеў нерухома і слухаў, як буркачаць у кошыку пад вільчыкам галубы. Яня ўзлезла яму на калені.

— Дзеда, а баяць калі будзеш?

— Вось хлопцы вернуцца. Сёння я не толькі табе з Юрасём, сёння я і хлопцам баяць буду.

Дзед і ўнучка маўчалі. Цішыня была асабліва поўная ад буркатання галубоў.

...Урэшце вярнуўся Юрась і сеў поруч з дзедам. Нагавіцы ягонныя былі амаль да каленяў мокрыя, між пальцамі босых ног — чорныя земляныя рагі. З хляўца даносілася частае чахканне секача.

— Сёння Павал з Алесем¹ пабіліся, — сказаў Юрась.

— ”

¹ Какалуша, ігра.

— Хто першы?
— Алесь.
— Тады добра... Тады нічога...
— Чаму гэта нічога?
— А ты забыў, чаму вас, дзяцей, вучылі?
Юрась адказаў бойка:
— Пакормнага панскага сына не біць і першым з ім біцца не лезці.
— Правільна,— сказаў дзед.
Яня лашчылася да старога галоўкай. Юрась сядзеў натапыраны, як галчаны, і суровы: відаць, абдумваў нешта. Потым сказаў:
— Я нешта не чуў, дзеда, каб яго нам за грошы аддалі. Сёння Павал казаў пра нейкае «пакормнае» і «дзядзькавое»... Гэта што? І чаму гэта толькі ў нас ды ў Маеўшчыне покормнікі ёсць?
Дзед перабіраў шурпатымі пальцамі валосікі ўнучкі, аж чуваць было, як яны чапляліся за далоні. Сумна ўсміхнуўся:
— Зводзіцца стары звычай, Юрак. Калісь па ўсім Прыдняпроўі і далей гэта як звычайна было. Я помню, да французаў яшчэ, мала хто з паноў, праваслаўных асабліва, не рабіў гэтага... А цяпер усё радзей і радзей...
— А нашто гэта? — спытаў Юрась.
Дзед гаварыў з ім, як з дарослым, і малому гэта, відаць, падабалася, бо слухаў, вушы развесіўшы.
— Каб ведалі, як даецца зямля,— сказаў дзед,— каб не збэсціліся на сабаку. Адавалі, бывала, як толькі чатыры гады дзіцяці. Хто на тры, а хто і на пяць год. І зусім не дапамагалі хлопскай сям'і. А потым, калі возьмуць хлопца зноў у двор — даюць мужыку пакормнае, за тое, што хлопец з'еў, і дзядзькавое, бо ўсе мы як быццам дзядзькі малому, выхоўвалі яго, розуму вучылі.
— Пойдзе ад нас Алесь,— па-даросламу ўздыхнуў Юрка.— Які яшчэ ён потым будзе?
— Пэўна, усё ж лепшы за іншых,— сказаў дзед.— Чуў, як саха зямлю скрабе. Каб не забыў толькі. З бацькам і дзедам яго нам, можна сказаць, пашанцавала. Акім, прадзед ягоны, таксама нічогаўскі быў. Можа, і яблычка па яблыні. Можа, і не забудзе вас і мяне... Бо, крый божа, калі будзе, як суседскі Кроер...

— Калі яго забяруць? — спытаў Юрась.

— Заўтра. Заўтра яго забяруць,— сказаў дзед.— Толькі маўчыце, дзеткі. А зараз бяжы, Юрка, прынясі ліру.

Калі Павал і Алесь вярнуліся да прызбы, дзед сядзеў ужо з пацьмянелай, залапанай лірай на каленнях. Павольна, быццам спрабуючы, пакручваў ручку, слухаў чмялінае гудзенне струн. Курта глядзела на яго і цяжка дыхала.

— Во,— сказаў дзед Паўлюку, які ўжо сеў на траву,— не любячы яны, чэрці брахучыя, нашыйнікі... як чалавек. Быў у мяне сабака, ніколі на сворку не ішоў. А тут у мяне скула на шыі села. Жонка-нябожчыца падзерла старую сарочку, закруціла мне шыю. Дык сабака пабачыў, завіскатаў, кінуўся скакаць, за горла хапае. Думаў: у гаспадара нашыйнік.— Уздыхнуў: — Ну то добра, сядайце. Паслухайце, пакуль нашы не вернуцца. Песня пра жарабя святога Міколы... Толькі вось што, Алесь, калі ты ў Загоршчыне пачнешь расказваць, якія тут песні спяваюць...

Алесь пачырванеў:

— Доўга вы тут мяне крыўдзіць будзеце? То адзін, то другі. Я не горш за вас, калі трэба, маўчаць умею... Перад кім мне там языкацца?

Дзед уважліва глядзеў на яго, быццам усё яшчэ вагаючыся.

— Глядзі, сыне. Песня таемная. Не пры ўсіх нават сваіх можна... Але ўсё адно. Я ўжо чалавек стары. Выслухай маю апошнюю навуку...

Дзед павольна павёў ручкай, потым раптоўна і рэзка крутнуў яе. Высокім энкам заплакалі струны, быццам залямантаваў нехта ў распачы.

Хлопцы сядзелі ля яго ног, Юрась і Янька ляжалі з двух бакоў, грэлі жыватамі прызбу, але стары Кагут нікога ўжо не заўважаў. Зусім ціха пачаў гучаць старэчы і таму слававаты, але надзіва чысты голас:

Над зямлёю Дняпроўскай і Сожскай
Праляталі янгалы смерці.
Дзе лятуць — там вымерла вёска,
Дзе прыселі — там горад вымер,
Там жыццё папам і далакопам.

У Янькі шырока акругліліся вочы.

Так нарэшце край абязлюдзеў,
Што і янгалам страшна стала:

«Чым пражыць, як памрэ апошні?»
І галоўны сказаў: «Хопіць лётаць,
Трэба кам на зямлі пасяліцца».
Збудаваў яны палацы,
Збудаваў мury з каменяў,
Ўвесь Дняпро між сабой падзялілі,
Усіх людзей ад краю да краю...

Дзед змоўк на хвіліну, быццам прапусціўшы не-
калькі асабліва хвосткіх радкоў, але струны скардзі-
ліся, можа, нават не менш выразна за словы...

...Збудаваў цэрквы і касцёлы,
Па малітву ладанам кураць,
Задымілі, як лазню, неба.

Твар старога стаў паважным, амаль велічным.

Бог гадамі сядзеў і нюхаў,
А пасля сказаў сабе Юр'ю:
«Многа дыму да нас далятае,
Вельмі мала шчырай малітвы.
Твой народ па Дняпры і далей.
Што рабіць з тваім удзелам, Юры?»
І сказаў яму Юры-пераможца:
«Ты пашлі на зямлю Міколу.
Ён з сялян, ён добра рассудзіць».
Грозна бог свае бровы нахмурыў:
«Добра ведаю я людзей вясковых,
Вечна яны скардзяцца, ньюць,
Хітрасцю ж аплятуць і чорта.
Я пашлю з Міколам Касьяна.
Ён з паноў, ён другое заўважыць».
Ціха Юры адказвае богу:
«Знаецца Касьян з нячыстай сілай,
Сэрца злоснае ў твайго Касьянак

Дзед перастаў граць. Толькі голас, засмучаны і
журботны, вельмі ціха вёў песню.

Бог салдата свайго не паслухаў,
Даў загад Міколу і Касьяну.
Вось абодва спусціліся з неба
І пайшлі па сёлах і вёсках.
Быў Мікола ў кужэльнай світцы,
А Касьян у парчы залацістай.

Струны раптам так застагналі, што стала страшна.
Гэта былі ўсё тыя ж чатыры-пяць нот, але, здаецца,
болыпай роспачы і болю не было яшчэ на зямлі.

Ходзяць, ходзяць. Ад болю і жалю
У Міколы заходзіцца сэрца:
Панства горш за цароў турэцкіх,
Басурманы не так лютуюць...

Алесь нясмела ўзняў вейкі і ўбачыў, што палыіы
малога Юрася, сціснутыя ў калачкі, аж збылелі на
суглобах. Убачыў жорсткі вялікі рот Паўла. Ен і сам
адчуваў, што ў яго перарывіста ўздымаюцца грудзі
і гарачыя робяцца шчокі...

Раззлаваўся нарэшце Мікола:
«Хопіць іх шкадаваць, сыраяддаў.
Пойдзем, браце Касьяне, на неба,—
Хай заб'е іх бог бліскавіцай».
Адказаў Касьян чорнавалосы:
«До, Мікола, пароць гарачку.
Хлопы лепшых паноў не варты,
П'юць гарэлку, бявенні крадуць,
На мяжы б'юць віламі брата.
Кожны заслужыў свайго пана.
А калі паноў паб'еш маланкай —
Хто тады нам храмы збудуе?
Хто тады нам ладан запаліць?
Здохнем з голаду, дурань, на небе».

На нейкі асабліва ганарысты і жорсткі твар дзеда
падалі апошнія праменні сонца. Ціха гулі струны,
прыглушаныя рукой. А голас з жорсткага рабіўся
мяккі і спеўны:

Паківаў Мікола галавою,
І пайшлі яны моўчкі на неба...
Вечар крадзецца над зямлёю,
Недзе ў пушчы ваўкі завылі.
Чуе ў дрэвах хрыпы Мікола,
Чуе ён няпэўныя рухі.

Янька з круглымі ад жаху вачыма забілася паміж
плячом дзеда і сцяной, і дзед толькі на адно імгненне
адарваўся ад струн, каб накінуць ёй на плечы крысо
дзіравай світкі. Алесь убачыў гэта і сціснуў далоня-
мі скроні, так шкада яму стала сябе і ўсіх.

«Хто такі? — спытаў Касьян Міколу.—
Ці не мішка, барані нас божа?»
«Не, не мішка,— проста кабыла»,—
Адказаў Мікола спакойна...
Паміж хвояў стаіць кабыла,—
Не кабыла, а здань без цела.
Страшна рэбры стырчаць, як латы
З абадранай страхі сялянскай.
Карак збіты, бяльмо на воку...
І... жарэбіцца тая кабыла!

Голас дзеда сарваўся.

Пацягнулася да святога,
Як дзіцёнак хворы, зірнула:
«Можа, гэты мне дапаможа?»

Стаў Мікола, макаўку пачухаў:
«Брат Касьян, давай дапаможам».
Тут, як чорт, Касьян раззлаваўся:
«Гэтай падле найлепей здохнуць,
Чым цягаць барану і бявенні
Ды жьюіцца гнілою саломай.
Канавал я, ці што, нарэшце?
Хочаш — пэцкай мужыцкія рукі.
Я прыйду на неба незайманым,
Чыстым стану прад божыя вочы».

Юрась з жахам глядзеў на дзеда. І дзед спаймаў яго позірк, усміхнуўся і без музыкі,— струны яшчэ заміралі,— амаль сорагаворкай, павёў песню далей.

Тут Мікола склаў сваю світку,
Вогнішча развёў між лаўжамі.
Сеў Касьян да цяпла, рукі грэе,
А Мікола стаіць ля кабылы,
Мацае ёй бруха рукамі,
Па крыжы далонямі гладзіць...
Каб ля Оршы ён быў канавалам,— •
Паўрубля яму б заплацілі,
Заваліўся б грашымі Мікола.

Нямелая ўсмешка дрыжала ў краёчку вуснаў Паўлюка. Ён нягучна крануў Алеся ў бок, і Алеся адказаў усмешкай. Зноў павялі свой напеў, загулі струны. Ціха-ціха.

Не спявалі яшчэ і пеўні,
Як кабыла глыбока ўздыхнула:
Мокры, цёплы белы жарэбчык
Мякка лёг у Міколавы рукі.
Аж да поўдня чакаў Мікола,
А пасля ён пагнаў худобу,
І за ёй жарабятка пабегла.

З палёгкаю ўздыхнула і легла на бок Курта, быццам і яна зразумела, што ўсё скончылася добра. А сонца сядала, і зелень дрэў набыла аранжавае адценне.

Йшлі яны і прыйшлі на паляну.
На паляне — курная хата,
Каля хаты чвэртка валокі
І сухая старая дзічка.
Стаў Мікола ў лесе і бачыць:
Гаспадар бяжыць да кабылы.
На нагах падраныя поршні,
Твар змарнелы, на твары слёзы.
Адварнуўся Мікола і кажа:
«Вось і ўсё, хадзем, брат Касьяне,
Паспяшаем хутчэй на неба,
Дасць нам бог за затрымку па шыі».

Юрась варухнуўся, думачы, што ўжо канец, але злавіў строгі позірк дзеда і застаўся сядзець нерухома.

Перад богам стаіць Мікола,
Порткі ўсе заляпаны гряззю,
На кашулі крываваы плямы,
Твар знябыты, чырвоныя вочы.
На Міколу бог раззлаваўся:
«Ля карчмы аціраўся, вядома,
З дзеўкамі качаўся па гумнах,
Размяжулілі нос табе хлопцы.
Прэч з вачэй!»
Тут Касьян засмяяўся:
«Што табе я казаў, Мікола?
Як прыходзіш, каток, на неба,—
Трэба чыстае мець адзенне,
І не варта таго кабыла,
Каб гнявіў ты госпада бога».
«Пра якую кабылу ты кажаш?» —
Бог спытаў.

І тады Мікола
Расказаў яму пра кабылу,
Пра зямлю, пра бедныя весі:
«Божа, божа, ты бачыш пакуты.
Крыж у хлопаў паны здзіраюць,
Каб ярмо нацягнуць на шыю.
Мужыкі на зямлі азёрнай
Усю салому са стрэх паздзіралі,
Усю кару з сасонак паелі».

Алесю стала цяжка, ён лёг жыватом на траву і схаваў твар у далоні.

Бог задумаўся, цяжка, глыбока,
І сказаў: «Даруй мне, Мікола.
Я ўсё гэта давеку запамню».
Гнеўна бог зірнуў на Касьяна:
«Чысты ты, Касьян, і прыгожы.
Край мой бедны ваўкі раздзіраюць,—
Ты ж аб чыстай адзежы дбаеш.
А ці думаў ты, браце Касьяне,
Што для сэрца майго даражэйшы
Нават цёмны, апошні злодзей.
Ён царкву маю абдзірае,
На прастол брудным поршнем лезе,
Але лезе з чыстай душою,
Бо ад голаду дзеці канаюць
І ў яго, і ў яго суседа.
Ты пра гэта не думаў, Касьяне,
І таму я даю Міколу
Кожны год два вялікія святы,
Каб Міколу славілі людзі.
А табе я даю, неразумны,
Дзень апошні, дваццаць дзевяты,
У лютым месяцы, месяцы гурбаў».

Сонца амаль дакранулася ўжо да зямлі. І тваг> дзе-
да стаў ружовы.

Тут Касьян, як бабёр, заплакаў:
«Божа, божа, за што караш?
Ты пакрыўдзіў свайго святога
За адроддзе паршывай кабылы!»
І сказаў яму бог спакойна:
«А ці думаў ты, браце Касьяне,
Што з мячом я з'яўлюся хутка,
Што надыдзе пан бог у славе
Ратаваць свае белыя землі?

З ціхай пагрозай заспявалі струны. Цяпер ужо не
толькі колка, але і рука дзеда павольна бегала па іх.
Цені ляжалі ў вачніцах і пад вуснамі старога, а твар
быў чырвоны, быццам абліты полымем і крывёй.

Час той прыйдзе. І скоро прыйдзе.
Стане моцным канём жарабятка,
І на гэтым кані я паеду
Да пачынкаў¹ і хат сялянскіх.
Коні іхнія мала елі,
Працавалі, вазілі цяжка,—
Справядлівасці ездзіць належыць
На мужыцкіх пузатых конях.

Гнеўна ўзвіўся напеў.

А калі на крыж мяне пацягнуць —
Мужыкі мяне абароняць.
Ім даю я ў лясках дубіны,
Ім даю я ў зямлі каменне.
А астатняе — самі здабудуць».

Трывожна-барвяны твар схіліўся над струнамі.
А напеў зноў стаў ціхі, амаль нячутны, пагрозны.

Над зямлёю гудзе навальніца,
Над зямлёю халодная зліва.
Недзе ў лесе таўсцяюць доўбні,
Недзе ў стайні расце жарабятка.

Павольна заміраў гук струн. І, пакуль ён сціх,
доўга яшчэ пасля таго панавала маўчанне.

— Дзеда,— шэптам спытаў Юрась,— а дзе тое жа-
рабятка?

І дзед адказаў таксама ціха:

— Хто ведае. Можа, нават і непадалёку. У Лапаты
расце белае жарабя. Ды ці мала яшчэ дзе.

І раптам паветра шумна вырвалася з Алесевых

Пачынак — хата ў нечাপаным лесе.

грудзей. Адчуваючы, што яшчэ хвіліна і ён не стрымаецца, ён усхапіўся з месца і кінуўся па сцежцы.

Павал памкнуўся быў за ім, але рука легла яму на плячо.

— Сядзі,— сказаў дзед,— яму лепей зараз аднаму.

...Сцежка вывела хлапчука на дняпроўскі адхон. І там, увесь дрыжучы, ён сеў на траву, прыпаўшы тварам да каленяў.

Думкі былі бязладныя, але ён адчуваў, калі вось тут, зараз, ён не вырашыць, як яму быць, ён не здолее вярнуцца ў хату на апошнюю,— ён адчуваў гэта,— на апошнюю сваю ноч.

«Яны не вінаватыя. Ім цяжка. Араць зямлю — гэта зусім не тое, што ездзіць на кані. Я ніколі не буду такі, як гэты Кроер, пра якога яны часам кажуць. Я куплю ў Кроера ўсіх людзей і зраблю, каб ім было добра. І яны, сустракаючы мяне, не будуць збочваць з дарогі, я буду вітацца з імі».

Слёзы высахлі ў яго на шчоках. Ён сядзеў у прыцемку і сачыў, як бярвянае сонца, унутры якога нешта пералівалася, сядала ў спакойную плынь.

Груша за яго спіною патанула ўжо ў цемры, і толькі вышэй, усё яшчэ залітая апошнімі промнямі, нерухама клубілася яе асуджаная чырвоная квецень.

III

У Кагутовай хаце вячэралі. Позна вярнуліся з поля, і таму даводзілася есці пры святле. На стала трапяталі агеньчык каганца. Каля печкі, дзе корпалася Марыля, гарэла над начовачкамі заціснутая ў лучнік лучына. Ад яе Марылін твар, яшчэ не стары, але зрэзаны глыбокімі ценьямі, здавалася, быў таямнічы і нядобры.

На покуці, пад закураным Юрыем і маткай боскай,— толькі і засталіся ад іх адны вочы,— сядзеў дзед. Поруч з ім Міхал Кагут, мажны, з лёгкай сівізнай у залацістых патлатых валасах. З асалодаю чэрпаў путру, нёс яе да рота над праснаком. Згаладаўся чалавек. Па левую руку ад яго спяшаўся есці старэйшы семнаццацігадовы сын Стафан. Гэты паспеў яшчэ да вячэры прыбрацца, надзягчырыць

бацькавы боты і нават новую чырвоную жычку прыладзіць да каўняра сарочкі. Хлопца час быў жаніць. Міхал глядзеў на яго з усмешкай, але маўчаў. А дзед, вядома ж, не мог стрымацца:

— Чорта зводнага сабе шукаеш?

Стафан маўчаў.

— Спяшайся, брат,— не сунімаўся стары,— там цябе Марта каля Антоновага ўзвозу чакае. Круг нагамі вытаптала.

Уздыхнуў, паклаў лыжку (еў па-старэчаму мала).

— Чаго вы, дзядуля,— буркнуў Стафан.— Хіба я што?

— А я хіба што? Я нічога. Я ж і кажу: дзеўка... як вось наша лава. Хоць садзіся, хоць скачы, хоць цэглу накладай... Векаўшчына!.. А потым, раніцай на касьбе, як толькі бацька адвернецца, дык ты галаву ў кусты і драмаць. На нагах. Як конь.

— Ну вас,— сказаў Стафан, паклаў лыжку і ўстаў.

•— Пайдзі, пайдзі,— сказаў другі Міхалаў хлопец, пятнаццацігадовы Кандрат.— Запозна твая Марта марцуе.

Стафан толькі носам чмыхнуў. Пайшоў.

— Цяпер да раніцы не чакай,— сказаў бацька.— А ты, Кандрат, не чапіся да яго. Сам яшчэ горшы. А ён хлопец ціхі.

— Чаму гэта я горшы буду? — усміхнуўся Кандрат.

— Па носе відаць. •

Кандрат і Андрэй былі блізнюкі. І калі ўжо ўсе Кагуты былі падобныя, дык гэтых, пэўна, і сама маці блытала. Так яно ў дзяцінстве і здаралася. Дурэў Кандрат, а кухталёў давалі Андрэю, і наадварот. Толькі потым, у восем год, з'явілася ў Кандрата прыкмета, паўкруглы белы шрам на лобе: накінула капытом жарабя.

Але, акрамя вонкавага падабенства, нічога ў блізнюках не было агульнага. На Кандрату шкура гарэла. Біцца дык біцца, скакаць дык скакаць. З раніцы да вечара ўсюды чуліся яго смех і жарты. А ў светласініх вачах іскрылася такая прыкметная, а таму бяспечная хітрасць, што дзеўкі нават цяпер, у пятнаццаць год, заглядаліся на яго. Заглядаліся і на Андрэя, хоць той быў зусім іншы.

Той самы, здаецца, твар, і ўсё ж не той. Вочы нават цяжнейшага колеру, чым у Кандрата, пэўна таму, што веі заўсёды сціпла апушчаны. Рот нясмела ўсміхаецца. Галава схілена трохкі ўбок, як кветка ў весняга «сну». Слова часцей за ўсё абцугамі не выцягнеш. Але затое з першага разу запомніць і праспявае пачутую на кірмашы ці недзе ў млыне песню. І праспявае так, што ўспомніць маладосць самая старая баба.

Марыля паставіла якраз на стол гушчу наліваную — пшанічную кашу з малаком, калі ў хату зайшоў Павал.

— Як там Алесь? — спытаў дзед.

— Падняўся ўжо ад грушы на сцэжку. Ідзе сюды,— змрочна сказаў Павал.— Да заўтра пачакаць з песняй не маглі. Пакрыўдзілі хлопца.

— Ну і дурань,— сказаў дзед.— Бо, можа, сённяшні вечар цябе ад крыўды ўратуе праз пяць год. Ты не забывай, ён твой будучы гаспадар. Пан.

— Не будзе ён панам,— упарта сказаў Павал.— Я ведаю.

• — Адурныя ж усе,— азвалася ад печы Марыля.— Сядай во лепей, Павал.

— Я не сяду,— сказаў Павал.— Я Алесь буду чакаць.

— Пачакай! — сказала маці, выглядаючы ў акно.— Унь ён ідзе ўжо, твой Алесь.

Усе замаўчалі. Алесь зайшоў у хату вонкава спакойны. І адразу Андрэй выціснуў з сябе:

— Мы ўжо... думалі...

Глянуў на Алесь, затым пасунуўся, даў месца паміж сабою і Паўлам. Падаў яму праснак.

Алесь сеў. Андрэй падсунуў яму лыжку і ўсміхнуўся.

У Андрэя, наогул, шмат было жаночкага. Вінаватая ўсмешка, вялізныя васільковыя вочы, нясмеласць рухаў. Марыля заўсёды казала: «Дзяўчынка была б, ды певень закукарэкаў, як мелася раджаць».

— Еш,— сказаў Андрэй, бы праспяваў.

І Алесь узяўся за ежу. Згаладаўся ён вельмі. Але няёмкасць усё ж панавала ў хаце, і развешаў яе, як заўсёды, Кандрат.

Курта села ля яго, дагодліва стала глядзець у

вочы. Нават віскнула — ці ад болю, ці, можа, папра-сіла.

— Ідзі, ідзі,— сказаў Кандрат паважна.— Бог па-дасць.

— Нашто ты яе? — сказаў Андрэй і кінуў сабаку кавалак праснака.

— Паскупіўся,— сказаў Кандрат.— Усе вы, спе-вакі, такія. Што поп, што ты.

Памачаў свой кавалак у малако і даў сучцы. Тая стала есці, прыціснуўшы вушы на круглай, як гарбуз, галаве.

— Сёння смехата была,— сказаў Кандрат.— Звончыкаву хату вада ўсё яшчэ трымае. Дык яны човен прымайстравалі. Нават у хмызы на ім ездзяць. Я з ворыва каня павёў паіць. Аж гляджу, Звончыкава старая выходзіць з хаты проста ў човен і пачынае пхацца да хмызоў. А вецер сустрэчны, моцны. Гара-вала яна, гаравала. Потым гляджу, пастаяла хвіліну ў чоўне і пачала пхацца назад, у хату.

— Ідзі ты,— адмахнулася, смеючыся, Марыля.— Брэшаш ты ўсё.

Алесь таксама смяяўся, але сядзець вось так апошні раз за іхняй вячэрай было цяжка. Апошні раз каганец, апошняя лучына, апошняя добрая ўсмешка на абліччы Марылі.

— Мацуйцеся,— сказала Марыля, ставячы яму і Паўлюку міску кулагі.— Сёння на начлег паедзеце.

І таму, што гэта быў апошні начлег, Алесь пра-каўтнуў цяжкі камяк.

Кандрат вырашыў ратаваць становішча і сказаў першае, што прыйшло ў галаву.

— Кулага гэтая... Колерам як мядзведзь н...

І адразу аб ягоны лоб гучна лузнула дзедава лыжка.

— Прыемнага апетыту,— сказаў Кандрат, паці-раючы лоб.

Тут засмяяўся нават дзед. І ўсе засмяяліся. А ўжо Алесь галасней за ўсіх. І адразу ж з яго вачэй пыр-снулi слёзы. Выціраючы іх, ён сказаў глуха:

— Няўжо вы хочаце мяне аддаць, бацька Міхал? Або, можа, вам сапраўды цяжка, а пакормнае і дзядзькавое, пакуль не аддасце мяне, не належыцца?

Міхал устаў і паклаў руку яму на галаву.

— Гары яно гарам і дзядзькавое тое і пакорм-нае,— і, махнуўшы рукой, пайшоў да дзвярэй.

Алесь звярнуўся да адзінага, хто яшчэ заставаўся, да дзеда:

— Я не хачу туды.

— Ну і што? — жорстка сказаў дзед. — Мужыком будзеш? Не, брат, ад гэтага нам карысці мала. Ды і табе. Ты лепей добры да ўсіх будзь, хлопчык.

Марыля падышла да Алесья:

— Ну пакінь... Што ўжо... Бацькі ўсё ж яны... А ты да нас прыязджаць будзеш... Будзеце з Паўлючком рыбу лавіць...

— Пакіньце, — сказаў раптам негаваркі Андрэй. — Яму ад ваших слоў яшчэ горш плакаць хочацца. Хай ён лепей з Паўлам на начлег едзе.

Павярнуў Алесья да сябе і зірнуў на яго:

— А хочаш, і я з вамі паеду?

— На чым гэта ты паедзеш? — спытаў дзед. — На кірку верхам?

— Не, — сказаў Андрэй. — Я каня ў Кахноў вазьму. Ён яшчэ лягчэй. Не трэба Петрусю ехаць.

— Вядома, няхай возьме, — з палёгкаю, заўсёдным сваім грубаватым голасам сказаў Кандрат. — Бадай што, і я паеду. Усё адно ж і кабылку Кахнову браць давядзецца.

— Добра, — сказаў Алесь, уздыхнуўшы. — Паедзем тады ўжо.

Ён зразумеў нарэшце, што ўсё гэта марна, што нічога не зробіш, і заўтра яму давядзецца пакінуць гэтую хату.

...Яны выехалі з двара, калі дзед залез ужо на печ, а Міхал пайшоў спаць у адыну. Адна Марыля цёмным высокім ценем стаяла ля варот, быццам прыводзячы хлопцаў бог ведае ў якую дарогу.

Наперадзе ехаў на мышастым Кахновым кані Андрэй. Ехаў, высока закінуўшы галаву.

За ім на цісавай Кахновай кабылцы, неяк бокам, па-заліхвацку, ехаў Кандрат. Кабылка няспешна трухала і часам, быццам адчуваючы вільготны водар далёкіх паплавоў, шумна пырхала мяккімі ноздрамі.

За старэйшымі братамі ехалі побач, нага да нагі, Павал і Алесь. Павал на сплова-стракатым жарэбчыку, Алесь на спакойнай белае кабыле. Конскія капыты з мяккім плясканнем паглыбляліся ў цёплы пыл вуліцы.

Вёска ўжо засынала. Рэдка-рэдка ў якім акне

свяціў, як паміраў, ружовы агеньчык. У схаладнелым паветры гучна разлягаўся недзе далёка сабачы брэх. З дубовых шатаў на могілках гучаў часам неўразумелы крык дрэўнага жабяняці-квакшы. Больш нічога.

Хлопцы ехалі, падмасціўшы пад сябе кажухі і сярмягі. У празрыста-сінім небе гарэла на захадзе Вечарніца. Пeralівалася, як сцюдзёная кропля.

І Алесь шырока расплюшчанымі вачыма глядзеў на ўсё гэта, быццам з заўтрашняй раніцы яму выпадала жыць зусім пад іншым небам, без гэтай Вечарніцы, без гэтых скупых паўночных сузор'яў, без самотных Стажараў, якія цесна сышліся, каб пагама-ніць аб справах нябесных і зямных.

Цёмныя стрэхі вёскі засталіся за імі. Конскія капыты зачвякалі: табунок пераязджаў цераз вільготны лугавы клін каля затокі. Потым дыхнуў халаднаваты павеў з Дняпра і пачалі набліжацца круглыя, як стагі, хмызы.

Табун спусціўся з адхону, і коні па калена зайшлі ў ваду, а яна закалыхалася, расплылася кругамі ад іхніх ног, зрабіла зоркі дрыготкімі і вельмі вялікімі.

Цісавая кабылка зайшла ў ваду глыбей за ўсіх і працягнула мяккую храпу да вячэрняй зоркі ў вадзе. Зорка замітусілася ў трывозе.

— Зараз праглыне,— шэптам сказаў Алесю Андрэй, і Алесь усміхнуўся ўдзячна. Андрэй разумеў яго.

Коні пілі доўга, усмак, часам адрываючыся ад вады. Чуйна слухалі вецер з зарэчных паплавоў, адпачывалі, а потым зноў прагна прыпадалі да зорак, да кругоў, якія бясконца беглі ў змрок.

— Досыць вам, воўчае мяса,— буркнуў нарэшце Кандрат.

Падымаліся на адхон, і чуваць было, як булькоча ў пакруглелых конскіх жыватах вада.

...На лузе Алесь з Паўлам спуталі коней. Старэйшыя хлопцы нацягалі сушняку. Зыркае полымя рвалася ўжо кудысьці ў ноч.

Яны сядзелі на шырокай касе, што ўдавалася ў Дняпро. На ёй былі там-сям раскіданы дубы з рэдкай яшчэ лістотай. Толькі вузкі перашыек паміж касой і высокім мацерыковым берагам быў сухі. Астатнюю частку поймы займаў мокры луг, які цягнуўся вярсты за дзве. За ім былі, невыразныя цяпер у цемры, шаты

парку, а над шатамі гарэў яшчэ, як амаль нябачная іскра, далёкі агеньчык.

— У Раўбічавым маёнтку нехта не спіць,— сказаў Павал.

— І наша вогнішча бачыць,— дадаў Алесь.

— Напэўна бачыць,— сказаў Кандрат,— адсюль да Раўбічавага дому вярсты тры якіх.

Замаўчалі, гледзячы на агонь.

Полямі шугала высока. Коні даўно разышліся ад яго па касе. Толькі страляла часам у агні вільготная галінка, ды ўтрапёна сакаталі жабы ў далёкай затоцы, ды на другім беразе, у лугах, раз-пораз крычаў драч. Як палатно дзёр.

Хлопцы ляжалі вакол агню на кажухах і світках, ляжалі нерухома, з шырокімі ад задуменнасці вачыма. Толькі Кандрат не мог супакоіцца. Ды і той клаў бульбу ў прысак асцярожна і амаль бязгучна.

Маленькі, меншы за самую маленькую іскру, свяціўся ў цемры далёкі-далёкі агеньчык. Бабухнула недзе: відаць, абваліўся ў вадуг бераг.

— А памятаеш, Кандрат, як бацька нас упершыню на начлег узяў? — спытаў Андрэй.

— Анягож. І собіла ж яму якраз у тую ноч.

— А што такое? — спытаў Павал.

— Ноч была,— ціха сказаў ён,— такая ж, як сёння, цёмная. І якраз на пачатку мая. Берагі ў такі час заўсёды бурацца. Мы, малыя, ляжалі на кажусе. І раптам бабухнула. Далёка, глуха, страшна. Зусім не як бераг... І потым звон аднекуль здалёк. Узгоркі і дрэвы яго глытаюць, і таму звон рэдкі. Як на хаўтурах.

Памаўчаў.

— У тую ноч старэйшая дачка Раўбічава нарадзілася. Дык гэта Раўбіч з гарматы стрэліў. Там, пэўна, весела было, а тут страшна. Надта ўжо цёмная ноч была.

Маўчалі. Вадкая барва трапятала на тварах, і твараў было горача, а патыліцы ласкава сціскаў начны халадок.

— А ці праўду гэта кажуць, Андрэйка, што Раўбіч той — чараўнік? — спытаў Кандрат.

— Чаму гэта? — упершыню за ўвесь вечар спытаў Алесь.

— Не ведаю,— сказаў Кандрат.

— І я чуў,— упэўнена сказаў Павал.— Бо ён вуніятам быў.

— Цю на цябе,— сказаў Кандрат.— Гэтак выходзіць, што і наша маці чарадзейка. Яна ж таксама з вуніятаў была, аж пакуль іх ад вуніі не адвялі. Сілкам адводзілі. Каб гэта яшчэ поп убачыў, што яна дагэтуль смуткуючага ў каморы хавае, дык звону было б, як на сабачае вяселле.

— Наша маці — іншае,— сказаў Андрэй.— Ну забаранілі маліцца як хочацца, дык яна і кінула.

— А Раўбіч, кажуць, сапраўды чараўнік. Бо ні з чым не змірыўся, як унію знішчылі, і, кажуць, у першую ж ноч прадаў д'яблу душу, абы толькі не па-іхняму выйшла...

— Хто гэта бачыў? — вальнадумна спытаў Алесь.

— Я-то не бачыў,— уздыхнуў Андрэй.— Магчыма, і брэшуць... Але нешта ўсё ж ёсць. Начама ён, кажуць, не спіць. І агнёў ужо нідзе няма, а іскра ўсё свеціць. Адночы наш Кастусь Боўда праходзіў апоўначы паўз ягоныя клеці, дык так, казаў, серай з подпалу цягне! І потым, ноччу раптам у яго людзі. Толькі поначы. Невядома як з'яўляюцца, невядома куды знікаюць. Дый ці людзі яшчэ?

— А можа, яны там фалыпывыя грошы робяць? — засмяяўся Кандрат.

— Не,— памаўчаўшы, упэўнена сказаў Андрэй.— Нешта там усё ж няладна. Во і зараз, глядзі, агонь.

Усе мімаволі павярнуліся і доўга глядзелі ў змрок, на далёкую іскрачку, амаль нябачную адсюль і такую кволую, што нават камар мог загасіць яе.

Агонь трохі сцішыўся, стаў ніжэйшы, цемра з-за купін усё часцей лізала цёмнымі языкамі пляму святла ля вогнішча, а гэты далёкі агонь, вельмі самотны ў цемры, усё гарэў і гарэў.

Кандрат падкінуў у цяпло сушняку. Сядзеў нерухома. Усе астатнія таксама як анямелі. Алесь глядзеў на іх і адчуваў, што любіць іх, што няма для яго цяпер на зямлі даражэйшых твараў, чым грубавата-суровы твар Паўлюка, чым мяккае і пяшчотнае аблічча Андрэя, чым твар Кандрата, на якім цяпер блукала хітраватая ўсмешка, быццам ён успамінаў нешта вясёлае.

¹ Смуткуючы — статуэтка Хрыста ў паставе роздому.

• — 3 чараўнікамі гэтымі, наогул, бяда, — сказаў Андрэй. — Ведаеце хутар Памярэч?

— Ведаю, — сказаў Павал. — Ля Недабыліхі. Нічога там няма. Толькі некалькі камянёў на балоце ды здзічэлыя словы... А што?

— Там усе людзі ў чорны год паўміралі. Ды ім нічога, усе хрышчоныя. А вось у малодшай нявесткі толькі што дзіця нарадзілася. Так і не паспелі ахрысціць.

— Чым жа яно віннае? — сурова спытаў Павал.

— Не ведаю, — сказаў Андрэй. — Відаць, і сам бог разумее, што тут нешта не да ладу і справядлівасці тут няма, прымушаць бязвіннага пакутаваць. Таму такая душа і лётае над бліжэйшым раздарожжам і плача, просіць прахожага, каб ахрысціў.

— Што ж ён, спаймае яе, у царкву панясе? — усміхнуўся Павал.

— Нашто, — сказаў Андрэй. — Проста роўна ў поўнач, калі ідзеш раздарожжам і яна пачне над тваёю галавою лётаць, — назаўі першае лепшае імя, мужчынскае ці жаночае.

— А адкуль гэта ведаць? — спытаў Павал.

— А тут ужо ўгадаць трэба. Бо як не ўгадаеш — так душа і будзе лётаць. Сем год будзе лётаць, а потым заплача і паляціць у пекла з вечнаю крыўдаю на людзей.

Алесь пасунуўся бліжэй да агню. Сказаў:

— Чаго ж тады ніхто не пайшоў на Недабыліху? Гэта ўжо свінства, не памагчы.

— Аніхто не ведаў, — сказаў Андрэй. — Дарогай ля Недабыліхі ўначы пайсці, гэта трэба каменнае сэрца мець. І вось зусім ужо нядаўна Пятрок Кахно затрымаўся ў дзяўчыны і ідзе недабыліцкім раздарожжам акурат у поўнач. Толькі стаў на скрыжаванні — як заплача нешта над галавою. Ды так заплакала — адразу зразумець можна, апошнія дні лётае душа. І нізка лётае, аж шолах крылаў чуваць. Пятрок спалохаўся, але перахрысціўся ды і кажа: «Васіль! Васіль будзе тваё імя».

— Так і сказаў? — з павагаю запытаў Кандрат. — Ну, я цяперака з Петруся ніколі жартаваць не буду.

— Так і сказаў. Як заплача тут душа, ды яшчэ болыц жаласна, як паляціць кудысь. Не ўгадаў Пятрок сказаць імя. І так яна жаласна крычала, што

Пятрок прыпусціўся дахаты. Прыбег і ўсё дзеду расказаў. Дзед Кахно не спалохаўся, а ўзяў і ноччу пайшоў на раздарожжа, каб якраз у поўнач патрапіць. І апынуўся на скрыжаванні якраз тады, калі на Раўбічавай званіцы звон пачаў біць дванаццаць.

— Што ж гэта ён так спяшаўся? — спытаў Алесь.

— А ён зразумеў, што гэта душа павінна лётаць апошнюю ноч. Іначай чаго б ёй ледзь не ў твар Петрусю кідацца і так страшна галасіць... І вось ледзь ён пачуў удары — як застогне, як заскуголіць нешта над ім. Як хворае дзіця. Дзед нават павеў крылаў адчуў на твары. І тады дзед перахрысціўся ды і кажа: І «Ніна. Ніна будзе тваё імя. А ты памяні жонку-нябожчыцу, Ніну. Скажы, што і я ўжо хутка...» Тут нехта І застагнаў, быццам з палёгкаю. А потым душа ўздыхнула. І паляцела далей, і толькі далёка ўжо стала І паўтараць: «Ні-іна, Ні-і-на». Панесла імя да гос- І пада.

— Трэба будзе старому рыбы налавіць і прынесці, — грубавата сказаў Павал. — Няхай душою паце- І шыцца. Ен стары, яму бруха напіхаць абы-чымі нельга.

— Добра зробіш, — сказаў Андрэй. — Толькі ты яму не напамінай. Не любіць. Скажы, што цябе хутка І ў падлеткі стрыгчы будуць і ты грахі павінен акуп- І ляць.

— Якія гэта ў мяне перад ім грахі? — буркнуў І Павал.

Андрэй мякка ўсміхнуўся:

— А грушу ягоную хто латашыў?

Усе засмяяліся.

Ноч ляжала над вогнішчам, над спакойным неда- І лёкім Дняпром. Мяккая цеплыня гэтай ночы зрабі- І ла Андрэя гаваркім, а хлопцаў маўклівымі. І гэта бы- І ло зразумела і добра, як шолах лазы, як песня жаб, І што гулі ў пустых бутэлькі па ўсім абшары затокі. І І таму нікога не здзівіла, калі ў свеце нарадзілася пакуль што яшчэ ціхая песня.

А ўжо човен вады повен, з чаўна вада свішча.

Ой, там хлопец дзеўку кліча, не голасам — свішча.

Магутны, мяккі, як гэта ноч, тэнар пачаў з нейкіх асабліва патаемных, глыбокіх таноў. І, здавалася, ні- І чога прыгажэйшага за гэтую песню не раджала глу- І

хая ноч і ціхая плынь Дняпра. А голас лёгка пералі-
ваўся, плакаў і маліў кагось:

Няма вёслаў, вецер човен ад берага ўносіць.
Выйдзі, ясачка, на бераг, кінь любаму косу.

Лілася, лілася песня, і гэта было падобна на дзіва.
І радасна стала ўсім, калі хлопец выйшаў на бераг і
абое пайшлі дахаты, а дзяўчына сказала:

Пі, матуля, тую ваду, што я наносіла.
Шануй, маці, таго зяця, што я палюбіла.

Голас замоўк, але ўсім здавалася, што ўсё яшчэ
адказваюць, адгукаюцца яму і паплавы з шолахам
дубоў, і Дняпро, што пяскаўся ля берага. А Анд-
рэй, не даючы ім апамятацца, заспяваў зноў:

Ад усходу да заходу
Вятры павяваюць,
А там голуб галубачку
З слязамі шукае.
А дзе ж тая галубачка,
Што з намі лятала?
Аддаў бы я сваё жыццё,
Каб мяне кахала.

І зноў мякка сарваўся, заплакаў голас:

Не я цябе, сэрца, суджу,
Судзяць на нас людзі,
Што з нашага каханейка
Нічога не будзе.

Песня раптам абарвалася. Алесь убачыў насцяро-
жаныя, утаропленыя ў змрок за вогнішчам Андрэевы
вочы. Хлопец павярнуўся і глянуў туды.

Амаль за яго спіною, кроках у пяцёх ад вогні-
шча, узвышаўся чалавек на вараным кані. Менавіта
ўзвышаўся, бо конь быў ледзь не ў два разы вышэйшы
за гэтых коней, якіх пасвілі хлопцы. Так, ва ўсякім
разе, здавалася.

Коннік гэты ўзнік, як здань, быццам сама цемра
спарадзіла яго якраз на тым самым месцы, дзе ён
стаяў цяпер. Магчыма, мяккая трава прыглушыла
конскую ступу, магчыма, хлопцы, заслухаўшыся,
проста не звярнулі ўвагі і палічылі ступу варанога за
тупат сваіх коней...

Конь быў вараны. Пад ільснянай скурай пераліваўся кожны мускул. Цуглі адцягвалі маленькую галаву трохі ўбок, і дзіка бялеў у цемры бялок вока, падобны на аблупленае яйка. А коннік сядзеў на кані, і дарожны плашч, таксама чорны, падаў з яго плячэй на крыж каня ледзь не па самую рэпіцу хваста. Доўгі чорны плашч. Як абвіслыя вялізныя крылы.

— Добра спяваеш, хлопчык,— сказаў чалавек, усміхнуўшыся.

Алесь бадай што перапалохана глядзеў на яго. Больш страшнага твару яму яшчэ ніколі не даводзілася бачыць. Шырокі і загарэлы ледзь не да гарчычнага адцення, ён увесь быў папаласаваны і зрэзаны страшнымі шнарамі¹, якія толькі нейкім дзівам не закранулі носа і вачэй. Тоўстага гарбатага носа і бязлітасных блакітных вачэй пад чорнымі брывамі. Вусы былі таксама чорныя і доўгія, але нават яны не маглі схваць ганарыстых, напышліва падціснутых вуснаў. А вось чорныя кудлы на галаве нехта густа перавіў сівым павуціннем. Павуцінне ляжала цэлымі жмутамі, чаргуючыся з чорнымі пасмамі, і падала на плечы конніка, на каўнер карычневага паляўнічага адзення, калісьці багатага, а цяпер пацёртага і там-сям нават запэцканага.

Вышыванія саквы², якія носяць аўчары, былі перакінуты спераду цераз збялелую ад часу скуру сядла. З адной саквы, ля самай рукі, што сціскала паводы, тырчала дзяржальна пісталета, відаць, вельмі дарагога, панскага.

— Добра спяваеш, хлопчык,— паўтарыў чалавек.

Алесь устаў. Ужо каму іншаму, а яму не выпадае цяпер хаваць вочы толькі таму, што другі сядзіць на панскім кані.

— Хто вы? — спытаў ён больш ціха.

Чалавек не адказаў. Проста працягнуў руку і кончыкам нагайкі прыўзняў падбароддзе хлопца.

— У зрэб'і,— сказаў ён.— Але гэта не тое.

Памаўчаў і ўладна спытаў:

— Чый?

— Загорскі,— адказаў замест Алесья Андрэй.

— Гм,— усміхнуўся чалавек,— не вывеўся, зна-

¹ Шнар — шрам.

² Саквы — перамётныя сумы.

чыць, яшчэ звычай. Што ж, Загорскія, пазней трапіце да д'ябла ў лапы.

І, жорстка ўсміхнуўшыся, дадаў:

— Не думаў, што ў некаторых хрыбціна ёсць...

Хлопцы маўчалі, цесна прыціснуўшыся адзін да аднаго. Маўчаў і чалавек.

— Хто скажа, як праехаць на Раўбічы? — сказаў ён нарэшце. — Разводдзі, дарогу там-сям заліло. Блытаў паплавамі.

Дзеці вагаліся.

— Ну? — сказаў чалавек.

І тады Алесь узняў руку.

— Туды, — сказаў ён. — Проста туды, цераз паплавы.

— Бачыце, іскра, — дадаў Андрэй, — дык гэта якраз акно ў Раўбічавым доме.

— Акно ў Раўбічавым доме, — паківаў галавою чалавек. — Важна. Што ж, буду кіравацца туды... А ты спявай, хлопчык. Спяваць добра... Спявай, пакуль даюць.

Ён рушыў каня і пачаў агінаць вогнішча, але раптам спыніўся. І на твары яго Алесь пабачыў няўмелую і таму нават вартую жалю ўсмешку.

— Гэй, — няголасна сказаў ён, — гэта вам.

І, дастаўшы з сакваў, кінуў да ног Алеся... змяю. Змяя варухнулася пару разоў і замерла.

Алесь не адскочыў. Яму ўпершыню вось так падымалі нагайкай галаву. З хвіліну ён і коннік глядзелі адзін аднаму ў вочы. Потым чорны адварнуўся і шэнкелямі крануў каня з месца.

Праз якую хвіліну і каня і конніка паглынула цемра. Быццам іх ніколі і не было. Бышдам змрок нарадзіў іх і змрок адразу ж забраў.

Дзеці яшчэ нейкую хвіліну стаялі аслупянелыя і глядзелі ў цемрыва. Потым Алесь нагнуўся.

— Укусіць, — з жахам сказаў Павёлка. — Не бяры яе.

Алесь адмахнуўся і падняў змяю, трымаючы каля галавы.

Падышоў да вогнішча. І толькі тут Кандрат здзіўлена цмокнуў языком.

Змяя была вырабам. З тых вырабаў, што майструюць людзі, якім вельмі доўга і люта няма чаго рабіць. З доўгай цэльнай палкі, рассечаная амаль

наскрозь глыбокімі выразамі — праз кожную чвэрць дзюйма — і ўмацаваная па баках, спіне і жываце жыламі на ўсю даўжыню, яна нават пафарбаваная была. Спіна і бакі стракатыя, живот жоўты. Сямтам бакі і разяўленая пашча былі крануты густым кармінам.

Хлопец варухнуў рукою, і змяя пачала выгінацца, зусім як жывая. Падабенства было такое поўнае, што Павал грэбліва сыкнуў.

— Дай,— кінуў Алесю Андрэй.

Яны зноў паселі вакол вогнішча і пачалі разглядаць пачвару.

— Нават джала ёсць,— сказаў Кандрат.— І вочы. Во, поскудзь!

Андрэй круціў змяю ў руках. Потым плюнуў і кінуў яе ў агонь. Жылы, відаць, сталі карабаціцца, бо змяя зноў пачала выкручвацца і віцца, на гэты раз сама. Драпежна ўздымала галаву і ледзь не ставала на хвост.

— Нашто ты яе? — спытаў Кандрат.— Можна было б суседскіх дзевак пужаць.

— Ды яе ў руці ўзяць гідка,— азваўся Павал.

— І гэта,— уголас падумаў Андрэй.— Ды яшчэ і невядома, што за чалавек. Чорны ўвесь. А конь злы, як д'ябал.

Змяя ўсё яшчэ выгіналася, ахопленая агнём.

— Не, хлопцы,— пераканана сказаў Андрэй.— З Раўбічам нешта не тое. Можна, гэты якраз па яго душу ехаў. Нездарма на ягоны агонь кіраваўся... Тут ужо добрага не чакай, калі па начах *такія* шныраць вакол па балоце і з акон вачэй не зводзяць... Прыедзе вось такі — уночы,— абдыме гаспадара, і знікнець абодва... Вы глядзіце, не кажыце пра гэта нікому, а то поп эпіцім'ямі замучыць.

Кандрат сеў на кукішкі і пачаў разграбаць жар, а потым прысак.

— Гатова,— сказаў ён, выкочваючы на траву адну бульбіну за другой.— І плюньце вы, хлопчыкі, на гэтыя пабрахенькі. Страшна будзе да ветру ў хмызы схадзіць. Ешце во лепей.

І першы абскроб бульбіну аж да ружовай лушпайкі, разламаў,— пара так і паваліла з сопкага разлому,— і, ашчадна пасаліўшы, пачаў есці.

Елі бульбу з тонкімі скрылёчкамі сала. Бульба

была смачная, і таму ва ўсіх аж за вушамі трашчала, так наміналі. Павал дык той, наогул, не траціў часу, каб аскрабаць, і таму ўвесь рот у яго быў чорны, як у злога сабакі.

— А ты не кажы,— сказаў нарэшце Андрэй.— Пабрахенькі-пабрахенькі, а такія вось, як гэты, балотныя паны ча-аста па начах лётаюць. Гаўрыла з Драгавічаў маніў, думаеш?

— А я і не чуў нічога, што ён там баяў,— сказаў Кандрат.

— Дык ты скажы, Андрэйка,— папрасіў Павал. Андрэй кашлянуў, збіраючыся з думкамі.

•— Гаўрыла гэты з панскага дазволу палюе. Калі там старому Загорскаму-Вежы качкі спатрэбяцца ці яшчэ што, дык Гаўрылу кажуць. І вось пайшоў ён раз у пушчу і заблудзіў. Бачыць, што да раніцы ўсё адно дарогі не знойдзе, і вырашыў начаваць. А багна вакол, дык ён выбраў сухое месца, расклаў на ім цяпло і сядзіць, грэецца. Пачаў быў ужо драмаць. Аж тут бяжыць з цемры нейкі ягамосць, худы, вёрткі і тварам цёмнаваты. «Як ты, мужык, смееш на панскім шляху вогнішча паліць?! Тут паны хутка будуць ехаць!» «Паночак,— узмаліўся Гаўрыла,— якая тут табе дарога, калі адно багнішча ўсюдых. Жыватом хутчэй наложыш, чым канём праедзеш». Той і слухаць не стаў, параскідаў у багну галавешкі, аж тыя засычэлі толькі, а сам пабег далей. Гаўрыла стаіць і чакае. Во, думае, напасць. Вісус нейкі, басурман, жартаваць надумаў з хрысціянскай душы. А потым чуе: тупочуць капыты, вішчаць колы. Каціць карэта шасцерыком, вакол яе конныя. А зверху на карэце паля прывязана. Крык, рогат, коні ржуць. А паны,— і ў карэце, і на конях,— усе чорныя, акурат як гэты, са змяёю. Твары цёмныя, валасы чорныя, вопратка чорная з золатам. І карэта чорная. «Набок, мужык!» — крычаць. Тут Гаўрыла і зразумеў: балотныя паны. Кацяць па дрыгве, як па сухім. Гарэзнікі! І так цэлымі начамі ганяць будуць. Але Гаўрылу губляць няма чаго: яшчэ, можа, і ўдзень з дрыгвы не выйдзеш. Дык ён пачаў прасіць: «Мае вы паночки, мае галубочки, пакажыце дарогу, як мне выйсці. Заблуканка». Тыя рагочуць: «Чапляйся ззаду за карэту». Гаўрыла падчапіўся — як памчаліся яны. Памчалі, як куля. Грукат, дрэвы паабапал валяцца, рогат. Блізка-

далёка-вузка-шырока і вышэй, вышэй. Дух заняло. Зоры вось-вось ніжэй колаў будуць. І тут якраз над галавою галіна высокага дрэва. Ён — цуп за яе! Карэта з-пад ног ірванула і памчалася далей. Толькі хурман зарагатаў і крыкнуў: «Ну, маеш шчасце!» — ды канцом доўгай пугі — між вушэй. Гаўрыла завешчаў, але галіны не адпусціў. Трымаецца, крычыць гвалту. А далей агледзеўся — аж гэта ён у сваім двары, вісіць на перакладзіне, на сваіх варотах. Жонка з хаты выходзіць. Якраз першыя пеўні. І жонка яму кажа: «Звечара,— кажа,— прапаў, халера. Чаго ты туды палез, чаго ты гарлаеш, чаго лопаісці, п'янюга?»

Кандрат паківаў галавою і адразу заўсміхаўся, таксама ўспомніў:

— 3 Гаўрылавым шваграм яшчэ лепей было. Той дачуўся ад кагось, што калі не есці цэлы дзень у апошнія дзяды перад каляднымі запускармі і потым аднаму легчы ў хаце і не гаварыць, не смяцца, дык можна ўбачыць «дзядоў». Так і зрабіў. А вечар цёмны, лістападаўскі. Во ён ляжыць і бачыць,— лезуць праз вяршок для дыму... Спачатку бацька ягоны, нябожчык, лезе, потым дзед, потым прадзед. Пэўна, усіх, аж да самога Адама, пабачыў бы. Аж за прадзедам лезе дзядзька. Святога жыцця быў чалавек, службы ніводнай не прапусціў. Вечна яго жыццём малому вочы калолі, як, бывала, забярэцца ў чужы гарох ці рошчыны цішком возьме і наесца. Лезе дзядзька і лезе, амаль увесь ужо прасунуўся, аж тут яго нешта затрымала: як ні тузаецца — не пралазіць, і ўсё. Аж гэта ў яго да пояса барана прывязана. Украў у зямным жыцці і нават на споведзі не пакаяўся. Тут Данілаў швагер прыпомніў усе мукі, што праз дзядзькаву святасць нацяпеўся, ды як зарагоча. Ну і ўсё. Вылецелі яны ўсе ў вяршок і зніклі.

Паклаў у вогнішча вялікую сухастоіну.

— Кладзіцеся ўсе, хлопцы. Досыць.

...Усе паклаліся. Алесь толькі як ляжаў, так і застаўся. Андрэй паклаў кажух побач з ім, укруціўся, ціха гукнуў.

— Спіць? — спытаў Кандрат.

— Спіць,— шапнуў Андрэй.— А ты заўважыў, што ў Раўбіча агонь пагас?

«І не сплю зусім»,— хацеў быў сказаць Алесь, але

адразу праваліўся ў такі глыбокі сон, што не паспеў нават варухнуць вуснамі.

Дзеці спалі. Сухастоіна павольна дагарала, рассыпаючы жар. Туман узняўся з лагчыны і падступіў бліжэй, быццам хацеў паслухаць сонныя подыхі. Коні таксама ўжо танулі ў тумане, і толькі іхнія галовы ды доўгія шыі ўздымаліся над малочным туманным возерам.

IV

Палявая дарога нырала ў лагчыны, узбіралася на пагоркі і зноў звівіста падала ўніз. І так было без канца, а вакол ляжала густа-зялёная, без аніводнай прапleshыны рунь, такая маладая і вясёлая на ўзгорках і бяздонная ў лагчынах, такая прагрэтая на сонцы і сцюдзёна-шызае ў ценю, што аж дух займала.

Вельмі-вельмі рэдка трапляліся пасярод бясконцага зялёнага кіліма вялізныя, як дубы, дзічкі, ды там-сям, дзе ў яры выбівалася крынічка, схілялася над ёю срэбная вярба.

І зноў рунь, адна толькі рунь. А над рунню, прывязаныя нябачнымі ніцямі, трапечуць жаўрукі. А на зямлі, на ўсім яе густа-зялёным абшары, толькі адна рухомая кропка: едзе дарогаю рысорны англійскі кабрылет, а ў ім хлопчык адзінаццаці год і трыццацігадовы мужчына.

Хлопчык у белым палатне, як мужык. Мужчына ў чашунчовай тройцы, чаравіках і шыракаполым саламяным брылі...

— Можа, вам брыль аддаць, паніч? — голас у мужчыны легкаважны, з выразным польскім акцэнтам. — Галоўку напячэ.

— Не трэба, пане Выбіцкі.

— То добжэ, глядзіце. Нех тылько пані потым не лае Выбіцкага, калі ў дзіцяці забаліць галоўка.

• — Я каровы на сонцы пасвіў. То яны часам загізаюць і бягуць як шалёныя, а самому нічога.

Пан Выбіцкі глядзіць на хлапчука, і на яго маладым, наіўным твары з'яўляецца пакутніцкі выраз: дзіця пасвіла каровы, — Езус Марыя! Яму хочацца зрабіць хлопцу нешта прыемнае, і ён лезе пальцамі ў кішэнь камізэлькі.

— На цукерэк.

— Нашто? — сур'ёзна кажа мужычок. — Яны грошай каштуюць. Завязіце лепш сваім дзецям.

— Але ж у мяне няма дзяцей, — непаразумела кажа Выбіцкі. — Зусім няма. Бяры.

— Ну, тады ўжо давайце.

Пан Выбіцкі са скрухаю ківае галавою. «Мужычок, зусім мужычок. І гэта сын загоршчынскага князя. Спадкаемца амаль дваццаці дзесяці тысяч сем'яў, калі прыйдзе час. Дурны звычай!»

Выбіцкаму да слёз шкада хлапчука.

Так яны едуць і едуць. А вакол рунь, рунь і рунь.

...Пан Адам Выбіцкі яшчэ шэсць год назад ледзь не паміраў з голаду разам з бацькамі. Быў ён з чынававай шляхты, жыў, як болыпасць такіх, земляробствам. Але стаў на гаспадарку ў няшчасны час.

...Нават год яго нараджэння быў годам чорнага недароду. А потым пайшло і пайшло. Чатыры галодныя гады, з дваццатага па дваццаць чацвёрты. Год адпачынку. А потым пяць год страшнай пошасці на худобу, калі па ўсім Прыдняпроўі ледзь засталася дзесятая частка коней і іншай худобы. Каб не кончыцца наглай смерцю, давялося прадаць восем дзесяцін зямлі з дзесяці. Ды і апошнюю няма чым было абнасеніць, і яна зарастала гірсаю, і асотам, і, ад вялікай кіслаты, хвашчом. У дваццаць чатыры гады Адаму было ўжо так, што хоць у кавалкі ідзі. Тут яго і падабраў Юры Загорскі. Аканомам хлопца прызначаць было рана, і таму пан. зрабіў яго чымсьці на кшталт фактара і перакупшчыка, з пенсіяй трыццаць рублёў месячных ды яшчэ з панскім жыллём, вопраткай і ежай. З таго часу Выбіцкі ног пад сабою ад радасці не адчуваў.

Фактар з яго быў нявопытны, але рухавы і, галоўнае, бездакорна сумленны, капейкі пад ногаць не зацісне. І таму Загорскі прывык да яго і адпускаць не хацеў.

І вось зараз яны ехалі ў панскім кабрыялеце, белы, як апошні мужык, шэравокі паніч і Выбіцкі, гарбаносы і кашчавы, ушчэнт спалены сонцам, але са старанна дагледжанымі вусікамі. Ехалі моўчкі, насцярожаныя адзін да аднаго.

— Што ж, ці падабалася там панічу? — спытаў нарэшце Выбіцкі.

— Вельмі.

— То ж бачыў я, што тая хлопка так плакала, быццам роднага сына за свет вязуць.

— Яна не хлопка. Яна Марыля, другая маці мне. Пан Адам пакруціў галавою.

— За што ж гэта вы іх так паважаеце, паніч?

— Бо яны працуюць, як Адам і Ева,— завучана сказаў хлопец.— Аруць зямлю і прадуць лён.

Выбіцкі ўздыхнуў:

— Э-эх, паніч. ТПрайшоў той час, калі на зямлі былі толькі Адам і Эва. Прайшоў і не вернецца. Цяпер над Адамам і Эвай цар, потым губернатар, потым ваш ойцец, а потым я, паўпанак.

На вуснах яго з'явілася іранічная ўсмешка.

— А яны з усіх нас пасмейваюцца, бо нічога больш не могуць зрабіць. Пра цара не чуў, а губернатара, як яны кажуць, кулагай аблілі. Князь, па іхняму прыслоўю, «лярва, хоць і ў барве». А я, наогул, «ці пан сам пан, ці пан у пана службыць?». «На назе бот рыпіць, а ў гаршку трасца кіпіць». Так што ніколі вам, паніч, не быць мужыком, а мужыку не быць панам. І таму час вам забыць аб тым, што вы гулялі з хлопскімі дзецьмі ў цырк¹. Час вучыцца панаваць... Ніколі ім, на жаль, не быць вольнымі, як старапольская шляхта. Заўсёды над імі будзе прыгон. Чалавек гэта такая халера, што прыдумае...

— А белае жарабя? — спытаў Алесь і схаладнеў ад самага нутра, бо зразумеў, што ледзь не ляпнуў лішняе.

— Якое белае жарабя? — спытаў пан Адам, уважна гледзячы на Алесь.

— Камень унь у яры,— няспрытна выкруціўся Алесь.— Ляжыць у траве, як белае жарабя.

— А-а,— сказаў абыякава Выбіцкі.— Дык гэта, паніч, хутчэй на белую авечку падобна.

Вочы ягоныя амаль зусім непрыкметна смяяліся.

— Дык, значыць, вучылі вас там, паніч?

— Вучылі.

— То і добра. Прынамсі, не зблытаеце льну з пшаніцай.

Абодва зноў маўчалі. Цёплы ветрык павяваў у твары, кабрыялет мякка пагойдвала. Пасля амаль

¹ Гульня накіштальт бабак.

бяссоннай ночы Алесь хіліла ў сон, і ўрэшце ён задрамаў...

...Не было ўжо ні руні, ні жаўранкаў над ёю, ні сонца. Была ноч, і туман, і доўгія конскія шы над белым возерам. Як тады, у начлежнай няпэўнай дрымоце, ён падступаў траха не да ног, гэты туман, і з туману паступова вырасталі, выходзілі на ўзгорак, як на бераг, дзіўнай прыгажосці белыя коні. Маўклівыя белыя коні, якія павольна перабіралі нагамі. Ен адзін ляжаў ля напалову згаслага вогнішча, а коні стаялі вакол яго і часта, пяшчотна схілялі да яго галовы і дыхалі цёплым і харошым, а іхнія вочы былі такія глыбокія і такія добрыя, якія бываюць толькі ў чалавечай маці, калі яна глядзіць на дзіця... Коні стаялі і журботна, ласкава глядзелі на яго, а паміж імі стаяла яшчэ мокрае белае жарабя са смешным тоўстым хвостом... І гэта было такое незразумелае шчасце, што Алесь ледзь не заплакаў. А малочны туман збягаў з зямлі, як вада, і ўсюдых былі белыя... белыя... белыя коні...

...У сне ён адчуў, што нешта змянілася, што кабрыялет стаіць, і прачнуўся ад няяснай трывогі.

Вакол зноў былі руні і жаўранкі. А па гэтай руні, здалёку, нехта ехаў на дарашаватым кані.

— Чаго сталі? — спытаў Алесь.

— Ды ён вось гукнуў...

— А гэта што за важны такі, што дарогі яму няма?

— А гэта жандарскі паручнік Апалон Мусатаў...

І чаго гэта з Сухадола яго прынесла, ды яшчэ аднаго?

Коннік павольна набліжаўся да руні. Баяўся, відаць, кратовак і хамячыных нор. Часам амаль з-пад самых капытоў вырываліся спуджаныя жаўранкі, конь стрыг вушамі, але, пакараючыся ўладнай руцэ, як па струнцы, ішоў да дарогі.

Урэшце коннік пад'ехаў да самага кабрыялета. Алесь убачыў перш за ўсё вузкія, зеленаватыя, як у рысі, вочы пад пясочнымі брывамі, храшчаваты нос і маладыя, але ўжо шчэцістыя вусы і бакенбарды. Твар быў бы амаль грубы, хаця і прыгожы, каб не вішнёвыя вусны і зусім юны, празрыста-ружовы румянец тугіх шчок.

Гэты чалавек кепска загараў: твар быў таго самага колеру, што і трыкутнік грудзей пад расшпіленым каўняром блакітнага мундзіра.

Але цікавей за ўсё былі рукі: учэпістыя, вельмі характэрныя і прыхавана-нервовыя, са сплюшчанымі на канцах, як долата, пальцамі. Адна рука сціскала павады, другая гладзіла карак каня.

Упоперак сядла ляжаў доўгі англійскі штуцэр; два пісталеты былі слаба засунутыя ў сядзельныя сумы.

— Дзень добры, Выбіцкі,— сказаў паручнік.

— Дзень добры, пане Мусатаў.

Рысіныя вочы Мусатава абмацалі каня, кабрыялет, постаць Алеся.

— У вальтэр'янцы гуляеце? — спытаў паручнік.— Глядзіце, звыкне вось такі ездзіць, а потым паспрабуе і вас выпхнуць.

— Гэта загоршчынскага пана сын,— быццам прасячы прабачэння, сказаў Выбіцкі.— У Азярышчы быў дзядзькаваны.

У вачах Мусатава з'явілася іскра цікаўнасці.

— Польскія штучкі,— сказаў ён.

— Што вы, пане Мусатаў. Загорскія з карэнных тутэйшых... Спрадвеку праваслаўныя.

— А самі ў каталіцкі лес глядзяць.

— Пабойцеся бога! У які лес?! — Выбіцкі быў відавочна пакрыўджаны і за сябе, і за паноў.

— А чаму ж гэта стары Загорскі-Вежа загадаў малодшага брата вось гэтага хлопца ў касцёле ахрысціць? Скандал быў на ўсю губерню.

Выбіцкі апусціў вочы.

— Я чалавек маленькі. Не мне ведаць намеры старога пана. Але ж зразумейце і вы: чалавек ён стара-свецкі, з капрызамі.

— Кацярынінскага веку,— іранічна дабавіў Мусатаў.

— Яго дзівацтвы на грошах стаяць,— сказаў Выбіцкі.— Пад кожным яго капрызам — тысяча рублёў. Стане на ўвесь сухадольскі суд. Так што не нам з вамі яго судзіць.

На хвіліну замаўчалі. Звінелі над рунню жаўрукі.

— Чаго гэта вы без дарогі? — спытаў пан Адам.

— Зараз нам дарогі непатрэбны... Нічога не бачылі?

— Не,— устрывожыўся Выбіцкі.— А што такое?

Мусатаў прамаўчаў. Толькі ўчэпістая рука паправіла штуцэр.

— Чорны Война зноў у губерні,— сказаў ён пасля паўзы.

Пан Адам падаўся наперад.

— Уварваўся аднекуль, як шалёны воўк,— сказаў Мусатаў.— Спяшаецца рэзаць, пакуль пастухі не агойталіся. Два гады не было і раптам, як камень на галаву.

— А казалі, што вы яго тады... падвалілі... два гады таму.

— Я каня ягонага падваліў... На гэты раз буду разумнейшы. Яго звалю, а на яго кані ездзіць буду. І адкуль ён толькі коней такіх бярэ? Стрыжы, а не коні.

— Не ездзілі б вы цяпер адзін, пане паручнік. Гэты не мажа.

— І я не мажу,— сказаў Мусатаў.— Ездзіў вось крыніцы ў ярах паглядзець. А раптам недзе ля вады дрэмле... Чорта з два.

— Адарэмна. З яра далёка відаць. А на аднаго і не трэба многа. Стрэл — і ўсё.

— Многа памагло егерам, што яны не адны былі?

— Ды што ўрэшце здарылася?

— Пазаўчора раніцай абстраляў з пагорка няпоўны ўзвод егераў. У той жа дзень, вечарам, затрымаў фельд'егера ад генерал-ад'ютанта. Пошту спаліў. Учора сустрэў на дарозе спраўніка з людзьмі і разраджіў па іх стрэльбу. Удзень ледзь не нарвалася на яго земская паліцыя, але ражна дагналі. Толькі жарабцоў хвост бачылі. А ўначы Раўбіч паведаміў: Война праехаў праз вёску.

— І ўсё адзін? — спытаў Выбіцкі.

— Усё адзін. З апошняга мяцяжу адзін. Ну, бывай, Выбіцкі.

І хвастануў карбачом каня. Пан Адам глядзеў яму ў спіну.

• — Паехалі, паніч,— сказаў ён пасля паўзы.

Кабрылет пачаў спускацца ў лагчыну. Паручнік мільгнуў кропкай на далёкім пагорку і знік... Пан Адам сядзеў натапыраны і неяк дзіўна ўсміхаўся.

— Раўбіч яму паведаміў,— буркнуў ён.— Чорнага Войну, бачыце, так лёгка злапаць... Не ты, брат, першы. Ла-ві-лі.

— А хто такі той Чорны Война?

Вусны Вярбіцкага няўлоўна пацяплелі.

— Люблю смелых,— сказаў ён.— Можа, таму, што сам не такі. А Война смелы... І страшны. Ездзіць сабе на вараным і страляе.

— Чаго яму ездзіць?

— Дваццаць год ездзіць. Усіх астатніх пабілі, па-стралялі, па цытадэлях згналі. А гэты ездзіць... Апошні цень. Ані спаймаць яго, ані купіць... Як дух... Каб не спалі...

Алесь зразумеў, што Выбіцкі болын нічога не скажа, і не распытваў далей.

Зноў мільганула з левага боку срэбная стужка Дняпра, трохі болын вузкага ў гэтым месцы. Справа пайшлі лясы. Маладыя каля дарогі, яны ўзбягалі на ўзвышша, рабіліся ўсё болып і болын старасвецкімі, пакуль не пераходзілі — на верхавіне грады — у перастойную адвечную пушчу.

Дарога пайшла з грывы ўніз, бліжэй да Дняпра, і тут вачам адкрылася прытульная і даволі вялікая лагчына. Узгоркі абкружалі яе і прыціскалі да ракі. Лагчыну, відаць, утварыла невялічкая рэчка, якая злівалася з Дняпром тут, амаль пад нагамі коней.

— Папараць,— сказаў Выбіцкі.— Жэка цёмна.

Кабрыялет спускаўся па рачулке па спадзістым адхоне. Лазняк па берагах разарваўся, паказаўшы драўляны масток. За ім сталі перад вачыма вясковыя хаты, значна болын дагледжаныя, чым у Азярышчы: амаль усе з садкамі, амаль усе крытыя новай саломай, а сям-там нават і гонтамі.

— Загоршчына,— сказаў пан Адам.— Ваш маёрат, панічу.

А над Загоршчынай, вышэй па адхоне, слаўся пладовы вялізны сад, абрываючыся ўверсе, як па лінейцы, цёмнай і раскошнай сцяной ірэгулярнага парку.

У парку бялела нешта, перакрэсленае па фасадзе серабрыстымі мётламі італьянскіх таполяў.

Чым бліжэй пад'язджаў кабрыялет, тым ясней вымалёўваўся двухпавярховы будынак з доўгім мезанінам і двума балконамі, над якімі цяпер былі нацягнуты сляпуча белыя, бялейшыя, чым муры, маркізы. Вакол дома ішла галерэя на лёгкіх каменных арачках.

— Ложно панятыі провансальскіі замковий

стнль,— сказаў, чамусьці па-руску, пан Адам, сказаў з такой завучанай інтанацыяй, што адразу можна было зразумець: гаворыць не свае словы.

Здалёк можна было яшчэ заўважыць у парку, лявей і глыбей дома, нейкі круглы павільён, а яшчэ лявей і значна далей — зграбную і вельмі высокую, вузкую цэркаўку на ўзгорку, такую белую і празрыстую, быццам уся яна была пабудавана з сонечнага святла.

Алесь, напэўна, паспеў бы лепей разгледзець усё гэта, але тут здалёк пачуўся тупат капытоў. Потым з вузкага жарала цёмнай алеі вырваўся, як ядро з гарматы, коннік на белым кані і наўскапыта памчаўся да іх.

Асадзіў каня ля самага кабрыялета так рэзка, што конь як быццам урос усімі капытамі ў зямлю. Алесь убачыў касы, нервовы зрак каня, яго раздзьмутыя ноздры. Здзіўлены, амаль спалоханы гэтым нечаканым з'яўленнем, не разумеючы яшчэ, што да чаго, ён баяўся ўзняць вочы і таму бачыў толькі белую скуру сядла і белы гарнітур для верхавой язды. Потым нясмела, спадылба, кінуў позірк вышэй і ўгледзеў вельмі загарэлы, амаль шакаладны твар; усмешку, што адкрывала роўныя белыя як снег зубы; белакурыя, хвалістыя вусы і грыву валасоў і, галоўнае, смяшлівыя васільковыя вочы з нейкім нетутэйшым, доўгім, мігдалевідным разрэзам тонкіх павек.

У наступны момант моцныя рукі бесцырымонна схапілі яго, падкінулі ўгору і зноў спаймалі, і лёгкаважны, гучны голас весела пракрычаў нешта незразумелае і адначасова нібы трохі і зразумелае, але прыбытае.

— Моп ретлі рхіпсе 2а§огзкі!¹

Збянтэжаны, ён паспрабаваў выкруціцца, але рукі трымалі яго моцна, а рот чалавека, які пахнуў нейкім вельмі прыемным тытунём, цалаваў яго твар.

— Мы пратэстуем!.. Точі уа Біеп! Тош; уа Біеп, топ реШ гііз!²

Сінія вочы смяяліся, заглядаючы ў зрэнкі маленькага звераняці, што скурчылася на руках, унікаючы чужых вуснаў.

¹ Мой маленькі князь Загорскі! (франц.)

² Усё ідзе добра! Усё ідзе добра, сыно! (франц.)

І тады Белы сцёбнуў лёскай каня і закурыў у алею, у зменлівы цень, у скокі сонечных зайчыкаў, пакінуўшы далёка за сабою кабрыялет.

Алея разарвалася на два паўколы з дрэў, і наперадзе, за клумбай, за кругам гонару, стаў дом, шырокі ганак, аблямаваны лёгкімі арачкамі, і белакаменная тэраса, на якой — невысока ад зямлі — стаяла жанчына ў шырокім ранішнім уборы.

Белы — проста праз клумбу — падскакаў да тэрасы, зноў узняў Алеся і лёгка перасадзіў яго цераз парэнчы, на рукі жанчыне. Потым стаў на сядло і перакінуў над балясамі сваё гнуткае цела.

— Аь, Оеогґез! — сказала з дакорам жанчына.

І адразу прыпала да хлопчыка, уважліва заглядаючы ў яго вочы сур'ёзнымі, цёмна-шэрымі, як у Алеся, вачыма.

Гаварыла і гаварыла нешта гартанна-страснымі і ціхімі словамі і толькі потым спахапілася:

— Ён не разумее, Жорж.

— Аі-іе Біеп ахІасбё Іе ґгелой? Коні — мара хлапчукоў. Вось я і пракаціў.

— З самага пачатку і так па-чужому, Жорж.

— Чорт, я і не падумаў, — сказаў смяшлівы.

І абхапіў жанчыну і хлопчыка, прыціснуў іх да сябе:

— Ну, пацалуй мяне, пацалуй яе... Ну!

Жанчына і Белы, абое яны гаварылі па-халопску з моцным акцэнтам, але ўсё ж гаварылі, і гэта рабіла іх неяк больш блізкімі.

— Пацалуй мяне, — сказаў Белы.

Але хлопчыку было няёмка, і ён, схіліўшыся, пацалаваў, — зусім як Кагутова папу, — руку жанчыны, пяшчотна-тонкую, асабліва белую сярод чорных карункаў шырокага рукава.

— Расоп сіе уойг сґші сбеуаІег, — засмяяўся мужчына. — Я ж казаў, што ён мой сын, мой. Да рукі жанчыны — перш за ўсё. Сье-уа-Нер!¹

— Оеогґез! — зноў з дакорам сказала жанчына.

Алесь на ўсе вочы глядзеў на яе. Не, гэта было не тое. У яе былі маленькія рукі і ногі, непрыгожа танклівая постаць.

¹ Ці добра я пачаў? (франц.)

² Рыцарскі пункт гледжання на рэчы... Ры-цар! (франц.)

Але ж яе твар з такімі цёплымі шэрымі вачыма, з такім спакойным ротам! Але ж каштанавыя іскрыстыя валасы! Усё гэта было роднае, толькі на хвіліну забытае, і вось цяпер усплывала ў памяці.

І ён раптам несамавіта, нечакана крыкнуў:

— Ма-ма!

Крыкнуў амаль як сялянскае малое, на якое рушыць вуліцай карова, крыкнуў, цвёрда верачы, што вось зараз маці прыйдзе і ўратуе. Крыкнуў і адразу засаромеўся.

Ёй толькі таго і трэба было. Абхапіла, пачала шаптаць на вуха. Але ў ім ужо расло абурэнне і сорам, быццам ён здрадзіў хаце, рукам Марылі, вачам братоў. І ён так разрыдаўся ў гэтых вузкіх руках, быццам сэрца яго рвалася на шматкі.

А яна цалавала.

Ён плакаў, бо адчуваў, што злоўлены, што з гэтым шэптам канчаецца для яго ўсё.

...Яго павялі мыць і пераапранаць. І калі бацька і маці засталіся на тэрасе адны — усмешка няёмкасці так і не сышла з іхніх вуснаў. Пазбягаючы глядзець мужу ў вочы Антаніда Загорская глуха спытала ў пана Адама, які стаяў наўздалёк:

— Што, пан Адам, як вам паніч?

Пан Адам мяўся.

— Праўду,— ціха сказала яна.

— Мужычок, проша пані,— наважыўся Выбіцкі.— Але з чыстым сэрцам, з добрай душою.

— Нічога,— нават з нейкай палёгкаю ўздыхнула маці.— Навучым.

Бацька легкаважна зарагатаў, паказваючы белыя зубы.

— Бачыце, пан Адам? Так лёгка і навучым. Ёз гегшпез зопі раггоіз уоіа¹ез¹.

— Гэтую ідэю падаў ты, Оеогґез,— шэрыя вочы маці сталі вільготнымі. — І ты не маеш права...

— Скажам, і не я, — сказаў пан Юры. — Скажам, бацька мой, і нам нельга было не паслухацца.

— Але чаму яго аднаго?

— Самадурства. Меў на Алеся вялікія надзеі. І ты ведаеш, што ён мне сказаў перад дзядзькаваннем?

— Кажы.

¹ Жанчыны часам бываюць легкадумныя (франц.).

— «Як шкада, што я не аддаў у дзядзькаванне цябе, Юры. Можатады ты, сын, быў бы чалавекам, а не прадметам для царквы і псярні».

— Гэта я зноў аднавіла ў Загоршчыне царкоўную службу. І ён не любіць цябе... праз мяне.

— Кінь. Глупства.

— Ну, а чаму не хоча дзядзькавання для Вацлава?

— Баюся, што Вацлаў яму абыякавы.

— Другі ўнук?..

— Я не хацеў, Антаніда. Я ж толькі сказаў аблегкадумнасці...

Маці ўжо ўсміхалася:

— Дык што ж зробіш, Оеог#ез, калі ты ўсё бачыш эп поіг'.

Зноў гаротна задрыжалі яе веі:

— Забыў усё. Забыў французскую. А гаварыў, як маленькі парыжанін... Я прашу цябе, я вельмі прашу, Оеог#ез, не спускай з яго вачэй, хадзі за ім у першыя дні, бо яму будзе сумна... Ах, жорстка, жорстка гэта было — аддаць!

Пан Выбіцкі далікатна кашлянуў, прастуючы да сходаў, і толькі тут пані Загорская спахапілася, ускінула на яго рахманыя вочы:

— Прабачце, пан Адам, я была такая няўважлівая. Вельмі прашу вас — паснедайце разам з намі.

— Бардзо мі пшыемне,— пачырванеў Выбіцкі,— але ж прабачце, я зусім па-дарожнаму.

— Ах, нічога, нічога... Я вас вельмі прашу, пан Адам.

Выбіцкі ніякава палез у кішэнь па чырвоны фуляр, які нагадваў невялічкі абрус.

Лёкаі па-англійску выкацілі на тэрасу стол на кольцах, прыставілі яго да накрытага ўжо абедзеннага стала. Матуля пачала здымаць накрыўкі з місаў.

— Накладайце сабе, пан Адам,— сказала маці.— Вазьміце курыную пячонку «бэшэ»... Бачыце, снедаць будзем па-англійску. Першыя дні яму будзе нязручна са слугамі, беднаму.

Аконам спачувальна крэкнуў, стараючыся зрабіць гэта як мага болын далікатна і не абразіць тонкага слыху пані.

І якраз у гэты момант з'явіўся ў дзвярах Алесь у

¹ У чорных фарбах (франц.).

мярэжанай — пад народны густ — сарочцы, сініх шальварыках і чырвоных кабціках¹. Менавіта так, на думку пані Антаніды, выглядалі ў свята дзеці багатых сялян, і таму хлопчыку можна было не адчуваць нязручнасці. Бацька хацеў быў пырснуць у сурвэтку, але стрымаўся, памятаючы нядаўнюю жончыну крыўду. Таму ён толькі паказаў на крэсла побач з сабою.

— Сядай, сыне.

Алесь, зазвычай такі зграбны, медзвездзявата палез на крэсла. Глядзеў на ломкія абрусы, на старое серабро, на двухзубы італьянскі відэлец, на блакітны крыштальны келіх, у ломкіх гранях якога драбілася нейкая янтарная вадкасць.

— Што гэта? — амаль без голасу спытаў ён.

— «Го-Сатэрн», — адказаў бацька. — Гэта, брат, такое віно, што і ты можаш піць.

— Віна не хачу, ад яго людзі дурныя. Лаюцца.

Выбіцкі зморшчыўся ад скрухі, і, убачыўшы гэта, Алесь раптам раззлаваўся. Урэшце, іхняя гэта была віна. Урэшце, гэта самі яны давялі яго, а цяпер яшчэ ўчынілі яму гэткае катаванне.

Таму ён смела палез падрапанай лапай у хлебны кошычак, палажыў кавалак на сваю талерку і лыжкаю пацягнуўся да бацькавай талеркі, адчуваючы ў сэрцы пачуццё, блізкае да адчаю.

— Еш, еш, сыне, — спакойна адказаў пан Юры. — Мацуйся. Давай мы і табе на талерку пакладзем.

Але маленькі зацкаваны мужычок ужо нёс да рота самы вялікі кавалак. Яму было нязручна, і таму ён успёрся левай далонькай на край стала, а калі ўспёрся — з-пад гэтай далонькі ўпаў на падлогу падрыхтаваны кавалак хлеба.

Дзіця пачало павольна спаўзаць з крэсла пад стол. Спаўзла. Знікла. А потым з-пад стала з'явілася сур'ёзная галава.

Сурова, з адчуваннем важнасці моманту, малады князь пацалаваў паднятую з падлогі скібу і сур'ёзна сказаў:

— Даруй, божухна.

І ўжо зусім па-гаспадарску хлопец сказаў наступныя словы:

— Пакладзіце гэта, калі ласачка, каню.

¹ Чаравічкі з мяккай скуры або саф'яну.

Пан Адам пакутліва пачырванеў. Няёмкасць трывала доўга. Потым бацька, увесь час аглядаючыся на маці, пачаў тлумачыць сыну, што так нядобра, што так не робяць, і выгляд яго, відаць, быў горшы, чым у Алеся, бо маці раптам засмяялася — ласкавым сумным званочкам.

Лёд растаў. Перастала быць няёмка Алесю. Усе засмяяліся. Ды толькі смех яшчэ гучаў не вельмі весела.

— Что же вы, напрпмер, елн сегодня на завтрак, мой маленькпй? — спытала пані Антаніда.

— Сёння... на заўтра? — неўразумела перапытаў Алесь.

— Антоннда,— сказаў пан Юры.— Еслп можешь, говорн по-мужнцкн.

— Што ты еў сёння на... сняданне? — спытала маці.

— Крышаныя буракі,— басам адказала медзвездзяня.— І курыцу елі... Зарэзалі з такой прычыны старога пеўня... Марыля сказала: «Усё адно ўжо, дык няхай хаця паніч-сыноч памятае».

Маці ўсміхалася, яе забаўлялі «крышаныя буракі».

— Жорж,— сказала яна,— няўжо стары певень для іх — свята? І як мог жыць маленькі? Нашто такая жорсткасць з боку старога Вежы?

Шакаладна-матавы твар бацькі спахмурнеў.

— Я вінен перад табою, Антаніда. Бацька даў толькі лёгкі намёк на тое, што Алеся пажадана аддаць на «дзядзькаванне». Астатняе дадумаў і вырашыў я. Кагуты — лепшыя гаспадары. Майстры. Сумленныя, здаровыя людзі.

Яго моцныя рукі сціснулі край абруса:

— Бачыш, ты і ўсе лічылі мяне легкадумным. Я не хацеў, каб сын пайшоў у мяне. Я хацеў, каб ён быў моцны, увесь ад гэтай зямлі. Няхай сабе яго не кармілі каплунамі. Ты паглядзі на большасць яго аднагодкаў: спешчаныя, саслабелыя. Заўсёды добра рабіць, як рабілі дзяды. Яны былі не зусім дурні. Я хацеў, каб з яго вырас сапраўдны пан, мацнейшы за хлопаў не толькі розумам, а і целам.

Памаўчаў. Потым сказаў:

— Сын графа Хаданскага, даражэнькага суседа, едзе дарогаю між ільноў і кажа ўсур'ёз, што мужычкі

будуць з хлебам. Які з яго будзе гаспадар? Якой павягі яму чакаць ад прыгонных? А гэты будзе іншы... Некалькі год сярод жытнікаў, простая здаровая ежа, шмат паветра, фізічныя практыкаванні, размеранае жыццё. А лоск мы яму вернем за нейкі год.

Хітравата ўсміхнуўся ў вусы:

— Пад'еў, сыноч? На вось табе. Гэта цукраваная садавіна. Гэта называюць цукатамі. Можаш узяць да іх філіжаначку кавы.

Густы карычневый струмень пабег у маленькую — з напарстак — філіжанку. Маці з цікавасцю, нават трохі грэблівай, сачыла за тым, як сын бярэ загараў рэлай лапкай цукат, насцярожана кладзе ў рот.

Тое, што першае трапіла на язык, спадабалася Алеся: цукар, які часам прывозілі дзецям і ў Азярышча. Але далей зубы ўлезлі ў нешта вязкае, — груша і не груша, — нечаканае і таму гідкае.

Ён выплюнуў пад стол.

— Нясмачныя твае... марцыпаны.

Бацькаў твар спахмурнеў, бо на матчыных вачах выступілі слёзы.

— Ты не маеш рацыі, Антаніда, — сказаў ён. — Я шчаслівы за хлопца. У яго сяброў страўнік ужо цяпер назаўсёды сапсуты ласункамі. А гэты будзе, калі спатрэбіцца, варыць жалеза. Быстраногі, спрытны, здаровы. Трэба ж камусьці цягнуць па зямлі род наступнае тысячагоддзе.

І ён, прыцягнуўшы жонку да сябе, пацалаваў яе ў скронь.

— Аь, Сеог^ез, — сказала яна, — часам ты такі, што я пачынаю вельмі, вельмі любіць цябе.

Бацька ўстаў:

— Пойдзем, сыне. Буду табе ўсё паказваць. А вы заставайцеся тут, пан Адам. Сёння дакладаў не будзе ні ў вас, ні ў галоўнага аканома. Пасядзіце тут з жонкай, папіце кавы... Дарэчы, пенсію атрымаеце праз тыдзень, за ўсе тры месяцы.

— Што вы, князь, — пачырванеў Выбіцкі. — І так бардзо задаволены. Што мне трэба, я адзін.

— Ну то і добра... Пойдзем, Алесь... Што спачатку, сады або дом?

З Алеся было ўжо досыць дома. Трэба было хаця на кароткі час ратавацца. І таму ён сказаў:

— Сады.

Яны спусціліся з тэрасы на круг гонару і заглыбіліся ў адну з радыяльных алей. Толькі тут Алесь адчуў сябе лепей, бо ўсё вакол было знаёмае: дрэвы, трава ля іхніх каранёў, жвір пад нагамі.

Некаторы час ішлі моўчкі. Потым бацька, неяк нават вінавата, сказаў:

— Ты любі яе, Алесь... Любі, як я... Яна маці табе... Ты не глядзі, што яна строгая... Яна, брат, добрая.

І яго праставаты прыгожы твар быў такі незвычайны, што Алесь апусціў вочы:

— Буду яе любіць... Што ж, калі ўжо так атрымалася.

Бацька павесялеў.

— Ну вось, вось і добра... Тыне думай. Вось прыйдзе дзень пастрыжэння ў юнакі. Да гэтага дня будуць цябе, брат, шліфаваць... з пяском, каб не пляваўся... марцыпанамі. А потым, калі толькі захочаш, будзеш ездзіць і да Кагутоў, і ў суседнія дамы. Я цябе абмяжоўваць не хачу, не буду. Расці, як трава, як бог загадаў. Гэта лепш... Каня табе падару — дык да Азярышча зусім блізка будзе, нейкіх дзесяць вёрст. І помні: ты тут гаспадар, як я. Загадвай. Прывучайся. Я думаю, будзем сябрамі... А за Кагутоў не бойся, будзе ім добра.

— Я і цябе буду любіць... бацька.

— Ну вось і добра, брат. Хадзем.

Алея вывела іх праз парк і пладовы сад да доўгіх шэрых будынках пад чарапіцай. Будынкi абкружаў глыбокі роў, зарослы лопухамі і гускай. Пад іх узнятымі парасончыкамі бруілася вада. Пад'ёмны масток ляжаў над ровам.

— Тут псярня і стайні,— сказаў бацька.

На манежнай пляцоўцы ганялі на кордзе коней. Англічанін-жакей, даўгазубы і спакойны, як статуя, стаяў на ўзбочыне, паляскваючы лёсачкай па лакавым чобаце. Непарушна прывітаўся з бацькам за РУку-

— Што новага, пан Крэбс?

— Гэты народ...— англічанін адвёў убок сігару, заціснутую паміж простымі, як алоўкі, пальцамі,— яму б ездзіць па-цыганску, без усякі закон... Сёння 'засеклася Б'янка.

— Можа, яно і лепей,— сказаў бацька,— я заўсё-

ды гаварыў вам, што трэба рыхтаваць на скачкі Змея.

— О, но! — запратэставаў англічанін. — Но, Змей! Склад Змея не ёсць адпаведны склад. Паглядзіце на яго бабкі. Паглядзіце — Меры яго маці, — паглядзіце на яе калмыцкую грудастасць і бадай віслазадасць. Но, но!

З манежа збіраліся да іх конюхі. Старшы конюх, Зміцер, абпалены сонцам да таго, што скура лупілася на носе, як на маладой бульбе, зняў шапку.

— Накрыйся, — сказаў бацька. — Ведаеш — не люблю.

Зміцер няшчыра ўздыхнуў, накрывся.

— І не ўздыхай, — сказаў бацька, — не падлізвайся. Чуе кошка... Было табе загадана бінтаваць Б'янку ці не?

— О Зміцер, бестыя Зміцер, — сказаў англічанін, — хітры азіят Зміцер. Яны ўсе ў змове, яны не хацелі Б'янку, яны хацелі выпусціць мясцовага дрыкганта... зусім як сам пан-князь Загорскі.

Бацькавы вочы няўлоўна смяяліся, вельмі сінія і прастадушна хітрыя, як у маладога чорта.

— Што ж зробіш, містэр Крэбс. Тут ужо нічога не зробіш. Відаць, будзем выпускаць на скачкі трох-годак Змея, Чаркеса і Мамелюка.

І раўнуў на Змітра:

— Яшчэ раз гэткае — не пашлю купляць коней. Кувай сабе ў Загоршчыне!

Уздыхнуў:

— Падбяры для паніча кабылку з болып ціхмяных і жарабца.

— Глорыю хіба? — спытаў Зміцер.

— Каб галаву скруціў?

— Што вы, пане, не ведаеце, як ездзяць мужыцкія дзеці? Яны з хваста на каня ўзлятаюць, чэрці... каб брыкнуць не паспела.

— А мне не трэба, — сказаў пан Юры. — Мне трэба, каб ён за які месяц навучыўся ездзіць прыгожа, а не па-халопску. Потым дамо і сапраўднага жарабца.

— Добра, — сказаў Зміцер і пайшоў у стайні.

Алесь глянуў на англічаніна і нечакана заўважыў, што вочы яго смяюцца.

— То гэта малады князь? — спытаў англічанін.— Будучы гаспадар?

— Але,— сказаў бацька.

— Новы мятла будзе месці па-новаму,— сказаў Крэбс.— Крэбс пойдзе адсюль разам з веданнем коней і свавольнасцю. Га?

— Можна мне сказаць, бацька? — спытаў Алесь.

— Кажы.

— Вам не трэба будзе ісці адсюль, пан Крэбс. Вы харошы. Вы застанецеся тут, і я вам буду болып плаціць.

Бацька ўсміхнуўся. Халодныя вочы Крэбса пацяплелі.

— Гуд бой,— сказаў ён.— Тады і я буду рабіць малады пан добра. Я навучу пан ездзіць, як малады лорд з найлепшых фамілій.— І, глянуўшы на пана Юрыя, дадаў: — І ён ніколі не будзе прымушаць са-старэлага ўжо тады Крэбса рабіць супраць сумлення... і падманваць яго. А Крэбс зробіць, каб трохгодкі пана былі лепшыя нават у Пецярбурзе.

Засаромлены бацька адвёў вочы:

— Вам не давядзецца чакаць, пан Крэбс. Я павялічваю вам пенсію ўдвая.

— Нашто мне гэта? — сказаў Крэбс.— Лепей бы не трэба стаяць на сваім. Сапраўдны лорд не ўваходзіць у змову з конюхамі і супраць свайго ж знаўцы, што хоча зрабіць конны завод лорда лепшым за ўсе.

— Добра ўжо, Крэбс, прабач,— сказаў бацька.— Болып не буду. Рабі сабе што хочаш.

Конюхі павялі перад людзьмі на ўзбочыне коней.

— Ну, якую кабылку бярэш? — сказаў бацька.

Сярод усіх Алесь заўважыў адну, маленькую і ладную, як цацка, усю дзіўна падабраную, чысценькую і як быццам атласную. Масць кабылкі была мышастая, вушкі акуратненькія, капыткі, як стопачкі.

— Гэту,— сказаў Алесь.

Англічанін пажвавеў:

— У маладога ёсць вока... Варта вучыць... Красуня кабылка... Як маладая лэдзі... Галоўка маленькая, але не злая; шыя — дзіва шыя.

Звярнуўся да бацькі:

— Але вашы імёны... Бог мой, што за імя... Для такой лэдзі і раптам: Ка-сюнь-ка.

— Касюнька! — віскнуў усцешаны Алесь і кінуўся да кабылкі.

— Цукар вазьмі,— сказаў бацька.

Алесь соваў пад храпу Касюнькі кавалак цукру, і тая далікатна ляпала па яго далоні цёплай цвёрдай храпай.

•— Касюнька мая, Касюнька.

— Вядзіце яе,— сказаў бацька.— Выбірай другога, Алесь.

Зноў пайшлі коні, і кожны быў прыгожы, бы ў сне, але нейкі не той, без повязі, што вядзе да чалавечага сэрца.

— Пераборлівы, як Мнішкава Анэля,— сказаў бацька.

Але ён дарэмна казаў гэта, бо ў той самы момант з варот стайні з'явіўся Ён, той, без каго жыццё не магло мець сэнсу. Яго вёў пад аброць худы і падабраны хлопец, і Ён, дурэючы, рабіў выгляд, што хоча схапіць хлопца зубамі за плячо.

Ён быў прыгажэйшы за ўсіх на зямлі, прыгажэйшы за ўсіх звяроў і ўсіх людзей. Ён ішоў, прытанцоўваючы на кожным кроку, бязмерна ганарлівы ад здароўя, сілы і немагчымай сваёй прыгажосці.

Белы як снег і бялейшы за яго, з маленькай нервовай галоўкай і доўгай шыяй, увесь дасканаласць і без адзінай заганы, ён касіў залатым і трохку крывавым па бялку вокам, а ягоныя хвост і грыва, неверагодна доўгія і мякка-залацістыя, варушыліся лагоднымі хвалямі.

«Вы, маленькія людцы,— здаецца, казаў зрак каня.— • Што мне да вас? Я дазваляю вам апаганьваць нагамі мае бакі толькі таму, што раблю вам ласку. І так будзе, пакуль я не знайду таго, каго палюблю. А над тым буду панам, бо я бог, а ён толькі чалавек...»

Бацька глянуў на Алесь і ўздыхнуў: усё было зразумела.

— Логвін,— сказаў бацька конюху, — вядзі Ургу сюды.

Малады і сур'ёзны хлопец падвёў араба да іх.

— Будзеш канюшым маладога пана, Логвін,— сказаў пан Юры.— Будзеш ведаць толькі яго. Ургу падрыхтуй. Праз месяц ён спатрэбіцца. І ты, Зміцер, ведай: Логвіну належыць толькі Касюнька і Урга. Нічога больш.

Логвін усміхнуўся сціплай харошай усмешкай.

— Паніча намуштраваць,— сказаў Загорскі.— Навучыць скрэбці, чысціць, мыць, даглядаць капыты. Навучыць лекавым травам для коней.

— Зробім,— сказаў Логвін.

— То тады бывайце... Бывайце, містэр Крэбс.

Яны прайшлі конскія двары і падышлі да стара-свецкай каменнай сабакарні. Чалавек сярэдніх год, з прыкметнай ужо сівізною ў доўгіх вусах, буры, як абкураная пенкавая люлька, павольна ішоў да іх. На поясе, што ладна перахватваў яго зялёную венгерку, вісеў доўгі медны рог.

— Карп,— сказаў бацька,— старшы даязджачы. 3 гэтым, брат, трымай вуха востра. Сур-ровы.

Карп падышоў да іх і, не вітаючыся, пачаў даклад-даць звонкім і трохкі сіпаватым, даязджачым голасам:

— Юнка адышла, пан Загорскі.

•— Ведаю,— сказаў бацька,— старасць. А добрая была.

— Знайд, памятаеце, са своркі адбіўся. То схпіў, відаць, ад нейкай вясковай сучкі, скурапею. Мазалі празрысценькім бярозавым дзёгцем і акурвалі. Праз два тыдні будзе як шкло... Сцінай паздаравеў... І яшчэ Аза мела ласку прынесці шчанюкоў.

— Вось гэта добра. Хадзем, Карп.

Сабакарня ўнутры была паўцёмнай, з вузкімі акенцамі. Каля паўсотні сабак розных парод і масцей ляжалі і хадзілі па загарадках. Тут былі выжлы, ганчакі, норныя, дацкія п'яўкі для мядзведжага палявання. Брудастыя, шчыпцовыя, камякалапыя... Але хлопец яшчэ не мог адрозніваць іх, і таму асабліва зацікавіў яго стракаты ньюфаундленд, з добрае цяля рогам, і куток хартоў.

Харты былі ўсе белыя, з доўгімі шчыпцамі¹. Вялізныя іхнія вочы былі, як чорныя слівы.

Бацька на хаду даваў парады, якія Карп слухаў пачціва, але з нейкай сваёй думкай.

— Пайшлі б вы ўжо, княжа, да Азы,— сказаў ён.— Хвалюецца.

Калідорчыкам прайшлі ў парадзільнік. Тут, у плеценым кашы, ляжала на аўсянай саломе чорная з

¹ Шчыпец — пашча ў хартоў (паляўнічы жаргон).

белым сука іспанскай пароды і махала куртатым хвастом. Ля яе саскоў павісквалі цёплыя шчанюкі.

Убачыўшы гаспадара, Аза танютка брахнула. Вялізныя, усе ў дробных завітках, чорныя вушы раскрыліся.

• — Бачыш, — сказаў Алесю пан Юры, — на качак і цецерыкоў лепшага не бывае. А якая акуратная. Не сабака, а арыстакратка.

— Я вазьму аднаго шчанюка, — сказаў Алесь.

— Ну вось, — сказаў бацька, — цяпер маеш усё. А імя ёй будзе — Алма.

Хадзіць давлялося доўга. Аглядалі палі, не вельмі добрыя. Аглядалі бровар і — здалёк — багадзельню. Ля сцэжкі, што вяла туды, выпадкова падслухалі размову дзвюх старых. Стаялі, абাপіраючыся на кіі.

— Ты куды ідзеш?

— Га?

— Куды ідзеш, кажу?

— А-а... У анвалідны дом.

— Ну і як там?

— Нішто-о.

— Кормяць хаця добра?

— До-обра. Цэбар крупніку дадуць на тыдзень, акрамя сухога, то хочаш адразу з'еш, хочаш — раздзялі.

І гэта размова сапсула хлопцу ўсю радасць ад Ургі, Касюнькі і Алмы. Не ўзнімаючы вачэй, ён глуха спытаў бацьку:

— Гэта праўда, што ім адразу даюць?

— А што ім, дрэнна?

— Але чаму адразу?

Селі адпачыць у парку, на лаўцы з неашкураных бярозак.

Бацька пакручваў хвалісты бялявы вус, з усмешкай паглядаў на сына. Яго загарэлы твар здаваўся аліўкавым ад рухомага ценю дрэў.

— Добры ты, сыне. Я вось купіў у матчынага траюраднага брата, у Кроера, цукраварню. Прышоў — аж работнікі ўсе ў масках, каб не елі цукру. Гэта Кроер прыдумаў.

— Ну і дурань, — сказаў сын. — Я і чуў, што гадзюка.

— Ды і не ў тым справа. Нельга дазволіць такога здзеку. Што яны, быдла, гэтыя людзі, ці што? Я зняў...

Але ж нельга дагаджаць. Будзеш салодкі — згінеш. Багацця аднаго чалавека на ўсіх не выстачыць. Ведаеш, колькі дваран на Магілёўшчыне?

— Не.

— Патомных нешта каля дваццаці сямі тысяч, асабістых — каля трох з паловай, але гэтыя не ў лік. Дык вось, з гэтых дваццаці сямі тысяч маюць права голасу на выбарах у губернскі сход толькі пяцьсот восемдзсят два. А сялян у губерні восемдзсят сем тысяч пяцьсот шэсцьдзсят адна душа — па тры душы на аднаго двараніна. Дробная шляхта — гэта бочка з порахам. Ненавідзяць і нас, і сялян. А ў цябе з братам сем тысяч гаспадарскіх душ. Ты з часам дваццаццю дзевяццю тысячамі будзеш уладаць. Трэцяй часткай усіх душ губерні, не лічачы тых, што за яе межамі. І калі будзеш даверліва глядзець у драпежныя зяпы — жывога праглынуць.

— А нашто яна мне патрэбна, тая, трэцяя? — спытаў Алесь.

Бацька аслупянеў.

— Ну, хаця б для таго, каб быць добрым да большай колькасці хрысціян... Ты не Кроер, не Хаданскі, не Таркайла... Нашы людзі бога моляць, каб не трапіць ад нас да іх.

— • Усё адно гэта нікуды не варта. Хай добры ты. Хай добры буду я. А што, як памрэм? Яны ж тады сваякам пяройдуць, напэўна... тым. Куды ж такі парадак варты, калі чалавек не ведае, што з ім будзе заўтра? І людзі на вёсцы так гавораць і, пэўна, баяцца.

— 3 намі нічога не зробіцца,— сказаў бацька.— Не тое перажывалі. Восемсот год за плячыма. І вера ў будучае. Я не баюся ні чумы, ні вайны, ні палітычных забойстваў, ні руднікоў. Хвала богу, усяго было. Горшага не будзе.

Памаўчаў, водзячы прутком па пяску.

— Справа ў тым, што ты належыш да самай дзіўнай суполкі на зямлі. У гэтага клана было славуце і грознае мінулае,— але і тады ў яго не было імя. У гэтага клана сучаснае, горш за якое цяжка знайсці, і будучае, што губляецца ў тумане невядомага. Гэта грамада не мае свайго аблічча — і пагражала калісь ордэнскім землям. У яе няма душы — і яна выклікае магутны выбух сіл у кожнага суседа, што датыкнецца

да яе. Тады яна дае такія ўзлётныя геніі, што ўсіх бярэ здзіўленне. Часам яна знікае, як рака пад зямлёй, каб усплыць у зусім нечаканым месцы. Штохвілінна гіне і адначасова жывучая, як ніхто. У цябе няма адзнак, і менавіта ў гэтым вялікія твае перавагі. Ты бязлікі і ты мнагатвары, ты нішто і ты ўсё. Ты кладоўка самых неверагодных магчымасцей. І ты ганарыся гэтым, ганарыся сваёй магутнасцю, ганарыся тым, што ты — гэта ты.

Пан Юры паглядзеў на постаць сына і раптам спахапіўся:

— Ах, божа, ты ж яшчэ шмат чаго... Ды добра, добра... Я, ці разумееш, і гаварыць не магу. Не мая гэта справа, я чалавек просты. Вось паляваць ды сабачнічаць — гэта ўжо іншае.

Зноў абмінулі дом з серабрыстымі фантамамі італьянскіх таполяў. Ад бакавога ўвахода ў яго цягнулася вузкая алейка. У канцы яе стаяў той круглы павільён, што заўважыў Алесь, пад'язджаючы да Загоршчыны. Дах гэтага павільёна перарываўся па кругу суцэльным шкляным акном, а вышэй шкла ўзносіўся зграбны круглы купал.

— Царква, ці што? — спытаў Алесь.

— Гэта карцінны павільён. Зрэшты, ты пакуль мала што яшчэ зразумееш. Я хачу табе паказаць толькі адну карціну.

І ён адчыніў дзверы.

— Тут, брат, усё ёсць. Лепшая калекцыя толькі ў твайго дзеда... Вось глядзі. -

Проста перад імі вісела на сцяне даволі вялікая карціна ў цяжкай, пацьмянелай ад часу залатой раме. На карціне быў пейзаж, якіх не бывае — празрыста-блакітны і няўлоўны.

• — Мантэнья, — сказаў бацька, — славуты італьянскія мастакі.

Пейзаж праглядаўся праз галіны высокай яблыні з залацістымі пладамі. А пад дрэвамі ішоў кудысь малады чалавек і вёў за аброць белага каня. На чалавеку была круглая шапачка; доўгія рукавы дзівоснага ўбору адносіў вецер.

У чалавека былі цёмна-шэрыя вочы і прамы нос.

— Увесь дзень думаў, на каго ты падобен, — сказаў бацька. — І вось успомніў. Ды гэта ж ты, гэта ты з белым канём. Гэта ты і Урга. Як дзве кроплі вады.

Ах, як не адступаў ад Алеся ўсе гэтыя дні белы конь! І ўсё гэта было як сон. І вось цяпер ён сам, сам Алесь, ішоў з белым канём у нейкую блакітную далячынь.

V

Так пайшлі дні.

Кожны з іх быў непадобны на другі, і ўсё ж няўлоўна падобны. Гэта таму, што кожны быў адкрыццём і нечаканасцю.

Алесь гідаваў новым становішчам: празмернай пяшчотай бацькоў, недарэчнымі звычаямі палаца і неўсвядомлена ганарыўся гэтым, бо ён быў падлетак, бо яму ўжо, як кожнаму падлетку, хацелася сцвярджаць і ўстаткоўваць сваё «я».

Бацькі, можа, і не ведаючы гэтага, выбралі зручны час. Непрыкметна з яго рабілі не тое, што ён хацеў, а тое, чаго хацелі іншыя.

Падымалі яго а сёмай гадзіне раніцы. Бадай, запозна, бо ў Азярышчы ўставалі раней, і ён часцей за ўсё добрую палову гадзіны ляжаў без сну.

Алесь ляжаў, кожны раз новымі пасля сну вачыма разглядаючы блакітныя сцены пакоя. Над яго галавою, у куце, плыла кудысь старажытная копія з божай маці Куцеянскай: маленькі горкі рот, «нос не кратак», доўгія вочы з такой дабрынёй і тугою, што часам, асабліва ўвечары, хацелася плакаць, гледзячы на іх. Рука прыціскае дзіця, падобнае на маленькага мудрага старога.

Па старому паданню, гэту ікону напісаў, пасхіміўшыся, восемсот год таму назад ваявода Глеб, такі далёкі продак Алеся, што і ўявіць было страшна. Мячом прыводзіў у хрысціянства жыхароў Сухадола і Ршэ, быў у гэтым шчыраванні да веры ледзь не болын суровы, чым мсціслаўскі сабрат, Воўчы Хвост, ды, відаць, не вытрымала душа бязвіннай крыві нядаўніх братоў па Пяруну, таму што кінуў Глеб меч і кінуў ваяводства і, пад імем Анфімія, пайшоў на чорны пострыг і вечнае маўчанне. Ікон такіх напісаў дзве — адну для манастыра, другую — сыну (яна цяпер вісела ў старога дзеда Загорскага).

А тая, што вісела тут, была копіяй шаснаццатага

стагоддзя. Рабіў таксама Куцеянскі майстра, Іпаці. Вісела і, нават з некаторым здзіўленнем, глядзела на ложак з лагагам, на канторку чорнага дрэва, на блюда з незабудкамі (карэнні іх прыціснулі кавалкам мар-^мУРУ, кветкі ўсталі і стаялі над блюдам суцэльнай блакітнай шапкай).

Алесь ведаў, што за першымі дзвярыма светлы калідор другога паверха, што другія дзверы вядуць у ванны пакой, а потым у пакой для заняткаў, што ён можа заўсёды спусціцца з таго пакоя ў бібліятэку, што ўсё гэта для яго, і гэты прастор палохаў яго.

А сёмай па ўсім доме білі гадзіннікі. Трэба было заплюшчваць вочы. І тады ў спальню заходзілі два чалавекі: немец-гувернёр, гер Фельдбаўх, тоўсты, лысаваты і надта рухавы, і прыгонны дзядзька, Халімон Кірдун, па мянушцы Халява, чалавек вельмі добры і вельмі змрочны, напэўна, з той прычыны, што ягоная жонка была незвычайная прыгажуня. Алесь сам чуў ад дваравых, што Халімону даўно варта было б яе набіць. Але Халімон, відаць па дабрыні, усё ніяк не мог рашыцца на гэта. Таму, напэўна, і змрачнеў.

Алесь ведаў, што немец пачне гаворку па-свойму, і не палохаўся гэтага. Проста дзівіўся, як хутка рабіліся зразумелымі чужыя словы. Як быццам выплывалі з далёкага, калісьці роднага, а потым забытага сну. Быццам даўно ведаў, а потым на хвіліну забыў. Так яно, урэшце, і было, бо да сямі год ён не ведаў іншых моў, акрамя французскай і нямецкай. І вось цяпер прагна, са свежай галавой наганяў.

Немец каціўся да ложка, як шар, і адразу пачынаў буркатаць нешта, зразумелае толькі з пятага на дзесятае, але прыемнае:

— Об, сіезег кіеіпег Реппъшэ! АПе зіпсі зсбоп аш⁰, кіеіпег Уо[^]ііеп зіпшеп сіет Неггеп ОогЛ; ібге е\уіше КіібтНесІег, піісБ. Оег зсЫаіа; аБег іішпеггогг; ііпсі шеірі пісБт; еіптаі — Могшепзл;ітсІе Ыаі ОоШ іт Мцпсіе, піісБ?¹

Гэта быў, на яго думку, самы прыстойны стыль размовы з дваранскім дзіцем.

Фельдбаўх — сын багатага бюргера — скончыў

О, гэты маленькі сануля. Усе ўсталі, маленькія птушкі спяваюць госпаду сваю хвалу, ці не так? А ён спіць і не ведае, што ў ранняй гадзіны золата ў вуснах, ці не так? (ням.)

гімназію і першы курс універсітэта ў Гецінгене, але потым бацькі збыднелі, і сын паехаў шукаць шчасця ў невядомае Прыдняпроўе. Тут ён служыў ужо дзесяць год, з іх апошніх шэсць — у Загорскіх. Яго не адпусцілі нават тады, калі Алесь трапіў на дзядзькаванне. Засумаваўшы па рабоце, ён цяпер даганяў, хочучы, чаго б гэта ні каштавала, прымусіць вучня за нейкі год добра гаварыць па-нямецку.

Фельдбаўх рабіў рэзкі рух крысом халата, быццам захінаў рымскую тогу.

— Зсбоп *ſni*. МасЬ сійсЬ сігац гіі чуазсбеп, тасЬ сійсЬ МцШ гіі beſгг|Зеп, тасЬ сійсЬ ап сііе Ооііез^абе, — *ja* ап сііе ВйсЬег сіосЬ, ^уепп сіег Рйгзі г\х кеіпеп сішптег Рйгзіеп у/егсіеп ЛУШ, пйсЬ'.

...Алесь падымалі, вялі ў ванны пакой, і там, пад даглядам немца, Кірдун абліваў хлопца вадой і расціраў. Кірдун раўнаваў паніча і таму ўвесь час бурчаў пад нос, лаючы Фельдбаўха, якому, немаведама нашто, далі права наглядаць за туалетам, як быццам бы ён, Кірдун, рабіў гэта без немца значна горш. Кірдун суправаджаў некалі пана Юрыя за мяжу і таму ведаў некалькі нямецкіх слоў.

Нямецкая мова яго абражала. Спытае, бывала, Кірдун, ці трэба нагрэць яму ванну для ног, а немец адказвае:

— Эаз ізі тіг \Уіг5І².

Проста чорт ведае што! Не мова, а свінства! Усё адно яму, бачыце, гарачая ванна або каўбаса...

Чыстага і прычасанага паніча апрадалі ў вузкія штаны (псеўданароднаму гарнітуру далі адстаўку ў канцы першага ж тыдня) і вольную белую сарочку з адкрытым карункавым каўняром і вялі на балкон, асабліва светлы ад снежных маркіз. Тут за чайным сталом чакала маці і, у высокім крэсле, дзіўная істота — двухгадовы брат Вацак, які смешна вырачваў на Алесь шэрыя наіўныя вочы.

Матуля цалавала Алесь ў скроню, трымала за падбародак вузкай, да смешнага маленькай рукой, пытала — зрэдку па-французску, каб прывучыўся, — як спаў.

¹ Вельмі добра. Ідзі ўмывацца, ідзі прывітацца з матуляй, ідзі прамыць божы твар, ды потым за кніжкі, калі князь не хоча застацца дурным князем, ці не так? (ням.)

² А мне ўсё адно (літаральна: гэта мне каўбаса) (ням.)

— Бьен, мадам,— адказваў ён, так пакутліва падбіраючы словы, што нават малому Вацаку рабілася смешна.

Елі аўсянку з малаком, яйкі ўсмятку, тарцінкі з маслам і сырам, тварог і мёд. Дарослыя пілі каву, дзеці — чай. З'яўляўся з аб'езду бацька, загарэлы, смяшлівы, сыпаў жартамі.

У рэкрэацыйнай чакалі ўжо Фельдбаўх і швейцарскі француз топзіеш Таппог. (гэтаму, як найбольш тандэтнаму, дазвалялася снедаць у сваім пакоі). І тут пачыналася пакута не пакута, а нешта накшталт упартага змагання. Людвіг Арнольдавіч біўся з Алесем над нямецкай і латынню плюс матэматыка і гісторыя, тошчэй Таппог. — над французскай плюс рыторыка і прыгожае пісьменства. Смаху варта было глядзець, як яны стараліся.

Гадзіна ішла за гадзінай. Алесь дзякаваў богу за тое, што англічаніна і настаўніка дзяржаўнай мовы бацька абяцаў запрасіць толькі ўвосень, калі прадасць ураджай. Часам словы трох моў блыталіся ў галаве, і хлопцу хацелася толькі аднаго: каб сёлетні ўраджай быў дрэнны. Але ён адразу ўспамінаў Кагутоў, і яму рабілася сорамна. Ды хоць бы нават і дрэнны ўраджай. Не, яго, Алесь, ужо нічога не ўрадуе... Усё адно стары Загорскі дапаможа, у яго грошай граблямі грабі.

Ад гэтых думак яго адрываў натхнёны голас гера Фельдбаўха, у якім гучалі нечаканыя для немца басовыя ноты.

Гувернёр стаяў перад сакратэрам у позе Гракха на форуме: рука выцягнута дагары далонню, вялікі палец адстаўлен убок. Твар ганарысты. Брушка наперад. Гэта ён граміў бязбожных рымлян, што задалі такой шкоды нямецкай айчыне:

— Еьеп сіагшп зШг-ггіе зісь Оегтап Сьегіізс еіпет Ьб\уеп §leicь айг сіеп §г-пшлісьеп Уагаз, сіеп ЕйЬрег сіег уег-гтЬг-гіеп Котапіег. Іпсі Теііі.обііг§ег ШаЫ \уігісіе 2шп Ееі-Ісіе сіег сіеііізсьеп КіттЬеп;¹.

«Як гэта лес мог стаць полем,— думала няшчас-

¹ Таму Герман Херуск, льву падобна, р-рынуў на аг-гіднага Вара, правадыра р-разбэшчаных рымлян. І Таўтабургскі лес стаў пол-лем нямецкай славы (ням.).

нае дзіця, — высеклі яго немцы, ці што? Магчыма, і так. Ад іх усяго можна чакаць. Немцы».

...Біў гонг, абвяшчаючы канец заняткаў. Вочы Фельдбаўха, якія толькі што кідалі бліскавіцы, зноў рабіліся блакітнымі і добрымі.

Пасля заняткаў на хлопца наводзілі вонкавы лоск. Гадзіна танцаў (акампаніраваў на лялечнай скрыпцы топзіеііг Даппоі), якая была для малога пакутай, а пасля гадзіна верхавой язды ў манежы.

Падчас танцаў француз прывіваў дзіцяці вытанчаныя манеры, якія потым паспяхова разбураў грубаваты, як кожны аматар коней, містэр Крэбс.

— Шэнкелямі не цісні, шэнкелямі, кажу, не цісні. Не нервуй каня, сто тысяч д'яблаў і зарад карцечы табе ў задніцу... Як падаеш? Як па-да-еш?! А япгчэ лорд! Лорд нават з каня падае прыгожа!

Непарушны англічанін да непазнавальнасці змяняўся, калі даходзіла да коней.

— Аз-зіяты! Хіба вам па-еўрапейску ездзіць?! Іначай вам ездзіць, вар-ва-ры. Ах-люп-кай, — з цяжкасцю вымаўляў ён чужое слова.

А потым шкоду, нанесеную англічанінам, зноў лячылі француз, і на заднім двары яшчэ гадзіну чуўся звон шпаг і буркатлівыя выгукі:

— Тэрца... Квінта... Не так... О месье, не так... Зноў у пазіцыю... Як вы стаіце, месье? Вы трымаеце шпагу, як начны гаршчок, — пардон... Раз-два... О-ла-ла!.. У вас нечакана атрымаўся цудоўны ўдар... Ла-рошфуко не мог бы зрабіць лепшага... Брава, месье, я забіты!.. Вы забіты... Майце ласку заўтра рабіць гэта лепей.

Бадай, адно жаяезнае, цалкам мужыцкае здароўе дазволіла Алесю вытрымаць усе гэтыя выпрабаванні. Ён схуднеў, на нагах і грудзях выявіліся зусім не дзіцячыя мускулы, позірк стаў пільны і насцярожаны. Але затое ў рухах усё часцей прарывалася новая, лёгкая і пластычная зграбнасць.

Можа, таму, што ён і раней добра біўся на палках — асабліва вялікімі былі поспехі ў фехтаванні. Ды і Крэбс, калі хлопец не чуў яго, усё часцей казаў:

— Будзе. Будзе наезнік.

Пасля купання аж да вечара быў вольны час. Але «вольны» было толькі словам. АбеД быў не абед, бо

увесь час даводзілася памятаць, які нож для чаго. Лёгка было толькі есці курыцу, бо гэта елі, як і ў Азярышчы, рукамі. Часцей за ўсё ён уставаў з-за стала галодны, і Халімон Кірдуноў, каб не звялося дзіця, цішком прыносіў яму ў пакой пад'есці. Са скрухай глядзеў на Алеся, уздыхаў па-бабску:

— За што ж табе, гаротны, пакуты? Божа літасцівы, забіваюць дзіця. Жыўцом ядуць.

Толькі часам, вельмі рэдка, можна было ўцячы ў дворню ці ў асобны дамок, дзе жыў даязджачы Карп са сваёй жонкай Анежкай, і там адпачыць душой. Дзяцей у Карпа не было, і таму Анежка шкадвала паніча, частавала звыклым: арэхамі, праглымі на сланечнікавым алеі.

Русая і сінявокая, такая распаўнелая і добрая, Анежка глядзела на Алеся і ціхутка падгалошвала:

— Еш, бедненькі, еш, зблажэлы ты мой. І нашто, каму гэта патрэбна, пакутніца ты мая Дарота? Па шкле цябе вадзілі, бедную, а яго па пакутах...

Гэтае падгалошванне было такое чулівае, што з вачэй Алеся, ад шкадобы да сябе, самі сабой пачыналі падаць рэдкія і буйныя, як боб, слёзы.

Але і наплакацца ўдосталь не давалі. Толькі аджыў, як ужо шукаюць.

...Бацька вядзе па галерэі продкаў.

— Даніла Загорскі!.. Пэндзля невядомага мастака... Даніла ўзначальваў смяротны атрад пры Крутагор'і. Загінуў разам з усімі воінамі...

Ян Загорскі... Пэндзаль Сальватора Розы... Бадай, адзіны, які перайшоў у каталіцтва. Пасля страты зяця зноў удаўся ў схізму, быў пракляты папскім нунцыем і загінуў пры таямнічых абставінах...

Багдан Загорскі. Пісаў крукамі царкоўныя гімны...

Бадай, адзіным шчасцем Алеся было тое, што для бацькі гісторыя рода і геральдыка былі яшчэ больш нудныя, чым для яго. Таму ён і не мог перадаць сыну захаплення гэтымі небяспечнымі рэчамі.

Затое бацька зусім змяняўся, заходзячы ў круглую карцінную залу. Тут ён мог гаварыць і гаварыць. Блага ці добра, але ён даваў сыну частку таго запалу, якім гарэла яго душа.

І ўсё ж найболей цягнуў да сябе Алеся тоў самы

«Хлопец з канём» Мантэны. Было ў гэтай карціне нешта наіўна-прывабнае і мудрае.

І не ў тым справа, што хлопец быў — выліты. Ён, хаця і ў чужым заморскім касцюме, а конь — сапраўдны Урга, той самы Урга, які палюбіў яго, Алеся, болын за іншых, бо хлопец не абразіў яго нават празмерным недаверам на бар'еры, нават ганьбай шэнкеляў, калі конь разумее без іх, як яму трэба рабіць.

Не ў гэтым была справа.

Справа была ў тым, што праз лісце густа-зялёнай яблыні з залатымі пладамі глядзеў такі далягляд, якога не бывае на зямлі, далягляд невядомай блакітнай краіны, у якую спакойна і ўпэўнена крочылі чалавек і белы конь.

...У адзінаццаць яго клалі ў ложак. За акном, сярод лістоты, дрыжаў і гайдаўся масляны ліхтар, шапацелі лісты італьянскай таполі і далятаў з Дняпра неўразумелы начны крык шэрай чаплі.

Алеся засынаў, здаволены сабой.

А ўначы прыходзілі забароненыя, брыдкія мужыцкія сны. Ён сніў адрыну і гнёзды ластавак над галавой. Ён зноў бачыў росныя пракосы і самога сябе з біклагай на плячы... Яму бачыліся вочы каровы, яе стомленыя сытыя ўздыхі ў цемры хлява і цурчанне малака ў пенную дайніцу...

VI

Скончыўся месяц траў, адквітнеў за ім месяц кветак.

Аднесла ветрам арэхавы пылок, згінула да наступных надзей і новай вясны вампір-трава, адышлі пярэста-зялёныя «капыцікі марыінай асліхі» — падалешніцы. Прыйшоў пчаліны, касазвонны месяц цвету ліп.

Усё мянялася. Нішто не мянялася толькі ў Загоршчыне.

І вось аднойчы, прачнуўшыся пазней звычайнага ад прыглушанага звону гадзіннікаў, Алеся адчуў, што нешта не так. Не ўвайшоў Фельдбаўх, не з'явілася ў дзвярах хмурнаватае аблічча добрага Кірдуна.

І хлопец на нейкую хвіліну адчуў сябе самотным і пакінутым на волю лёсу. Толькі на адну хвіліну, бо

ў наступны момант ен успомніў, што прышпоў тон дзень і з ім, магчыма, нейкая воля, магчымасць быць хоць трошкі гаспадаром самому сабе.

На гэта намякала адзенне, вольна раскладзенае на спіны крэслаў, і тое, што дзверы ў ванны пакой былі адчынены,— рабі сам, што хочаш. З асалодаю ўспомніўшы гэта, ён пацягнуўся і раптам, быццам кім падкінуты, сеў на ложку.

За акном пачуўся гулкі гук. Аднекуль з-за дома, з берага паркавага стаўка, ударыла гармата. Потым другі раз... трэці... восьмы... адзінаццаты.

Дзверы расчыніліся рэзка, як быццам таксама ад удару гарматы. На парозе стаяў пан Юры, белазубы, загарэлы. Махровы персідскі халат расхінуўся на грудзях. Ад усёй постаці, ад хвалістых густых вусоў, ад сініх смяшлівых вачэй так і веяла зда-роўем.

— Паставіць на ногі лайдака-князя,— грозна рыкнуў бацька.— Лайдак-князь спіць і не ведае, што яго чакаюць вялікія справы.

Алесь не паспеў спахапіцца, як дужая мужчынская рука рванула коўдру і бліскавічна, асабліва гучна ляснула па мяккім месцы.

— Зхебе аіг",— грымнуў бацька, на хвіліну так удала ўдаючы Фельбаўха, што аж страшна стала.— Еіпе айфегоглені.лісп реггекте Рйгт.егпаІь\уйспзіґегуег-гіспіііші і[§] кеіпе ВетхЬаггііп§ аііг'пе УошісЬзеІЬзхуоІІ-2ІеЬші§, пйсЬ?¹

І сцягнуў сына за нагу з ложка.

— Мыцца, мыцца разам.

У ванным пакоі, ля глыбокага басейна, бацька скінуў халат і пантофлі, і толькі тут старонні заўважыў бы, як яны падобны, пан Юры і Алесь. Хлапечыя, але моцныя формы сына абяцалі з часам зрабіцца падобнымі на гладкія і магутныя формы бацькі.

Бацька нечакана злавіў яго і, прыўзняўшы, так спрытна кінуў галавою ў басейн, што Алесь колам перавярнуўся ў вадзе.

— Адмірал, чалавек за бартом! — крыкнуў бацька, затым услед пляснуўся ў блакітную ваду і схпіў

¹ Выключна шкантна-вытанчаныя адпраўленні, вартыя сапраўды княжацкага недарасля, ёсць не ўпаванні ў ложку на самапраісцяканне, ці не так? (Парадыйны стыль) (ням.)

сына за пятку.— Купанне Ахіла пачынаецца. У ролі маткі героя князь Юры Загорскі.

...Пасля купання яны апрануліся ў суседнім пакоі, і гэта было вельмі падобна на маскарад, бо абодва апранулі ўзверх батыставых сарочак з карункавай грудзінай і вузкіх нагавіц да калень яшчэ і шырокае мясцовае адзенне, што чакала дзесяцігоддзямі падобных выпадкаў, лежачы ў скрынях паміж лісцяў дарагога турэцкага тытуню.

Бацька ўсклаў на сябе суконны паднізень вільнявага колеру, а паўзверх яго чырвоную, тканую золатам чугу, крэчучы нацягнуў малінавыя боты і чырвоныя замшавыя пальчаткі. Потым сын памог яму абкруціць вакол таліі залататканы слупкі пояс. Бацька прыціснуў канец пояса далонню на жываце і павольна круціўся, сочачы, каб пояс лёг гонымі складкамі.

Цяпер прыйшла чарга Алеся. Ён таксама нацягнуў боты, толькі белыя. Пасля замест паднізня бацька накінуў на яго шырокую белую кашулю з адным плячом,— на другім яе закалолі сярэбранай фібулай. Паўзверх кашулі пан Юры, па-мужску няспрытна, апрануў сына ў вузкую белую чугу, такую самую, як і ў самога, толькі тканую серабрыстымі і бляклазалацістымі травамі.

— Велікародныя гаспадары Загорскія, князі Сухадола і Вежы збіраюцца на вайну.

— Куды на вайну?

— Вядома куды. На аршанскае поле.

— Каго біць?

— Там скажуць!

— А за што?

— А так,— сказаў бацька.— Без дай прычыны. Каралеўскі загад.

Святочныя, яны выйшлі на тэрасу, дзе іх чакала маці з маленькім Вацлавам, гувэрнёры і некалькі слуг на чале з Кірдуном. Маці і Вацлаў былі ў звычайных святочных адзеннях з белага індыйскага мусліну і карункаў, гер Фельдбаўх у сурдуце, месье Жано — у зграбным чорным фраку.

Затое слугі, падобна гаспадару з сынам, былі таксама ў старой паюцкай вопратцы.

Маці прывіталася з сынам і ўстала за мужчынамі. Усе пачалі спускацца з тэрасы. Алесь ішоў, апусціў-

шы вочы, калі раптам нешта неўсвядомленае прыму-
сіла радасна задрыжаць яго веі.

Ён ускінуўся — перад ганкам стаялі ў святочных
уборах Кагуты: Міхал, дзед Даніла, Андрэй, Кан
драт, Павал, Юрась. Толькі Марылі не было ды ста
рэйшага Стафана.

Кінуўся быў да іх — бацькава рука ўладна сціс-
нула плячо.

Кагуты стаялі моўчкі. Ніхто з іх не глядзеў на пана
Юрыя; толькі на Алесь глядзелі ўсе. І Алесь, адчу-
ваючы амаль фізічны боль у сэрцы, ішоў да іх.

Толькі наблізіўшыся, ён убачыў, як моцна яны
цяпер адрозніваюцца ад яго, які высахла-белы стары
Даніла, якая ссутуленая, прыгнутая цяжарам зям-
лі, спіна ў Міхала, якія нязграбныя рухі ў сыноў,
быццам спуджаных святочнай вопраткай і дзі-
воснымі абставінамі. Усе яны хавалі вочы. Толькі
Паўлюк, здзіўлена і нават неяк адчужана, глядзеў
на паніча.

Кірдуна з аброццю на плячы зайшоў перад панамі
і стаў твар у твар з Міхалам.

Ён працягнуў адзін канец аброці Міхалу, другі —
пану Юрыю.

— Дзе тая аброць, на якой ты вадзіў гэтага стры-
гуна? — спытаў Халява.

— Вось,— паспешлівыя пальцы Міхала выцягну-
лі з-за спіны сырамятную цёмную аброць.

Кірдуна узяў і працягнуў другі канец гэтай абро-
ці пану Юрыю. Так яны і стаялі, злучаныя дзвюма
аброцямі, мужык і пан...

Цяпер гаварыў Юры.

— Ці абаранялі паніча твае сцены? — спытаў За-
горскі.

— Абаранялі. Як сыноў, так і яго.

— Дай,— сказаў пан.

Андрэй ступіў да паніча і выняў са скуранага вац-
ка шчопаць сажы, тлустай сажы з хатняй сцяны.

— Маж,— сказаў бацька.— Каб помніў.

Калі Андрэй мазаў сажай пасму валасоў на Але-
севой галаве, хлопец узяў на яго ўмольныя вочы.
І толькі Андрэй, перахапіўшы позірк, непрыкметна
для іншых усміхнуўся яму краёчкам вуснаў.

Вацок з астатняй сажай таксама схавалі ў жалез-
ны ларэц.

— Ці вадзіў ты яго па зямлі, куды мы ўсе пойдзем? — спытаў бацька.

— Так,— сказаў Міхал.

— Тады атрымай трыццаць,— бацька глянуў на Алеся і паправіўся,— не, нават сорок восем дзесяцін... Той клін, што за Лугавым. Каб табе і дзецям тваім было па якой зямлі хадзіць... Гэта зямля вызваляецца ад пабору і давеку астанецца за тваёй сям'ёй.

Юрась, відаць, загадзя падрыхтаваны, стаў на калені, і Юры паклаў яму на рукі шчопаць падножнага.

— Ці вучыў ты майго сына быць літасцёвым да жывёл, як то належыць чалавеку?

— Так.

— Тады атрымай сем коней-двухгодак і дзве каровы для жанчын.

Вёі ў Алеся былі вільготныя. Што б там ні было, а гэта яго, Алеся, прадавалі зараз, і ў гэтым было яго падабенства з другімі людзьмі ў белым.

— Дом твой будзе моцны,— сказаў пан Юры.— Пад кожную пату твае хаты і хаты сыноў ты пакладзеш па дзесяць рублёў, бо выходзіў у працы і поце майго сына. Шэсць сыноў — дзвесце сорок рублёў...

Скураны мяшочак бразнуў, упаўшы паміж двума строямі.

...Пасля Алеся пасадзілі на Ургу і пан Юры павёў яго вакол маёнтка. Астатнія ішлі за ім. Бацька спыніўся на высокім урвішчы Дняпра і абвёў рукою ўсё, што вакол.

— Гэта тваё,— сказаў ён.— Твая зямля і тваё неба. Помні, усё жыццё ты будзеш піць вадзю з Дняпра і абмываць гэтай вадой сваіх нованароджаных. І адабраць гэта ў цябе не можа ні чалавек, ні бог, ні д'ябал. Адна смерць.

Кірдуны падышоў да Алеся і прышчапіў да яго збройнага раменьчыка кінжал і пісталет. Потым падаў бацьку кароткі корд у срэбных, з залатымі травамі похвах.

Бацька стаў побач з канём і засунуў шаблю ў пятлю высокага сядла.

— Ты носіш добрую зброю, каб не злоўжываць ёю, і багатую вопратку, каб не ганарыцца ёю перад астатнімі.

І ён злёгка пацягнуў сына нагайкай па спіне, а потым прымацаваў гарапнік да другой пятлі сядла.

— Помш.

За ўсімі гэтымі цырымоніямі не заўважылі, як стамілася пані Антаніда. У яе забалела галава, і пан Юры нават з некаторай радасшо адпусціў яе.

— Стаміўся? — спытаў бацька, з паблаглівай ласкавасцю заглядаючы ў вочы сына.

— Не.

— Гэта добра. Зараз, браток, пачнем абрад, на якім нікому не дазволена прысутнічаць, акрамя нас... Добра запомні... Бо давядзецца перадаваць сыну...

Твар ягоны быў стомлены, відаць было, што яму абрыдзела ўсё гэта, але нават ён знаходзіцца зараз пад страшным цяжарам нечага абавязковага, наканаванага і непахіснага.

...Яны мінулі палац і пайшлі па незнаёмай алеі ў тую частку ірэгулярнага парку, куды бацька дагэтуль ніколі не вадзіў Алеся.

Тут, відаць, і наогул мала хадзілі: травы, што прарасла праз жвір, вельмі даўно не палоў сажалнік. Замест светлых ліп, ясакараў і італьянскіх таполяў паабাপал алеі ўсё часцей трапляліся чорныя і нейкія зімнія яліны ды змрачнатыя векавыя дубы. Яленец суцэльным магутным дываном укрываў палянку, нечাপаная папараць клубілася над зрынутымі дрэвамі. Парк быў ужо сапраўдным лесам.

І тут бліснуў у непразным гушчары празрысты, відаць, ад магутных крыніц, стаў, а над ім, на цымянай ад ценю паляне паўстала дзіўная будыніна, вузкая і высокая, змураваная з шэрага і ружовага каменя-дзікуна.

Такой яна была на вышыню аднаго паверха. Вышэй камень быў абчэсаны, былі нават там-сям раманскія арачкі. А яшчэ вышэй, амаль да верхавін пяцісотгадовых замшэлых дубоў, узносіліся дзве карункава-змрочныя гатычныя вежкі. Змрачнатая, значна большая ў вышыню, чым у даўжыню і шырыню, будыніна думала аб чымсьці, што не датычылася двух чалавек, якія зараз ішлі праз зацэнены луг да яе дзвярэй, і гэты яе спакой быў спакоем канца.

Перад ёю, у высокай траве, ляжалі па крузе сем абчэсаных камянёў, а ў цэнтры круга ляжаў восьмы, з правільна круглым заглыбленнем наверху.

— Сядай на зямлю, — сказаў пан Юры. — І слухай.

Неўсвядомлена пранікаючыся нечым страшнаватым, Алесь сеў.

— Глядзі,— сказаў бацька.

На баку цэнтральнага каменя быў выбіты няўмела парушаны ва ўсіх прапорцыях вобраз добрага пастыра, які нясе на плячах агнца.

— А цяпер уяві, што сорок доўгіх чалавечых жыццяў ляжыць паміж табою і гэтым пастырам. Сорок. А ты сорок першы.

Яны маўчалі, схіліўшы галовы. Пад вяршынямі дрэў быў такі спакой — лісток не шалахнецца.

— Сорок. Гэта тыя, што былі да нас, і мы, і тыя, што яшчэ будуць. І кожнаму наступнаму цяжэй, бо ён нясе большы цяжар. Будуць і тыя, каму зробіцца нясцерпна цяжка, і я малюся богу, каб гэта не быў ты. Таму што ніхто не пазбегне. Кожны павінен будзе несці на рамёнах слабага, ягоны боль і ягоную крыўду. Хто гэты слабейшы — кожны выбірае сам. Друг, вера, жанчына або яшчэ нешта, пакуль невядомае... А цяпер паглядзі: на другой грані яшчэ больш старыя рысы. Гэты маладзік — гэта серп, а гэтыя калматыя трысцінкі — каласы. Хто будзе жаць — аб гэтым маўчаць гады і маўчаць стагоддзі. Ніхто яшчэ не дадумаўся, бо той, хто іх выбіў, памёр і не скажа... Пасядзі хвіліну, сыне, падумай або проста памаўчы.

Алесь маўчаў і так. Яго краналі не словы, а проста мёртвы сон камянёў, дрэў, будыніны, якую абкружалі, сціскалі дубы.

— Тут было паганскае капішча,— сказаў нарэшце бацька.— Якому богу яны маліліся — ніхто не ведае. Бо з іх не ўцалеў ніхто... Яны пакінулі гэтыя камяні і гэты серп маладзіка і зніклі, як аблогі. Тут яны збіраліся, а гэты камень і чаша на ім былі, відаць, ахвярнікам. Колькі год так было — невядома. А потым з Полацка прыйшоў Дняпром бліжні дружыннік Глеб, і тады гэтыя людзі ўбачылі кроў. Не варта было, калі не хацелі крыжа? Вядома. Але хто звяртаў увагу на тое, чаго хоча і чаго не хоча мурашнік? Не звяртаў і Глеб... Капішча шукалі доўга. І знайшлі... І вось пад гэтымі камянямі загінулі ўсе яго абаронцы. Да аднаго.

Бацька памаўчаў.

— Тут было раней два рады камянёў. Вонкавы ўзялі і залажылі ў падмурак будынка. Але потым

Глеб раздумаў. Відаць, таму, што тут быў такі спакой і нельга было не палюбіць гэтага месца. Таму ён проста загадаў асвяціць галоўны камень вобразам пастыра, але тых камянёў з падмурка не выняў. Ты іх можаш убачыць... Спачатку пабудавалі першую частку будыніны, самы ніз. Другую трэць надбудавалі праз трыста год, калі ўжо і косці Глеба згнілі ў Куцеянскіх пяхорах. Вежкі надбудавалі яшчэ праз дзвесце год... І вось усё гэта стаіць: камяні на беразе става, дубы, што ў тры разы маладзейшыя за іх, і камяніца.

— Што гэта? — спытаў Алесь.

— Гэта магільня Загорскіх, сыне.

Бацька павольна адхінуў траву ад вобраза пастыра.

— Калісьці мы, напэўна, маглі быць вялікія, але не здолелі. Наша палітычнае быццё скончылася. У нас — толькі магілы. Толькі адны магілы, раскіданыя па гэтай зямлі. Курганы на беразе Дняпра, капцы на сялянскіх могілках, твая і мая магільня, сыне... Вось яна...

Моўчкі, быццам усё было сказана, яны пайшлі да магільні.

Бацька адчыніў дзверы. У верхнім памяшканні было ціха, праз вузкія вокны лілося пыльнае святло. На сценах віселі старыя чаканы, двухручныя мячы, кальчугі. У нішах, пад замком, ляжалі скруткі нейкіх дакументаў, кнігі ў драўляных вокладках. Паміж імі стаялі срэбныя каўчэгі для асабліва важных манускрыптаў.

Бацька зняў з цвіка доўгую гнуткую кальчугу.

— Бачыш, гэта пра яе сказаў Сімяон Вежа: «Бог сведка, тады было гора. Я сам бачыў чалавека, у якога на кожным дробным кольцы кальчугі была выбіта назва месца, дзе яны рабіліся: сутычкі і сечы, змовы і паядынкі... Чалавек той быў мой бацька».

Кальчуга пералівалася ў руках бацькі.

— Бачыш, на грудзях і жываце ніводнага вольнага кольца...

Па каменных плітах падлогі пан Юры прагрукаў да адной пліты, у якой было кольца.

Пашча ямы адкрылася перад імі. Прыступкі вялі ўніз. Пан Юры першы спусціўся туды. Працягнуў Алесю руку.

Потым унізе пыхнула губа, а за ёю кнот тоўстай і высокай, у рост хлопца, чырвонай свячы ў нізкім свечніку.

Глыбокае і вузкае памяшканне было паточана на сценах нішамі, падобнымі да пячнх чалеснікаў. Частка з іх, не больш трэці, была закрыта — гэта былі месцы пахавання. Налой з евангеллем, свяча і нішы — больш нічога. Ды яшчэ на столі старая чырвоная фрэска: архангел з мячом у адной руцэ і царквою на далоні ў другой.

— Вось,— сказаў бацька.— Гэта ўсё яны. Гэта ніша Акіма Загорскага. А тут яшчэ дзве пустыя. Старога Вежы і мая...

Яму было цяжка гаварыць.

— У наступную... палажы гэта.

Ен выцягнуў з-за пояса жалезную скрыначку, тую самую, у якую клалі сёння сажу.

— Ідзі,— сказаў ён.— Праз сто год гэта пакладуць табе пад галаву.

Алесь падышоў да цёмнай нішы і засунуў у яе куфэрачак.

— • А цяпер ідзі сюды.

Яны стаялі ля свечніка. Бацька апусціў руку на плячо сына.

Поляма свячы рабіла ягоны твар суровым, бадай велічным. Толькі гэта давала Алесю змогу не адчуваць гідоты і пратэсту супраць усяго, што тут рабілася, супраць самай думкі пра трэцюю нішу.

— Паўтарай за мной, хлопчык,— сказаў бацька.

— Добра,— шэптам сказаў Алесь.

— Я прыйшоў да вас,— шэптам сказаў бацька.

— Я прыйшоў да вас.

— У мяне няма нічога, акрамя вас.

— У мяне няма нічога, акрамя вас,— ужо больш цвёрдым голасам паўтараў малады.

— У мяне няма нічога, акрамя магіл, бо я ваш сын.

— У мяне няма нічога, акрамя магіл, бо я ваш сын.

Бацька выпрастаўся, як ад нейкага натхнення.

— Я клянуся любіць вас.

— Я клянуся любіць вас.

— Я клянуся абараняць вашы магілы мячом і зубамі, нават калі мая магіла будзе далёка ад вас.

- Я клянуся... далёка ад вас.
- • Боя ўсё адно буду тут, з вамі. Бо мяне нельга аддзяліць ад вас.
- Бо я... з вамі... Бо мяне нельга аддзяліць ад вас.
- Пакуль не скончыцца живот людскі на зямлі.
- Пакуль не скончыцца живот людскі на зямлі.
- • Аман.
- Аман.

VII

Лёгкі звон рынуў з вышыні званіцы на цвінтар, на людзей, што выходзілі з царквы, на навакольны парк. Званіца стаяла наўздалёк ад стройнай, са святла пабудаванай царквы, і ў вярхоўках званаў біўся, як муха ў павуцінні, клышаногі званар Давід. Дзярбаніў і падцілінкваў так, што званіца як не бурылася.

А з царквы насустрач сонечнаму ліпеньскаму дню выходзілі людзі.

Алесь ішоў недзе пасярэдзіне працэсіі.

— На тваім пострыгу будзе хлопец, якому дадуць трымаць тваю пасму,— сказаў бацька.— Потым ты аддзячыш яму тым самым. Гэта азначае, што вы ўжо ніколі не будзеце ворагамі. Не маеце права.

— А калі і сябрамі не будзем?

Бацька легкадумна засмяяўся.

— Ніхто не прымушае. Але- я думаю, вам будзе добра разам. Гэта ўжо маці і я пастараліся. Гэта сын майго лепшага друга, нябожчыка,— мяккая яму зямля,— Мсціслаў Маеўскі.

І вось цяпер Алесь ішоў і напружана чакаў, які ён будзе, гэты невядомы хлопец, з якім яны цяпер не маюць права быць ворагамі. Тое чаканне прымусіла яго быць няўважлівым да царквы і да набажэнства. Помніў толькі суровыя, нечалавеча вялікія вочы анёлаў, іхнія трохкі азызлыя твары і нясмелыя, уседавальныя ўсмешкі. Помніў застылыя ўсплёскі іхніх крыл над яго галавой і незразумелыя па колеры,— ці ружовыя праз блакітнае, ці блакітныя праз ружовае,— складкі адзенняў. Помніў пералівістую, фіялетавую з золатам фелонь папа і тое, як падала ўніз ягоная епітрахіль — проста, бы драўляная.

Страшнае рыканне дыякана калыхала агеньчыкі свечак, прымушала часам дробна звінец шыбы. Страшнае, бы ў льва з пячоры, рыканне.

Усё гэта было як сон. Ён ведаў, што фрэскі іхняй старажытнай царквы былі дзівам, аб якім казалі ўсе альбомы, нават выдадзеныя ў Парыжы, што іхні пратаіерэй майстра і за гэта ўзнагароджаны камілаўкай, набедранікам і залатым наперсным крыжам, што загоршчынскага дыякана даўно збіраліся за яго дзівосны бас перавесці ў Магілёў і зрабіць іпадыяканам, каб прыслужваў толькі архірэю, ды пабаяліся псаваць адносіны са старым Загорскім. І ўсё гэта было як дурман, і ён бадай што ўзрадаваўся, калі набажэнства скончылася.

Ішоў з прыступак, скоса паглядаючы на новую асобу, якая звалася «пастрыжным бацькам». Пастрыжны ішоў з боку ад яго, ладны, чырвоны тварам, сівы грывай валасоў і кароткімі вусамі. На чырвоным загарэлым твары дзівоснымі здаваліся наіўна-сінія дзіцячыя вочы.

Гэта быў далёкі дзядзька Алесь, Пятро Басак-Яроцкі, гаспадар невялікага маёнтка, былы каўказскі афіцэр. На поясе ў Басака віселі срэбныя нажніцы.

І вось наперадзе Алесь убачыў кілім, а ля кіліма купку людзей. У баку ад іх стаяў хлопчык, якому было, напэўна, страшнавата ад урачыстасці цырымоніі. Белавалосы, з залацістымі вачыма — бы напоены сонцам мёд,— відаць, трошкі слабейшы за Алесь, больш хударлявы, ён стаяў на кіліме, трымаючы ў руках медальён на доўгім залатым ланцужку. Дзівосныя сонечныя вочы глядзелі трошкі ўгору.

Алесь не ведаў, куды яму ісці, і таму ледзь не зрабіў памылкі, накіраваўшыся да купкі людзей.

Басак-Яроцкі паклаў руку яму на плячо.

• — Правей фронт, пляменнічак, — ледзь чутна сказаў ён.

Цяпер Алесь ішоў проста на хлопца. І ледзь ногі яго ступілі на пушысты вялікі кілім — са званіцы зноў грывнулі, радасна заліліся званы.

Хлопцавы вочы ласкава глядзелі на Алесь.

— Глядзець весялей, — шапянуў пастрыжны. — Падайце адзін аднаму рукі.

Алесь адчуў у сваёй руцэ руку Мсціслава.

У той жа самы момант усе астатнія, акрамя гэтых трох на кіліме, нават бацька, апусціліся на адно калена.

— Княжацкі сын Аляксандр Загорскі, сын Георгія, унук Данііла, праўнук Акіма і прапраўнук Пятра, схілі апошні раз сваю галаву.

Гэта абвясціў Басак-Яроцкі сваім хрыплаватым басам.

Алесь схіліў галаву.

— Отрак Аляксандр,— сказаў пастрыжны,— ты пастрыгаешся днес у падлеткі, як гэта загадваюць звычай гэтай зямлі. Бачыш ты свайго пастрыжнаго брата? Абдыміцеся першымі мужчынскімі абдымкамі.

Яны абняліся. Алесь адчуў на плячы руку Мсціслава.

— Скажыце адзін аднаму на вуха некалькі братніх слоў.

Вочы Мсціслава смяяліся недзе ля вачэй Алеся. Потым Алесь пачуў шэпт.

— Папаўся? — спытаў малады Маеўскі.— Плюнь. Яны лічаць, што мы зеляпаны, дык давай мо прыкідвацца далей. Хай ужо цешацца.

— А я і плюю,— з нейкім раптоўным гарачым пачуццём да гэтага хлапца шапнуў Алесь.

Дарослыя з некаторым нават замілаваннем глядзелі на двух прыгожых падлеткаў, якія з такой відэвочнай пяшчотай шапталі адзін аднаму на вуха словы братэрства.

— Ты, брат, нахшталт таго скоч-тэр'ера.— Мсціслаў аж дрыжаў у абдымках Алеся ад прытоенага смеху.— Ведаеш, як іхніх шчанюкоў пазнаюць, чыстапародныя ці не?

— Ведаю,— усміхнуўся Алесь.— Бяруць за хвост і падымаюць у паветра. Сапраўдныя не вішчаць. Гонар трымаюць.

т— Вось і ты трымай гонар. Пастарайся ўжо не вішчаць, як дварняк. Гэта глупства. Нязручна, але затое нядоўга.

Яны не заўважылі, што вусы старога Басака неяк няўлоўна і падазрона паторгваюцца.

— Пацалуйцеся,— сказаў Басак-Яроцкі.— І памятайце, вы казалі словы братэрства і цалаваліся яшчэ тады, калі былі дзецьмі.

Яны пацалаваліся. Басак-Яроцкі палажыў далонь на галаву Алесю.

— Ты насіў дзіцячыя доўгія валасы, з якіх сёння ўпадзе адна пасма. Заўтра іх падкароцяць, і такімі яны будуць, пакуль ты не станеш сапраўдным мужам. А тады насі іх як хочаш, толькі памятай, што людзі нашай зямлі любяць насіць доўгія валасы і вусы, але не любяць і ніколі не насілі барады, калі яны не папы, не манахі і не мудрыя стогадовыя дзяды.

Ён узняў нажніцы.

— З першай пасмай ты не будзеш дзіцём і зможаш сядзець з мужамі, бо сам займееш імя мужа... З гэтай хвіліны памятай, князь, душа твая належыць толькі богу і гэтым палям, шабля — ваяводзе справядлівай вайны, жыццё — усім добрым людзям, сэрца — каханай. Але гонар і чэсць — яны належаць толькі табе і болып нікому. Цябе пастрыгаюць у мужы, каб ты быў незалежны з моцнымі, братні — з роўнымі, памяркоўны і добры з ніжэйшымі.

Цяпер ужо і Мсціслаў глядзеў сур'ёзна, быццам гэтыя словы краналі яго за душу.

— Каб ты быў добры да дзяцей і жанчын, верны для сяброў і страшны для ворагаў, бо ты муж і зброя дадзена табе для таго, каб ты быў мужам і каб той, хто абразіў цябе, ніколі не абышоўся пустымі праба-чэннямі, а крывёй плаціў за сваю абразу...

Ляснулі нажніцы. Каштанавая пасма ўпала ў далонь дзядзькі Пятра.

Ён павольна працягнуў яе Мсціславу. І Мсціслаў таксама патрымаў пасму, а потым схаваў яе ў медальён, а медальён схаваў пад сарочку.

— Сын князя Загорскага стаў мужам, — сказаў Басак-Яроцкі. — Памолімся за ягоны доўгі век, за яго дабрыню і высакароднасць. Памолімся за тое, каб бог паслаў яму вялікія дарогі і сілы на тое, каб усё, што з ім будзе, стала вялікімі здзяйсненнямі.

Аднекуль з-за палаца, з таго боку, дзе была ма-гільня, данёсся празрысты, як лёд, і журботны, як галошанне, спеў срэбнай трубы.

VIII

Кірду́н ледзь не луснуў са злосці за тыя дзве гадзіны, якія прайшлі з пастрыжэння. Здавалася, усё ішло добра. Здавалася, болып ганаровай пасады, чым тая, якую далі на гэтыя гадзіны яму, Кірду́ну, нават быць не магло. Сядзі на ўзгорку, адкуль відна дарога і паварот з яе на загоршчынскі «прэшпект», трымай у руках падзорную трубу і, ледзь толькі ўбачыш карэту ці кабрыялет, якія паварочваюць з дарогі на алею, давай загад тром мужыкам, што завіхаюцца трохі ніжэй, у лагчынцы, ля гармат, і адразу залп. Усё добра, усё чынна. Дык не, прынесла ў апошнюю хвіліну немца, каб на яго пошасць.

Стаіць сабе, чортава пуза, акурат ля яго і глядзіць на дарогу. І такі спрытны, што заўважае ўсё раней, чым Халімон. І гэта так крыўдна, быццам немец у яго хлеб адбівае. Па ўласнай, ці ведаеце вы, ахвоце прыцёгся. Добра б ужо, каб нехта пасьшаў. А то ж сам.

Выгляд у чорта важны, паблажлівы. Стаіць, як Банапарт багамерзкі, пуза наперад, і, кожны раз, як ударыць гармата, як ты яму, скажы, цацку нехта даў, такое задавальненне на бязвусай мордзе.

— Еіпет Ъб\уеп §leісп... — далятаюць да Кірду́на асобныя словы.— Ыісп?¹

І, скоса пазіраючы на Фельдбаўха, які абапіраецца на лёску, як на шпагу, Кірду́н бурчыць пад нос:

— Оаз іх іпт \Уйг\$і... Гэта яму каўбаса, ці ведаеце... І ўсё «нюх» ды «нюх»... Нюх ты і ёсць нюх. Нюхала нямецкае... Каб цябе ўжо на тым свеце так чэрці нюхалі смярдзючымі сваімі насамі.

Кірду́ну зусім дрэнна. Але спраўна грукоча гармата, а то і тры, гледзячы на тое, які госць зварочвае на алею.

...Гэта яшчэ хто? Шарабан старэнькі, конь ледзь перастаўляе відавочна парэпанія капыты. І тут мужык-запальшчык адказвае:

— То ж гэта высакародны пан Мнішак едзе на сваім Панчоху.

Ну, гэтаму хопіць і аднаго стрэлу.

...А гэта? Пара сытых коней. Тарантас лакіраваны.

¹ Льву падобна... Ці не так? (ням)

Ага, едзе дзедзіц Іван Таркайла. Гэтаму можна грывнуць з дзвюх.

...Карэта шасцерыком. Коні ў яблыках. Гэтыя, відаць, рэйнвейн п'юць, як пан Юры ў Кёльне, і хоць коні не чыстакроўкі...

— Страляй... Страляй з усіх чатырох. Хаданскія коцяць!

А немец стаіць. А немец чорт ведае чаго сюды прыцягнуўся. Мог бы стаяць сярод гасцей,— не, собіла яму, нюху проклятаму.

...Кірдуна глядзіць на тэрасу, бачыць там фігурку маладога Загорскага, і жаль працінае яму сэрца, прымушаючы і пра немца забыць... Божа мой, нашто гэта? Дзіця цэлы дзень на нагах!.. Мораць, забіваюць дзіця. Паны і ёсць паны. Немец, відаць, усё ж не самы горшы... Прынамсі, любіць паніча, не мучыць яго, як тыя... Тое, што ён мяхом стукнуты — гэта ўсё лухта: без радзімы таксама, гаротны. А без радзімы хто хочаш ашалее... Таксама пашкадаваць трэба... Тым болып бяшкодны зусім, паскудстваў нікому не чыніць. Толькі што прыйдзе ўвечары да аканомкі і просіць: «Гнедзіге фрау... Айн глянс шнапс...»¹ Лузнец сабе, бедалага, ды і пойдзе... І правільна кажа, бо ў немцах амаль усе жанчыны гнядыя, а аканомша — вылітая немка. Гнядая і ёсць... Толькі б тут не стаяў, а так зусім прыстойны немец... І паніча любіць... Чорт з ім, няхай стаіць, калі гэта яму цацкі... Немцы, яны немцы і ёсць. Усе чыста — як дзеці. Толькі б ім грывмела ды блішчала... Так бы і гулялі ў салдацкі да сівых валасоў... Але ж як там дзіця?.. Беднае дзіця!

Алесю і сапраўды даводзілася цяжкавата. Ён стаяў на тэрасе, адступіўшы на некалькі крокаў ад дзвярэй у дом, так што кожны госць павінен быў прайсці непадалёку ад яго. І з кожным трэба было раскланьвацца. Бацькі стаялі далей, яны абменьваліся з кожным парай слоў, усміхаліся, — ім было не да яго, ён быў нешта накшталт перадавога паста, высунутага ў самае размяшчэнне ворага — епГапг. рэгсіц, загубленае дзіця.

— Вопіюг, тадате².

¹ Дастойная фрау... Шклянку шнапсу... (ням.).

² Добры дзень, мадам (фрац.).

Мадам сто год. На руках у яе абрыдлівая, кірпатая балонка. Мадам мінае яго, і ён чуе, як яна кажа маці:

— ІІ езг, спагтаптЛ

Часам на адну хвіліну да яго падыходзіць, каб памагчы, француз: шэпча, якога госця ён павінен сустрэць зараз, ці павінен сказаць яму некалькі слоў.

Некаторыя з гасцей выклікаюць у яго агіду. Па сваёй ахвоце ён ніколі б не паехаў да такіх у госці. Так і хочацца сказаць:

— *Je gaigc ^iie gësiigeg la таізоп де уоіге ргзезе².*

Але так нельга. І ён паважна схіляе галоўку з падп্লёенымі на канцах валасамі, робіць рукой гасцінны жэст і кажа:

— Воп.)oiig, топзіеiiг.

Бацька бачыць усё гэта аж занадта добра. У самай спіне хлопчыка невыказная пакута. Але ён усміхаецца і шэпча маці:

— Глядзі, што ён вытварае... Без тепуеiiieз §ут-паз ii^iieз³.

Падыходзіць пан Мнішак... Гэтага шкада... Такі стрыманы гонар у вачах, і такі змучаны твар... Кажанешта па-польску... Зразумець нельга, хаця гукі і некаторыя словы падобныя...

А вось гарматы грывнулі тройчы. Лёкай абвяшчае недзе пад тэрасай:

— Віцэ-губернатар, іх яснавяльможнасць граф Ісленьеў.

На тэрасу падымаецца гнуткі і станісты стары ў мундзіры палкоўніка. У старога сівыя бакенбарды і зусім малады, без ніводнай зморшчынкі, румяны твар з яснымі вачыма.

Пра гэтага Алесь ведае. Выпадкова чуў размову бацькоў.

Граф не зробіць кар'еры. У яго занадта многа сваякоў, замешаных у той няшчаснай гісторыі,— пра яе ніхто толкам не ведае, яна адбылася год за трынаццаць да Алесевага нараджэння,— калі «ныне здраўствуючы» цар страляў з гармат па людзях. Невядома, што хацелі рабіць тыя людзі. Але стары пры-

¹ Ён вельмі мілы (франц.).

² Трэба, каб вы аслабанілі дом ад вашай прысутнасці (франц.).
Дзівосы гімнастыкі (франц.)_г

емны. І ён не мучыць яго, Алеся. Ён ласкава, са старамоднай галантнасцю ківае яму галавой і адразу праходзіць да бацькоў.

Голас маці, у якім, як заўсёды, гучаць бездапаможныя інтанацыі. Яна пытае графа... Нешта аб пераводзе ў Вільню... Граф стрымана смяецца:

— Мне добра ў вашым доме... Рыцарства заняпала. Яго няма. Мы з вамі, як дрэвы на лядзе. Іх пакінулі выпадкова побач, і яны радуюцца гэтаму. Чаго яшчэ патрабаваць ад жыцця? Спадзяюся, ваш малады князь будзе, як вы.

— Я спадзяюся, што ён будзе лепей за нас,— строга адказвае бацька.

Іх не можа чуць ніхто. Іх не чуў бы і Алесь, каб не яго выключны слых, аб якім яны не ведаюць.

...Ідзе цэлая кампанія: поўны сівы чалавек у бездакорным фраку, старая ў чорных карунках і хлопец, можа, гады на два старэйшы за Алеся.

— Граф Мікіта Хаданскі!.. Графіня Альжбета Хаданская... Граф Ілья Хаданскі.

У старога графа паблаглівы,— бо не прыродны, а прыдбаны выхаваннем,— выраз на поўным, сінім ад брытвы абліччы, такі выраз можна бачыць на старых партрэтах. Ён ні да чаго не абавязвае, гэты выраз. Румяныя вусны завучана ўсміхаюцца,— нават ямачка амура на адной шчацэ. Відаць, быў у свой час селадон, ведаў сабе пану.

Калі спытаць аб такіх — добразычлівы чалавек толькі і скажа: «І а сіе Гезргіі»,⁵ таму што больш у заслугу ім сказаць няма чаго.

Графіня паблякляя, з прыпухлымі вачыма. Адразу відаць, што злая румза. Алесь чуў і пра яе. Дворня казала. Казала, што з «людзьмі» капрызная, бо ўсё жыццё плача аб першым сыне, які памёр немаўляткам.

Затое Ілья Хаданскі нічога сабе. Гэткі звярок, рухавы, спрытны, гарэзлівы. Вочы сінія і дурнаватыя, як у кацяняці, валасы залацістыя. Такім галубоў ганяць.

Вітаюцца, праходзяць да бацькоў... Цікава было б зараз уцячы з гэтым Іллём і Мсціславам куды-небудзь у лес. Во пашукалі б!

¹ Ён дасціпны (франц.).

— Пан Таркайла! Панскі брат, Тодар Таркайла!
Гэтыя былі яшчэ болып дзіўныя. Абодва ў дыхтоўных, на сто год, сурдутах шэрага колеру, абодва трошкі занураныя, абодва пышнаўсусыя, яны чымсьці нагадвалі камічных шляхцюкоў з карціны «Бітва пад Оршай». Праўдзівей, нагадвалі б, бо ні ў аднаго з іх не было ў вачах дабрадуншасці. Насцярожаныя шэрыя вочы, жорсткі прыкус вуснаў. Старэйшы, Іван, той хаця намагаўся ўсміхацца краёчкам вуснаў, ды і наогул быў болып тоўсты і гладкі. Затое Тодар, худы, згорблены нейкай невядомай сілай, глядзеў падзрона і холадна.

Стоячы поруч, яны нагадвалі лічбу «20». Лічбу «20» іп тіоссЫ', якая павольна рухалася да дзвярэй У дом.

...Бацька глядзеў на іх. Потым перавёў позірк на спіну сына. Яна была занадта выразная, гэтая спіна. І таму ён усміхнуўся і адшукаў вачыма маладога Маеўскага.

— Мсціслаў, ідзі да Алесья... Пастой з ім трошкі, сыноч... Цяпер ужо нядоўга.

Алесью адразу стала лягчэй, калі ён пачуў крокі Мсціслава, а потым дотык яго рукі. Цяпер яны стаялі поруч, два юнакі. А са сходаў, што вялі на тэрасу, плыў і плыў, насустрач ім і абцякаючы іх, стракаты людскі патак, у якім ужо бадай нельга было адрозніць твараў.

— Пакінь,— казаў Маеўскі.— Ты ўсміхайся, а яны няхай сабе ідуць. Сьбасші зоп тётіег. З якой табе прычыны сіліцца ды ножкай дыгаць? А ргороз сіе уіеіііез §апасБез?²

Вочы Мсціслава смяліся.

— Такая пані, як протасардэчнасьць, сёння пакуль што па роіпт, рапі³. Нават прызнала лішнім сіе і"аіге асіе сіе ргёзепсе ісі⁴. Няма чаго ёй тут рабіць.

— Слухай,— ціха спытаў Алесь,— чаму гэта ўсе яны тут гавораць не так?

— Прыкідваюцца ўсё... Строяць з сябе болын годных, чым на самае справе.

У парадным касцюме (іт.).

Кожнаму сваё... З прычыны (з'яўлення) гэтых старых тупіц? (франц.)

³ Зусім не з'яўлялася... (франц.)

⁴ З'явіцца тут на кароткі час (франц.).

— Не, я не ў тым сэнсе. Чуеш, французская мова... Яна заглушае ўсё. Напэўна таму, што вельмі-вельмі прыгожая. Але ж яны не французы, гэтыя Хаданскія і іншыя. А вось гучыць польская — даволі моцны паток. А вось руская... І ніхто пакуль што словам не абмовіўся на мужыцкай, акрамя цябе...

— А мне ўсё адно... Бацькі ў мяне няма. Маці заўсёды на водах, хворая. Ніхто не прымушае.

— ...Ды яшчэ Басак стары і бацькі, калі гавораць са мной, то гавораць па-мужыцку. У чым тут справа?

— А хіба гэта мова для князя? — усміхнуўся Мсціслаў. — Гэта, брат, так... Мужыкі гавораць, бо іх ніхто не вучыў. Хіба іх мову параўнаеш з французскай? Яна бедная і грубая.

— Бадай што, і так, — сказаў Алесь. — Але ж чаму яны не саромеюцца гаварыць на гэтай грубай мове, калі загадваюць мужыкам: «Дашлі сёння сыноў з крыгай. Паны юшку будуць есці, дык, можа, якая рыбіна ўблытаецца?» І тут ужо не саромеюцца такіх грубых слоў, як «крыга», «ублытаецца». Нешта тут не да ладу. Табе што, таксама не падабаецца?

— Мне падабаецца, — пасля доўгай паўзы сказаў Мсціслаў. — Мне нават здаецца, што яна мяккая, толькі іхняе вуха не чуе... Тут, разумееш, нешта накіталт спеву рагоў на псовым паляванні. Італьянец ад яго вушы зацісне, гэта для яго, як Бетховен пасля Беліні, а між тым няма для вуха сапраўднага паляўнічага музыкі, саладзейшай за гэтау.

Памаўчаў.

— Толькі... не нашага розуму гэта справа. Потым дадумаю.

У гэты момант у круг гонару ўз'ехала старадаўняя карэта шасцерыком. Спынілася перад сходамі.

— Памыліўся, — вочы Мсціслава смяліся, — з'явілася нарэшце і добрасардэчнасць. Во, брат, весалосці будзе.

Лёкай абвясціў нейкім асабліва высокім голасам:

— Высакародная пані Надзея Клейна з дачкой. Сажэннага росту лёкай скочыў з запятак і з ляскам адкінуў падножку, расчыніў дзверы.

— Проша...

У карэце нешта варушылася, не хочучы вылазіць. Другі лёкай паспеў за гэты час памагчы фурману

прыўзняць гальму' (пані, відаць, увесь час загадвала трымаць яе на коле, баялася хуткай язды) і зняў з галоўнага каня хлапчыну-фарэйтара, ў якога замлелі ногі, а з карэты ўсё яшчэ ніхто не выходзіў.

— Зараз будзе смех,— паўтарыў Мсціслаў.

З карэты пачулася бурчанне. Потым нехта перадаў на рукі першаму лёкаю моську, вельмі тлустую і азызлую, але — дзіва! — зусім не агідную. Потым яшчэ адну. Лёкай дарэмна спрабаваў прытуліць іх да грудзей адной рукою, каб падаць другую камусьці, хто сядзеў унутры.

— Сабакам нязручна,— сказала з карэты буркатлівае старэчае кантральта.— Трымай Кадошку лепей, чорт бязглузды. А Віялету апусці... Ты што, не бачыш, што яна патрэбу справіць хоча?.. Ды не сунь ты мне сваю руку. Што мне, сто год?

Зноў дзіва: міма Алеся паспяшаў да сходаў бацька. Весела падміргнуў сыну. Збег уніз і, падышоўшы да дзверцаў, галантна падставіў руку.

— І ты яшчэ тут, бацечка... Не рассыплюся, пэўна, неяк.

І тут, нарэшце, з'явілася з карэты і стала павольна апускацца ўніз постаць старой жанчыны, такая невычайная, што Алесь вылучіў вочы.

Старая была апранута ў карычневы строй з карункамі, такі шырокі, што ўся яе нізенькая постаць здавалася падобнай на невялікі стажок сена. На сівых буклях непрыступна ўзвышаўся беласнежны высокі чапец. Твар старой выглядаў асабліва цёмным пад гэтым чапцом, пергаментна-карычневым. Але цемната гэтая не была безжыццёвай, надта ўжо здаровы буры румянец выступаў на шчоках.

— Ну-к,— прагучала кантральта,—давай пацалуемся хіба, ці што... Пастарэў ты, лэйбус, пастарэў... Спакайната стала ў вачах.

— Якая тут спакайната,— усміхнуўся бацька.

— Я і не кажу, што зусім спакайната. Проста болып чым трэба яе стала. А малайчына быў. Памятаеш, мужа-нябожчыка як з вады выхапіў? Зух быў, зух.

Яна глянула на лёкаю з іранічнай ухмылкай, бо той непаразумела глядзеў на Віялету, відавочна не ве-

¹ Гальма — своеасаблівы тормаз.

даючы, што яму цяпер рабіць. Віялета ляжала, рас-
тапырыўшы ўсе чатыры лапы.

— Вазьмі ўжо яе. Аддай Янку. Няхай ляжыць
у карэце, калі пераела. Стрымацца не магла, тэ́льбу-
шына прагналая... А сам ідзі ў людскую... Выпі...

Дапытліва зірнула на бацьку:

— Спадзяюся, не паскупіўся ты на гарэлку для
людзей?

— Не паскупіўся.

— Ну-ну. Тады ўжо як струбіш багацце — пры-
ходзь да мяне. Хлігер адвяду для цябе дый для сабак
тваіх.

І гукнула ў карэту:

— Вылазь, Ядзя. Не бойся, не пакрыўдзяць.

З карэты другі лёкай дастаў маленькую і зграб-
ную, як ляльку, дзяўчынку год дзевяці. Дзяўчынка
была, таксама як лялька, апранута ў блакітную шаў-
ковую сукенку, высока, амаль пад пахамі, перахопле-
ную танючкім паяском. Валасы дзяўчынкі, попель-
ныя, бязважкія, ляжалі ў доўгай — на грэчаскі ма-
нер — прычосцы.

— Во пакутніца малая,— сказаў пяшчотна Мсці-
слаў.

Алесь не смяяўся. Клейна не была яму смешная.
Занадта добра, працягла, зусім як нейкая вясковая
бабуля, гаварыла яна па-мужыцку. І было ў яе мове
тое, чаго не бывае не ў вясковых людзей: закончаная
меладычнасць кожнага сказа, уласцівая для мужыц-
кай мовы. Як удых і выдых. Колькі набрала паветра
ў грудзі — столькі і аддала ім і праспявала сказ,
шчо́дра, не пакінуўшы для сябе ні драбніцы паветра,
каб вымавіць яшчэ адно слова.

А малая Ядвіга і наогул кранала яго. Такая ма-
ленькая, як лялька. І раток лялечны. І вялізныя сінія
вочы глядзяць з такой нявіннасцю і дабрынёй.

А старая ўжо скардзілася бацьку:

— Што гэта за час пайшоў? Што ўжо за долечка
такая ліхая, апошняя? Гасцінец каменем забрукавалі
ірады гэтыя дурныя. Грукоча і грукоча пад коламі.
Раней дык як добра было! Пыл мякенькі, як той
дзьмухавец, рысораў табе гэтых ніякіх. А цяпер!
І брук, і рысоры. Быццам каменнямі мяне ўсю дарогу
білі, як першапакутніка Стафана, бог яму няхай
за ўсё адплаціць добром... Рысораў напрыдумвалі...

Гэта ўжо горш за карабель, на якім да мужа на Каўказ ехала,— так закалыхвала. Пасля іх гэта ўжо апошнія часіны нашы настаяць. Апошняя гадзіначка наша. Мудруюць людзі!

Ядзя прыціснулася лялечным тварыкам да яе рукі, і яшчэ болып пяшчотнай і свежай здавалася скура на шчоках дзяўчынкі ў параўнанні з цёмнымі пальцамі старой.

— Глядзі,— шапнуў Алесю Мсціслаў.— Гэта яшчэ што?

У карэце яшчэ нешта заварушылася, а потым з яе вылез нехта такі дзіўны, што Алесь уздыхнуў. У гэтага дзесяцігадовага чалавека зусім не відаць было носа. Скура чорная, як вакса, і таму нос нельга было адразу заўважыць. Чорны, як сажа, стаяў ля карэты хлопец у блакітным курціку, і толькі вільготна блішчалі яго белыя зубы.

— Гэта мой мурын,— з некаторым гонарам растлумачыла старая пані.— Саслужывец мужа-нябожчыка прывёз падарунак. Вымяняў аж у Турэччыне, калі хлот туды хадзіў...

Мсціслаў падштурхнуў Алесь:

— Пра гэтага і я чуў. Таркайлаў брат плётку пусціў, што гэта яна звычайнага хлапчука сажай вымазала... для пыхі. Дык яна яго набіла. Проста так і набіла старэчым сваім кіем. Каб не плявузгаў.

— А нашы і не ведалі...

— Вашы мала з кім сустракаюцца. Шляхта кажа: грэбуюць, заганарыліся... Ды і я толькі што чуў пра яго. Але ж які чорны! Я і не думаў, што можна быць такім чорным.

Старая з дзяўчынкай і пан Юры ішлі ўжо да сходаў.

— Ды нашто ён вам? — спытаў пан Юры.

— А я і сама не ведаю нашто. Але ж павагу аказаў чалавек, нельга не ўзяць.

Старая ўсміхнулася:

— Мурын... Розныя дзівы бываюць... ой, розныя! І занепакоена спытала ў бацькі:

— Быў жа, здаецца, святы з мурынаў? Ці, можа, не?

— Быў,— сказаў бацька.— Здаецца, Хведар-мурын.

— Ну вось,— уздыхнула з палёгкаю Клейна.—

А я ж і спрачалася, што быў. Таксама, значыць, божыя душы. З сабак, скажам, а ці то з малпаў святых не бывае, не папусціць бог.

— А людзі папусцяць?

— Людзі, брат, за грошы ўсё што хочаш папусцяць. Люцыпару псалмы складаць будуць, бацькаўшчынай гандляваць, ды яшчэ і ў Бібліі адпаведнае месца адшукаюць, што бог, маўляў, і гэта ім дазволіў.

— Святых жа, здаецца, на ўсяленскіх саборах зацвярджалі? — блюзнерыў бацька.

— А там што, не людзі? Таксама, брат, людзі. Не серафімскімі ж.крыламі яны ў Нікеі Арыя завушалі. Звычайнымі кулакамі... Біліся, як мой Марка ў карчме.

— Які гэта Марка?

— Быццам і не ведаеш? Таго, што на аброку? А божа ж мой, Марку майго ён не ведае! Ды той самы, што ў Сухадоле па вулках хлеб без скарынкі возіць...

Бацька пырснуў. Бабуля падазрона паглядзела на яго.

— А ты не блазнуй. Бог усё бачыць. І твае смяшкі, і Марку, і прагнасьць людскую, і нікейскія «серафімскія крылык

Усміхнулася:

— Бываюць, значыць, з мурынаў святых. Я ж казала, божыя душы. Значыць, заўтра ж ахрышчу, цябе вазьму хросным бацькам...

— Ды які я яму хросны? — зарагатаў бацька.

— А ты маўчы. Гэта і мне і табе залічыцца, за многія твае грахі. Дамо яму імя ў памяць пакутніка Яна... А там я падумаю-падумаю ды і ў прыёмышы яго вазьму.

— Прыгоннага.

— Ды які ён прыгонны? Ен жа чорны, як бот. Такія ў прыгоннікі не прыдатныя. Бог іх, відаць, за нешта колерам адзначыў.

І раптам Надзея Клейна засмяялася так, што затрэслася ўсё яе рошчыністае цела.

— А потым дам за ім пару хутароў. Чаму ж не? Раней у многіх калмычкі выходзіліся. Гадавалі іх, пасаг давалі, выдавалі замуж. І нічога, многія жаніліся. Нават пікантным лічылася. Дык вось я і Янку ажаню. А чаму не?

— Ды хто пойдзе?

— Усе пойдучь,— сказала старая.— Паглядзе-ла б я, якая засцяпковая паненка за яго не пайшла б. Гэта каб супраць майго жадання, ды калі я сваццяй буду?! О-го, паглядзела б... А што ж такога? Хлопчык ён добры, сардэчны, галоўкай лашчыцца. Шанаваць жонку будзе, цаніць і шчасце і дабрабыт. Не тое што гэтыя п'янюгі ды сабакары,— прабач, бацяхна.

Памаўчала, падціснуўшы вусны.

— А і тая нейкая пойдзе. Добрыя ды багатыя мужы для бедных дваранак на дарозе не валяюцца. Няхай сабе і цёмны. Не папэцкае, пэўна. Гэта ў яго ад прыроды.

І ціха, адзін пан Юры чуў, спытала ў яго на вуха:

— Цікава толькі, якія ж гэта ў іх дзеці будуць? Крыў божа, калі як шахматная дошка... квадратамі... Га?

— Такія не будуць.

— Ну то тады і добра... Будзе мне занятак на старасці год.

Яны набліжаліся да падлеткаў, якія стаялі асобна. Клейна падышла бліжэй за ўсіх і ўтаропіла ў хлопцаў пільны позірк.

— Гэты,— пасля імгненнага роздуму паказала яна кійком на Алеся.— Вочы матчыны, а позірк твой. Толькі, прабач, без тваёй цяперашняй спакайнаты. Хлопец будзе. Будзе хлопец, кажу табе. Не прывучай толькі сабакаром быць.

Зрабіла рэзкі рух.

— І адпусці. Адпусці адсюль. Асалоды ў гэтым мала, ляжаць на вачах усіх, як мухі ў місцы... Антаніда, віншую цябе. Будзе хлопец. Позірк просты, шчыры, не тое што ў гэтых малімончыкаў яго ўзрос-ту... Ну, давай пацалуемся, Антаніда... А вы, дзеці, марш гуляць... І Яначку з сабой вазьміце. Ды не крыўдзіце яго там. Ён сірата.

Дзяцей і прасіць не трэба было: як чародка вераб'-ёў, сыпанулі па сходах.

— Каго яшчэ няма, Оеогґез? — спытала матухна.

— Раўбічаў няма. Кроера няма. Старога Вежы няма.

— Добра. Хай ідуць дзеці,— уздыхнула Загорская.

Алеся бег наперадзе ўсіх. Дзеці абагнулі палац, горку, на якой распараджаўся гарматамі Кірдун,

карцінны павільён і спыніліся ў гушчары парку, дзе была дзярновая лаўка.

Усе селі. Зялёная сетка святла ляжала на тварах дзяцей.

— Дык як жа вы жывяце, Ядзвінка? — спытаў Алесь.

Лялечны тварык схіліўся ўніз. Вочы, такія нявінныя і сінія, засаромлена глядзелі на Алесь.

— Я з маці живу. І з Янкам. У мяне тры старэйшыя браты... Былі тры браты... Два загінулі на вайне... Адзін — хто яго ведае дзе, мне не кажуць. Я апошняя. Ніхто ўжо не чакаў мяне, а я ўзяла ды і нарадзілася. Усе за мяне таму вельмі баяцца. Толькі я не баюся. Я люблю, каб цёпла. Люблю, калі спаваюць. Люблю, каб мне не перашкаджалі. А баюся толькі, калі хлопчыкі злыя... І сабак.

Алесь слухаў гэта з памяркоўнай усмешкай.

— Мы не будзем злыя, — сказаў Алесь. — Праўда, Мсціслаў? І сабакам яе ў крыўду не дамо. Што сабакі. У мяне унў два кані ёсць.

— Сапраўдныя коні? — спытала малая Клейна.

— Анягож.

Дзяўчынка паглядзела на яго з павагай.

— Ну а ты, Янка? — спытаў Алесь.

— Я зусім як яна, — вінавата ўсміхнуўся хлопец, і ўсе зноў здзівіліся, як па-вясковаму, амаль зусім чыста вымаўляе ён словы. — Толькі я не ведаю, дзе мае бацькі.

— Так зусім і не ведаеш? — спытаў Мсціслаў.

— Помню... Слаба... Помню агні... Вакол іх, на ражнях, сушылі рыбу... І зусім не помню бацькоў... Толькі аднаго Кемізі... Напэўна, ён быў мне брат... Не ведаю... І яшчэ помню жаночыя рукі... Нічога больш — адны рукі... Адноўчы з'явіліся крылатыя чаўны... Людзі казалі — «даў»¹ і паказвалі на іх пальцамі. Дзяцей схавалі, але нас усё адно адшукалі... Усе нашы, акрамя нямногіх, ляжалі на пяску... У Кемізі тырчала ў грудзях палка... Потым нас везлі морам... Потым быў нейкі бераг, і белы-белы пясок, і пачора з крыніцай, куды нас заганялі на ноч. Усё гэта звалася Мангапвані², а вартавалі нас людзі ў

¹ Судна гандляроў рабамі.

² Астравок ля заходняга берага Афрыкі. База арабаў — гандляроў рабамі.

белых павязках на галаве... Потым я згубіў сваіх, іх не стала... Зноў было мора і потым вялікі горад, дзе мяне зноў купілі... І прывезлі сюды.

— Янка,— падаў голас Мсціслаў.— Няўжо гэта ты ад прыроды такі? Можа, гэта проста таму, што ты мысеся не так, як трэба?

— Я мыюся,— уздыхнуў Янка.— Не, тут ужо нічога не зробіш. І спрабаваць не варта.

— Ну і чорт з ім,— сказаў Алесь.— Падумаеш, бяда вялікая.

Яны сядзелі і гаварылі аб розных цікавых рэчах даволі доўга. Потым здалёк, з лагчынкі пад горкай, ударылі чатыры гарматы. Адным залпам.

— Прыехаў нехта,— з неахвотай падняўся Алесь.— Трэба ісці.

— Сядзі-і,— сказаў Мсціслаў.

— Не, брат, трэба. Можа, гэта дзед. Тады не пахваляць.

— Дзеду тройчы стралялі б... Гэта або Раўбічы, або Кроер.

— Усё адно. Трэба ісці.

Калі яны падыходзілі да круга гонару, на ім, ля самай тэрасы, кідалі павады на рукі слугам два чалавекі. Адзін з іх, худы і жылаваты, вельмі пахмуры, быў незнаёмы Алесю. Гэты чалавек злазіў з белай кабылкі павольна, з падкрэсленай стрыманасцю. Ваўкавата глядзелі вочы з-пад калматых брывоў, доўгія як вілы, вусы звісалі на зялёны паляўнічы гарнітур.

Затое другога Алесь пазнаў адразу. Ні з чым нельга было зблытаць гэтыя зеленаватыя, як у рысі, вочы пад брывамі пясочнага колеру. Ні ў кога не было такіх учэпістых рук і такіх кашэчых спрытных рухаў.

Жандарскі паручнік Мусатаў уласнай персонай завітаў у Загоршчыну.

Перадаўшы коней слугам, абодва пайшлі па сходах на тэрасу — адзін справа, другі злева, быццам не жадаючы папіраць нагамі адны і тыя ж прыступкі.

Алесь заспяшаўся. Калі дзеці падышлі да Загорскіх, Клейны і Ісленьева, Мусатаў ужо стаяў перад імі. А пахмуры чалавек чакаў наводдаль, муляўся, быццам не адважваючыся падысці.

— Прабачце, мадам,— сказаў Мусатаў.— У мяне справа да іх сіяцельства.

На абліччы Ісленьева з'явілася гримаса пакуты.

— Ну што яшчэ? — спытаў ён.

Матуля, каб не перашкаджаць віцэ-губернатару, звярнулася да бацькі:

— Чаму ж гэта Кроер не едзе?

— Асмелюся звярнуцца, мадам,— шчоўкнуў абцасамі паручнік.— Пан Кроер не прыедзе.

— Чаму? — спытаў бацька.

— У адной з вёсак пана Кроера бунт,— ціха сказаў Мусатаў.

— Дзе?

— У Півовшчах.

— З якой прычыны?

Паручнік паціснуў плячыма. Твар Ісленьева скрывіўся.

— Якія загады вы прынялі? Спадзяюся, ніякіх агіднасцей? Стараліся ўгаварыць?

•— Стараліся. На жаль, не дапамагло. Давялося страляць. Ёсць параненыя.

Свежае аблічча графа зблела:

— Ведаеце, чым гэта можа скончыцца?

Голас яго сарваўся. Наступаючы на Мусатава, ён патрасаў перад яго носам белымі сухімі старэчымі рукамі.

— Гэта чорт... Гэта чорт ведае што такое! Веан топсіе! МоіаЫНт.ёз!¹ Як вы смелі прыехаць да мяне пасля такога?.. Мала было крыві? Мала шыбеніц на верках?

— Супакойцеся, супакойцеся, граф,— дарэмна спрабаваў сказаць слова бацька.

Мусатаў павярнуўся і пайшоў да сходаў, вонкава амаль спакойны. І толькі тут граф, глыбока ўздыхнуўшы, сказаў глухім голасам:

— Стойце... Вазьміце з сабою лекара... Спадзяюся, пан Юры дазволіць...

Бацька моўчкі схіліў галаву.

— Вось,— сказаў Ісленьеў.— Загадайце запрэгчы коней... І запамятайце, вы ніколі не з'яўляліся сюды з вашымі ганебнымі звесткамі. Я нічога не чуў... Я нікога не бачыў...

Голас ягоны перасеў. Ён нагадваў цяпер распатланага драча, які з крыкам робіць вартую жалю скід-

¹ Свет! Ганаровыя асобы! (франц.)

ку, дарэмна імкнучыся адцягнуць увагу сабакі ад чагосьці дарагога яму.

І ён пайшоў у дом, неяк дзіўна заграбаючы правай рукой паветра і не звяртаючы ўвагі на гасцей, якія стаялі наўдалёк, нічога не разумеючы.

— Дастукаўся Канстанцін,— змрочна сказала Клейна.— І падумаць толькі, што ён твой траюрадны брат, Антаніда. Бадай з аднаго гнязда горлінка чыстая і драпежны воўк. Цьфу!.. Спадзяюся, ніхто не памрэ...

— Хто памрэ? — спытаў Алесь у маці.— У каго стралялі?

— Ніхто не памрэ, сыноч,— сказаў бацька.— Стралялі проста салдаты... на стрэльбішчы. Лухта ўсё... Ідзі... ідзі да дзяцей. Хутка я цябе паклічу.

І як толькі Алесь аддаліўся, сказаў Клейне:

— Чуў.

— Чуў, але не зразумеў,— сурова сказала старая.— Цяжка зразумець такое.

— А я ж казаў,— прамовіў пан Юры.

Губка маці, пяшчотная губка з мушкай-радзімкай, дрыжала.

— Божа,— сказала яна,— за што ж гэта? За што такое? Мне ён, урэшце, не больш прыемны, чым табе... Такі грубы, такое быдла... І гэты няшчасны, такі жалкі граф... З яго жыццём, з яго маладосцю...

— Э,— сказаў бацька.— Ці мала іх з такой маладосцю? Вось былы наш губернатар, Міхаіл, граф Мураўёў. Пачынаў разам з *тымі*. Братоў павесілі — а ён у чынах ходзіць. Браты ў Сібіры, а ён член Дзяржаўнай Рады вось-вось будзе, калі ўжо не ёсць...

— Сеорґез,— умольна сказала маці,— я прашу цябе, ніколі больш не гавары пра забойствы... Прашу.

— Добра,— сказаў бацька.— Я толькі думаю... Трэба аб'явіць гасцям.

— Так, канешне ж так,— заспяшалася маці.— Адразу ж зрабі.

— Ану маўчыце... вераб'і,— сказала Клейна.

— Што? — спытала маці.

— Глупства не вярзіце,— сказала старая.— Свята юнаку сапсуеце — чым ён вінаваты? Ен, ці што, з дурным дзядзькам сваволіў ды з паручнікам страляў?

— Што ж рабіць? — жаласна спытала маці.

— Маўчаць,— кінула Клейна.
— Гэта цяжка,— сказаў бацька.
— А вы цяжар у душы нясіце... Гэта вам пакута за дурнога сваяка...

Уздыхнула. Сказала ўжо болын спакойна:

— Святкуйце... Святкуйце, каб сыноч ніколі не быў такі.

— Я ведаю,— небывала сур'ёзна сказаў бацька.— Я і сам хацеў гэтага.

— За гэта я і люблю цябе, князь-вісус,— сказала Клейна.

...А ў гэты час Алесь пытаў у Мсціслава:

— Што там адбылося? Нічога не разумею.

— І я не разумею,— сказаў Мсціслаў.— Дарослыя... Ты вось скажы мне, ведаеш ты таго даўгавусага?

•• — А я ведаю,— весела віскнула Ядзя, амаль дагодліва гледзячы ў Алесевы вочы.

•' Дзяўчынка, здаволеная тым, што і яна, нарэшце, можа быць карыснай у такой цудоўнай кампаніі, весела засакатала:

?— Мы з маці былі аднойчы ў старога Вежы... Стары Вежа маці паважае... І гэтага даўгавусага мы там бачылі... Гэта Кандраці, малочны брат старога Вежы. Ён наглядае за яго лясамі.

...А бацька, між тым, таксама заўважыў даўгавусага.

^— Вось ён, Антаніда,— сказаў пан Юры.— Напэўна і з Вежам нешта не да ладу.

'Кандраці наблізіўся да паноў. Глядзеў на іх трохі нават вінавата. Але ганарыста выступала з-пад доўгіхвусоў крутая ніжняя сківіца.

— Што здарылася, Кандраці? — спытала маці Антаніда.

^— Стары пан просіць прабачэння/— суха сказаў даглядчык.— Ён не зможа прыехаць... У яго... гм... падагра...

— Што за чорт,— сказаў бацька,— ніколі ў яго ніякай падагры не было.

— Я ўсё разумею, любы,— сумна сказала пані Антаніда.

Кандраці крэкнуў ад шкадобы.

— Пан просіць прабачэння,— са скрухай паўтарыў ён.— Падарункі княжычу едуць. Будуць тут праз

гадзіну... Пан таксама пасылае пані і сыну сваю любоў. І пані Клейне пасылае сваю любоў...

— Патрэбна яна мне ўжо дужа, тая любоў,— сказала Клейна.— І тут не мог як усе людзі зрабіць, казёл стары... А я з ім яшчэ менуэт калісь танцавала.

— ...і пану Графу Ісленьеву — сваю любоў,— спяшаўся Кандраці.— А маладому князю сваю непарушную любоў і бласлаўненне... А сам просіць праба-чэння...

— Кандраці,— сказала матухна.— Скажы, чаму ён так зрабіў?

— Не магу ведаць,— апусціў вочы даглядчык.

— І ўсё ж? На нас злуецца?

Наглядчык яшчэ ніжэй апусціў галаву.

— Ён сказаў... Ён сказаў... «Халуі ўсе».

Бацька толькі рукою махнуў:

— Ну і добра. Заставайся тады ты замест яго. І на месца яго за сталом сядзеш.

Кандраці пакланіўся:

— І ён мне так сказаў... Сказаў, што шчаслівы быў бы, каб я мог замяніць яго... Ды толькі прабачце, пан Юры, прабачце, панімаўка, я гэтага аніяк не магу, бо я хаця і вольнаадпушчанік, а ўсё адно свайму малочнаму брату раб, а фаміліі вашай давеку ўдзячны і шкодзіць яе гонару аніяк не згодны.

На твары Загорскага быў такі разгублены выраз, што Клейна няўлоўна ўсміхнулася, а ў вачах яе загарэўся гарэзлівы, амаль дзіцячы, малады агеньчык.

— Ідзі, бацюхна,— сказала яна бацьку.— Ідзі, пазнаёмсына з Раўбічамі. Я ўжотут неяк сама спраўлюся, можа... Ану, хадзем са мною, пане Кандрат. Паходзім між гасцей. Ты мяне, старую, пад руку паводзіш — хай гасцейкі шаноўныя асудзяць. Калі Вежа так сказаў, дык мы яго ўважым...

— Яны не наважацца,— змрочна сказаў Кандраці.

— Правільна,— згадзілася старая.— У тым і бяда, што ён мае рацыю, стары казёл. Халуі ўсе. Што б дужы ні зрабіў — змоўчаць. Вольнасць у іх адабра-лі — змоўчалі. Са старых паселішчаў сагналі — змоўчалі. Прымусілі права на шляхецтва даводзіць — і тут яны змоўчалі.

Моцна сціснула локаць Кандрацію, давяральна шапнула яму на вуха:

— Ты прабач, Кандраці. Ты ідзі і рабі выгляд, што цябе вядуць, што табе няёмка... Я прыдумала — мой і адказ... Надта ўжо мне, старой, іх падражніць хочацца.

— А вы падумалі, як гэта *мне*? — спытаў Кандраці.

— Падумала, — вельмі сур'ёзна сказала Клейна. — Падумала, бацюхна. Ведаю — цяжка. Але ж я цябе, чортавага сына, люблю, сам ведаеш. Дык ты паступіся, паступіся на хвіліну гонарам... Няўжо вялікая цана, каб поўху ўсім гэтым хвостміжножнікам даць? Га?

Кандраці глядзеў на яе, сурова выпнуўшы крутую сківіцу. Потым у яго вачах таксама зацепліліся іскаркі. Ён рашуча крэкнуў, вызваліў перадплечча з пальцаў Клейны і далікатна ўзяў яе пад локаць.

Дзівосная пара пайшла па тэрасе. Клейна і Кандраці ішлі, паважна размаўляючы аб нечым, міма купак гасцей, сустракалі там-сям здзіўленыя альбо шакіраваныя міны. Тады старая зірнула проста на іх цяжка і ўладна — і вочы апускаліся.

...А пан Юры тым часам вёў Алесья праз танцавальную залу, авальную, з тонкімі белымі калонамі і хорамі, на якіх ужо брынкліва настройваў скрыпкі і басы аркестр. Шматлікія госці купкамі стаялі між калон, гаманілі і смяяліся. Пан Юры і Алесь падышлі да адной з купак.

— Знаёмцеся, — сказаў Загорскі. — Гэта мой сын... А гэта Раўбічы, сыноч, бліжэйшыя нашы суседзі... Вось гэта пан Яраслаў Раўбіч.

Алесь схіліў галаву, а потым, можа, занадта рэзка, ускінуў яе. Яму аніяк не хацелася, каб нехта заўважыў у ягоным паклоне нясмеласць. А ён пабойваўся. Усё ж гэта быў той самы Раўбіч, у доме якога гарэў далёкі агеньчык, такі маленькі, як іскра... Той самы Раўбіч, якога лічылі чараўніком вясковыя дзеці. Той Раўбіч, з падполаў якога цягнула серай. Той Раўбіч, пра якога казалі, можа, і зусім няпраўду, быццам ён страляў на раздарожжы ў прычасць.

Раўбіч уважна глядзеў на Алесья. Быў ён сярэдняга росту, але моцна складзены, з кароткай шыяй і магутнымі пукатымі грудзмі. Чорныя як смоль і сівыя на скронях валасы стваралі на патыліцы магутную грыву, а спераду падалі на лоб касой скобкай.

Твар быў шыракаваты ў скулах, але ладна вытачаны. Бровы доўгія, вычварна зламаныя і таму пагардлівыя, а лоб пераходзіў у нос амаль роўна, як на старых статуях. Шчыльна сціснутыя вусны вялікага рота, высокі гладкі лоб — усё гэта пасавала да агульнага выгляду і рабіла няправільны ўвогуле твар нейкім па-мужчынску прыгожым. Але самыя дзіўныя былі вочы: халодныя, карыя, з такімі пашыранымі зрэнкамі, што райка, здаецца, зусім не было. Гэтаму ўражанню дапамагала яшчэ і тое, што вейкі былі доўгія і густыя, зусім не мужчынскія, а на павеках, займаючы ўсе вачніцы, ляжаў асмужаны цёмны цень.

Страшнавата было глядзець у гэтыя вочы. І ўсё ж Алесь глядзеў. Гэты твар палохаў, але адначасова нечым прыцягваў яго. Цяжкі, знясілены нейкай неадчэпнай думай, змардаваны і грозны твар.

...Вочы без райка глядзелі ў вочы хлопцу, быццам выпрабоўваючы. І Алесь, хаця яму было амаль фізічна цяжка, не апусціў вачэй. І тады, пасля хвіліны гэтай нямой дуэлі, на сціснутых вуснах у Раўбіча з'явілася ўсмяшка.

— Будзе сапраўдны князь,— трохі нават расчужана сказаў ён.— Не сродак, не цацка чужой сілы... Віншую цябе, гаспадар Юры.

Толькі калі Раўбіч адвёў вочы, Алесь заўважыў, якая на ім дзівосная вопратка. Гэта быў сурдуд не сурдуд, а нешта пашытае пад кароткую і шырокую чугу. Пашытае, відаць, першакласным майстрам з вельмі дарагога, танюткага, шэра-блакітнага сукна. Каб не гэта, Раўбіч выглядаў бы старасвецкім дваранінам з мядзведжага кута.

Усё астатняе было звычайнае: шэрыя панталоны, забраныя ў боты на высакаватых абцасах. Усё, акрамя аднаго: запясе правай рукі, жылістае і загарэлае, моцна перахопліваў шырокі жалезны бранзалет, пацьмянелы ў паглыбленнях, бліскучы на пукатых паверхнях, зроблены таксама па-майстэрску. Алесь краем вока заўважыў на ім нейкія трыліснікі, сцябліны чартапалоху, стылізаваную шышшыну на капцы і фігурку конніка на шалёным кані. Ад гэтых назіранняў адарваў яго мяккі жаночы голас:

— Яраш, ты паглядзі толькі, які ён зараз гожаўкі. Проста хлопчык з партрэта Аляшкевіча.

Абражаны гэтымі словамі, ён таргануў галавой

управа і сустрэў спакойны позірк цёмна-блакітных вачэй сталай жанчыны, якая стаяла побач з Раўбічам. Жанчына была звычайная, з русай каронай валасоў на галаве, з трохкі вінаватай, вельмі жаночай усмешкай на прывялых вуснах.

— Вось вам і мой старэйшы, пані Эвеліна,— сказаў бацька.— Бачыце, які недарасль выгадаваўся.

— Які ён недарасль,— сказала Раўбічава.— Ён проста харошы хлапчына. Якраз таварыш майму Франсу. Пазнаёмцеся, дзеці...

Франс, чорнавалосы, матава-бледны, прыгожы хлопчык, працягнуў Алесю руку з пачуццём уласнай годнасці. Тонкі рот ветліва і трохкі завучана ўсміхаўся. Малады Раўбіч, асабліва ладны ў сваім бездакорным дзіцячым фраку з чорнага тонкага сукна, схіліў галаву:

— Мяркую, вы цяпер будзеце ў нас частым госцем, князь,— сказаў ён па-французску.— Ваша свята падабецца ўсім, і вы таксама.

Алесь таксама схіліў галаву. Паводзіны Франса яго забаўлялі, і ён паспеў заўважыць за манерамі маладога прыдворнага тое, што ратавала Франса і не рабіла яго смешным: нейкую ўнутраную іронію да таго, што ён казаў.

— Чаму вы не прывезлі сваёй малодшай? — ветліва спытаў пан Юры.— Старэйшую я заўважыў. А Наталі няма...

— Што вы,— вінаватая ўсмешка Раўбічавай рабіла яе твар асабліва прыемным.— Наталі ж толькі два гады.

— Гэта дзіцячае свята,— сказаў бацька і падкрэсліў: — Таму я і запрашаў усіх. Для такіх гасцей мы адалі асобны пакой з цацкамі.

— Я думаю, што наступны раз мы выправімся,— сказала пані Эвеліна.— А пакуль што, сапраўды, дзе ж старэйшая?

З натоўпу гасцей якраз у гэтую хвіліну выбралася дзяўчынка,— гады мо на два маладзейшая за Алесь, — па-дзіцячы даўганога, у белай, званочкам, сукенцы, што адкрывала яе загарэлыя моцныя ножкі.

— *Yoige epgapi ieggible'*,— з усмешкай сказала Раўбічава.

' Наша немагчымае дзіця (франц.).

Епгаш; іеггіБіе набліжалася да іх даволі рашуча і амаль цягнула за руку, як вялізную ляльку, Ядзечку Клейну. Тая ледзь паспявала за сваёй мучыцелькай.

— Вось,— сказала мучыцелька.— Вось яна, Ядзя. Так і не ўцякла.

— Вечар добры, Ядзенька,— сказала Раўбічава.— А ты, Міхаліна, трымай сябе прыстойна. Вось хлопчык, якога сёння стрыглі, пазнаёмся з ім.

•— Яго толькі сёння стрыглі? — прыўзняла бровы дзяўчынка.— Зусім як дзяўчынку... Бедны!

Вочы Раўбіча смяяліся. Ён скоса глянуў на пана Юрыя і сустрэў яго вясёлы позірк.

— Не чапляйся да слоў, Міхаліна,— сказала Раўбічава.

— Ма-а,— з дакорам сказала малое,— ты ж ведаеш, я не люблю...

— Не чапляйся да маіх слоў, Майка,— больш пабажліва сказала маці.

— Не буду,— сказала Майка.— Дальбог, не буду, матулечка

І глянула на Алеся халаднаватымі вачыма.

— У вас нейкае зусім сялянскае імя, хлопчык,— паважным птушыным галаском сказала яна.— Чаму б гэта?

Алесь раззлаваўся:

•— А чаму гэта ў вас такое дзіўнае імя, маленькая дзяўчынка?

Белая шаўковая яе сукенка прыемна адцяняла слабы залацісты загар на руках. Валасы былі сабраны ў высокую прычоску, смешную на дзіцячай галоўцы.

«Каб не язык, зусім някепскае было б дзяўчо. Адцягаць бы цябе за валасы. Ведала б, як жарты строіць*»-

А пад брывамі насмешліва глядзяць на яго цёмна-блакітныя, як марская вада, вочы.

Дзяўчынка ўздыхнула і першая адвяла позірк, не вытрымала. Губкі яе таргануліся, бы ад няўлоўнай крыўды. Але яна стрымалася і знешне спакойна паправіла на плячах доўгую карункавую мантылю. Калі яна гэта рабіла, яе рукі агаліліся вышэй локцяў, няспрытныя, худыя, як пружыкі, рукі з вострымі локцікамі. І гэта неяк памірыла з ёю Алеся, бо ён адчуў сябе мацнейшым.

Бацька падміргнуў Раўбічу, і дарослыя перасталі звяртаць увагу на дзяцей. Пан Юры падаў знак музыкам, і тыя грывнулі нейкую ўрачыста-сумную мелодыю.

— Прыгонны капельмайстар Вежы напісаў,— сказаў Раўбічу бацька.— Спецыяльна на гэты дзень...

А музыка грала. З нейкай гордай прыхаванай сілай. Ці то шумеў сітняг на бясконцых балотах, ці то чуўся ў цемры стомлена-мужны крок тысяч ног? Ён перарываўся часам, каб даць месца чамусьці змрочнаму і цяжкаму, а потым зноў гучаў.

І, прашываючы гэта, срэбная, нібы з жураўлінага горла, вяла сола труба.

Алеся як сціснула нешта за горла. Ён кінуў вачыма на Раўбіча і ўбачыў, што ў таго апушчаны свінцова-цяжкія павекі.

— Назва? — спытаў Раўбіч адрывіста.

— «Курганная шыпшына»,— адказаў бацька.— Бадай, ці не надта змрочна для такога дня. Але Вежа настойваў.

— Правільна зрабіў Вежа,— пасля паўзы сказаў Раўбіч.

Труба змоўкла.

Госці стаялі трохкі адурэлыя ад нечаканага пачатку. І ў гэтай цішыні бацька выступіў амаль на сярэдзіну залы.

— Шаноўныя панове. Шаноўныя гаспадыні і гаспадары. Сённяшні дзень — першы дзень юнацтва майго сына. Музыка, якой вы 'так былі здзіўлены, была напісана дзеля яго і гралася для яго. Яна не датычыцца вас. У гэты ўрачысты вечар вы павінны весяліцца.

Бацька быў бадай непрыемны Алесю ў гэтую хвіліну. Алесь зірнуў на Раўбіча, сустрэў яго позірк і зразумеў, што той адчувае тое ж самае.

— Сёння свята дзяцей,— казаў далей бацька.— І таму першы танец належыць дзецям... Дзеці, станьце ў пары... Алесь, выберы даму для першай пары.

Невядома, як гэта выйшла, Алесь яшчэ за хвіліну зусім не хацеў гэтага,— але ён стаў ля Майкі і працягнуў гэтай агіднай зласлівіцы сваю руку... За ім, другой парай, стаялі Франс з Ядвігай, потым — Мсціслаў з нейкай дзяўчынкай, яшчэ і яшчэ пары.

Радасна грывнуў аркестр на хорах, і пацяклі павольныя гукі паланеза.

І тады Алесь, адчуваючы ўласны спрыт і лёгкую сілу, якая раптам наліла ўсё цела, паважна, на пальчыках, пайшоў, павёў даму да дзвярэй у малую залу, якія, зусім па-чарадзейску, самі адчыніліся ў другім канцы вялікай залы.

...Увесь вечар яна была зменлівая, як красавіцкі вільготны вецер — за кожным кутам хаты дастане. Магла сама шукаць яго вачыма і магла не звяртаць увагі на тое, што ён шукае яе. Магла завесці з Мсціславам размову аб тым, якія смешныя інтанацыі ў мове мужыкоў і як яны дзіўна, нязграбна рухаюцца. І хаця гэта было несправядліва, Мсціслаў пакутліва чырванеў за сябра і яшчэ за сябе, бо яна з ім загаварыла, а яму гэта было прыемна.

Алесь з кожным танцам падыходзіў да яе і адразу бачыў, як мяняецца яе капрызны тварык, робіцца пакорлівы і амаль бязвольны: апушчаныя доўгія вейкі, крыху ўсмешлівы рот. Яна ішла з ім у танцы менавіта так, як хацеў ён, а ў перапынках зноў расплюшчвала вочы і казала:

— Шкада, што ў дзяцей няма бальных запісных кніжак... О, каб былі!.. На гэты баль у ёй стаялі б дваццаць прозвішчаў — кожны запісваў бы сваё... І я танцавала б увесь вечар з рознымі.

І ён зноў злаваўся: аднойчы нават пайшоў скакаць мазурку з маленькай Ядзенькай Клейнай. Заўважыў, як ахвотна яна падала яму ручку, як уздыхнула з радасці, што ён падышоў, аж заззялі яе лялечныя, вялікія вочы.

...А потым быў перапынак, калі разносілі марожанае. І тут Ядзенькай заняўся Франс. Сам прынёс ёй вазачку, сам стаяў ля яе, сам потым павёў да дзвярэй на тэрасу.

Тут і падышла да хлопца Майка. Хлопец пайшоў са злосці на веранду і стаяў там, гледзячы на рознакаляровыя кітайскія ліхтарыкі, якія прыгожа беглі ў цемру алей. А яна адшукала там яго, стала побач, хутаючы плечы ў белую мантылю.

— Сумна, калі няма танцаў,— сказала яна.— Я танцавала б тры дні... А вы?

Ён памаўчаў, а потым усміхнуўся:

— Я таксама. Мне падабаецца, як вы танцуеце...

— Праўда? — загарэлася яна.— Ядзенька ж лепей?

— І гэта так... Але мне падабаецца, як танцуюце вы.

Размова ішла па-французску, і яму часам даводзілася шукаць словы. Таму ён наўмысна гаварыў запарована, з паўзамі.

— Давайце ўцячом адсюль на некалькі хвілін,— сказала яна.— Пойдзем у парк. Тут горача...

У парку асветлены былі толькі галоўныя алеі. Спачатку па іх ішлі ланцужкі ліхтарыкаў: аранжавыя, блакітныя, чырвоныя, яны пагойдваліся сярод лістоты. Потым пайшлі звычайныя зыркыя каганцы. Іхняе полымя мігцела часам ад нячутнага ветрыку, і сетка, сплеченая з ценю і святла, бегала па жвіры, па галінках, па ствалах магутных дрэў, па дзвюх маленькіх фігурках, якія ішлі ў ноч.

Каганцы таксама скончыліся, зусім непадалёку ад стаўка, над якім схіліліся вербы.

І тут іх агарнула ноч з ціхім шалёсканнем маленькіх хваль на вадзе.

Над стаўком перакочваўся ў хмарках бледны месяц. Некаторы час дзеці стаялі моўчкі, гледзячы на месячную дарожку, яркую ля другога берага і зусім цьмяную ля іхніх ног.

— Вы ўвесь час так маўчыце? — спытала яна.

Яна не разумела, што ў ціхі час людзі павінны маўчаць, што мова ў такую часіну не гучыць. Непадрыхтаваны, ён шукаў слоў, якія павінны былі легчы на ноты цішыні. Але новыя ўражанні ў яго былі яшчэ кароткія і мізэрныя, ён міжволі звярнуўся да старых, больш моцных.

— Рыба любіць цёмныя ночы,— сказаў ён.— Але ўсё адно ў такую ноч яе лавіць прыгажэй. Дзеці апранаюць цёплае... рыззё і ідуць з... таптухай.— Дзіўна гучала ў французскім сказе слова «таптуха».— Падстаўляюць яе пад вадзяныя хмызы, топчуць... І рыба ў сетцы ўся блішчыць, як блакітны жар. Пераліваецца, скача... А месяц плыве...

Ён асекся, заўважыўшы, як грэбліва апусціўся куточак яе рота.

— Я гэтых забаў не разумею,— быццам назнарок, быццам жадаючы падражніць, сказала яна.— «Тап-

туха», «рыззё»... Мілагучныя словы, нічога не скажаш.

Тут раззлаваўся і ён:

— А ў чым жа яшчэ па рыбу лазіць... У гэтай маёй маскараднай чузе?.. У вашай мантыль? Смеху варта...

— Чым гэта вам не спадабалася мая мантылья? — іранічна, зусім як дарослая, спытала яна.

— А тым, што няма чаго выпінацца. А тым, што гэтыя словы аніяк не горшыя за вашы, — ён сыпаў гэта па-мужыцку, быццам праз бур'ян лез без дарогі. — А тым, што сорам удаваць з сябе дарослую і смяяцца з людзей, якіх не ведаеш.

— Я і не хачу ведаць, — нейкім асаблівым, вельмі агідным тонам сказала яна. — Вядома, у вас была дагэтуль зусім асобная кампанія. Ба соглра\$піе ех-серііоп-пеііе¹.

Яна асабліва падкрэсліла гэтыя словы:

— Ба сотра\$піе ех-серііе з «тап-ту-хай».

У гэты момант яна здалася яму такой дурніцай, што ён зарагатаў. Гэта, здавалася, збянтэжыла яе. Ужо значна менш упэўнена, але ўсё яшчэ з гонарам яна сказала:

— *Je p'aite раз le \$гоз гіге².*

— Я таксама не люблю, — зусім спакойна і зноў па-французску сказаў ён і дадаў: — Я думаю, нам лепей за ўсё вярнуцца.

— Мне не хочацца, — паціснула плячыма яна.

— А мне не хочацца заставацца тут. І я не магу тут пакінуць вас адну...

— То што? — спытала яна.

— То я завяду вас сілком.

— Ого, паспрабуйце.

І, перш чым ён паспеў працягнуць да яе руку, яна скочыла ўбок і, як каза, узбегла па нахіленым ствале старой вярбы, стала ў яе галінах, невыразна бялеючы над цёмнай вадой.

— Сыдзіце адтуль, — сказаў ён. — Вярба крохкая.

— І не надумаю.

— Я вам сур'ёзна кажу

Замест адказу яна здэкліва заспявала француз-

¹ Адборнае кола (франц.).

² Я не люблю грубага смеху (франц.).

скую песеньку пра медзвездзяня, якое спаймалі ў лесе і аддалі на вывучку жанглёрам. Яго імкнуліся навучыць, але ў жанглёраў усё адно нічога не выйшла: занадта яно было тупое і няспрытнае. Яно так і не навучылася скакаць, а калі спявала, то спявала, як у лесе, і нават жанглёры затыкалі вушы.

Стоячы на дрэве, яна гайдалася ў такт смешнай песеньцы і здзекліва спявала, з асаблівым захапленнем выводзячы прыпеў:

Без спозез п'ігопг. ра\$!

Ёез спозез п'ігопт; раз!¹

Гэта было нават не вельмі складна. Бог ведае, на колькіх мясцовых вуснах пабывала смешная дзіцячая песня, пакуль не абцерлася да такога.

А таму Алесь сумна паківаў галавою:

— Я думаў, вы зусім іншая. А вы проста злое і вельмі дрэнна выхаванае дзяўчо.

З гэтымі словамі ён павярнуўся і спакойна пайшоў прэч ад вярбы.

І раптам за яго спіною пачулася выразнае «крэк» і ўслед за тым ускрык. Вярба сапраўды была крохкая.

Ён азірнуўся. Тоўсты сук надламаўся і цяпер, гайдаючыся, боўтаўся ў вадзе. А на ім,— паспела-такі зачапіцца,— трымаючыся адной рукой за яго, а другой за ствол, вісела Майка.

Ён кінуўся да вярбы, узбег па ствале і, моцна абняўшы левай рукой тоўстую разгаліну, правую падаў Майцы.

— Трымайся.

Яна ўхапілася. Ён цягнуў яе, але адной рукой нічога не мог зрабіць. І тады ён сеў, абхапіўшы нагамі ствол, і пацягнуў дзяўчынку абедзвюма рукамі. Ён доўга біўся, пакуль яму ўдалося ўсцягнуць яе на вярбу.

Яны пачалі спускацца. Ужо на беразе ён акінуў яе позіркамі і ўбачыў, што яна нават не падрала сукенкі. Быццам нічога не здарылася, яна памахала рукой.

— Я ж кажу: мядзведзь. Хапае за руку, як за сук.

— Даскакалася?

Ён адчуў нешта цёплае на запясці левай рукі: з невялікай ранкі кроплямі сачылася кроў. Відаць, разадраў аб адколіну сука.

¹ Справы не пойдуць! Справы не пойдуць! (франц.)

— А хто вас прасіў? — спытала яна. — Лезеце тут...

Тады ён не вытрымаў. Дрыжучы ад злосці, схапіў яе левай рукой за плячо, а правай даў плескача па тым месцы, дзе спіна перастае называцца спіной...

Пасля ён моўчкі зрабіў рукой знак, каб яна пайшла.

Яна не ішла. Стаяла і глядзела на яго.

— Мянэ ніколі не білі, — хутчэй з непаразуменнем, чым з крыўдай, сказала яна.

Ён маўчаў.

— Дальбог, ніколі...

Тут ён азваўся:

— І дарэмна. Ідзі адсюль.

Яна вагалася. Нават уздыхнула ў цемры. І тут ён пачуў нешта такое...

— Можа, і ёсца тут праўда... — амаль з вясковым прыдыханнем сказала яна. Зусім чыста па-мужыцку...

— Ты што ж... І гаворыць можаш? — спытаў ён. — Чаго ж прыкідвалася?

— Бацька са мною, калі не пры гасцях, заўсёды так гаворыць, — уздыхнула яна. — А прыкідвалася... так проста.

— Ну і брыда, — са злосцю сказаў ён. — Ідзі адсюль. Ну, чаго стаіш? Ідзі, кажу.

— Я ніколі больш не буду спяваць песню пра медзвездзяня, — сказала яна.

Ён размяк. Узяў яе далонямі за галаву.

— Ты... не плач, — сказаў ён. — Не трэба.

Майка парывіста прытулілася да яго.

— О, прабач, прабач, Алесь, — уздыхнула, як усхліпнула, яна. — Я ніколі больш не буду так.

Алесь баяўся, што яна расплачацца. Магчыма, так і здарылася б, каб яна краем вока не заўважыла кропляў крыві на яго запясці.

— І што гэта?

— А, глупства.

— О, прабач, Алесь... Што ж цяпер рабіць? Ага, редаю. Я завяжу табе руку паловай гэтай мантылі. І кроў цячы не будзе, і ніхто не даведаецца, што ты параніўся. Падумаюць, што я проста дала табе павязку, як у песнях.

І, перш чым ён паспеў сказаць нешта, яна прыўзня-

ла ў тонкіх руках белы вэлюм, павяла вострымі локці-камі ў бакі, і ў цемры прагучаў рэзкі гук.

— І на цябе не будуць сварыцца, што падзер-ла? — спытаў Алесь.

— На мяне ніколі не сварацца,— сказала яна.

Яна зрабіла павязку з бантам, як шалік. Ніхто б і не здагадаўся, што гэта павязка. А потым яны пайшлі да палаца, адкуль ужо далятала музыка: пайшлі спярша па спляценні ценю і святла ад каганцоў, потым па каляровых плямах ад ліхтарыкаў.

Каля самага ганка яна павярнулася і, глядзячы яму ў вочы, сказала:

— Я ніколі не буду... Толькі і ты... паменш танцуй з Ядзечкай... Добра?

— Добра,— паабяцаў ён.

...А потым світалі, імкнуліся кудысь над цёмнымі верхавінамі палыманья змеі, зменлівае святло бегла па тварах людзей на тэрасе, а італьянскія таполі здаваліся то срэбнымі, то зусім чырвонымі, як кроў. Шалёна круціліся агнявыя колы, гучна лопаліся шматкаляровыя буракі, гарэлі ў небе літары «А» і «З», і Майка міжвольна ўздрыгвала, калі новы барвяны дракон ляцеў у неба.

Калі садзіліся за стол і Майка села побач з Алесем, у Ядзечкі сталі такія вочы, што Алесь сумеўся: няўжо каму-небудзь магло быць не так весела, як яму. І тады Майка прыцягнула «ляльку» за руку і пасадзіла таксама побач з Алесем, толькі з другога, правага боку, і загаварыла з ёй, і Ядзі таксама зрабілася весела, тым больш што і Франс сеў з ёю, а Мсціслаў, з месца насупраць, жартаваў так, што ўсе аж трэсліся ад смеху.

А потым госці асталіся за сталамі, а дзеці пайшлі датанцоўваць. Але танцаваць ужо не так хацелася, і Алесь, Ядзя, Майка, Мсціслаў, Янка і Франс распачалі вясёлую гульню: падчас танцаў хто-небудзь знікаў, тады астатнія, спахапіўшыся, пачыналі яго шукаць у нападцёмных і зусім цёмных сумежных пакоях.

І вось калі Алесю выпала шукаць, ён выпадкова стаў сведкам незразумелай і таму трохі непрыемнай сцэны.

Ён абышоў ужо тры ці чатыры пакоі і нячутна крочыў авальным пакоем, дзе ў нішах стаяў такі моцны і

прыемны водар кветак — зусім бы ў трапічным лесе — і дзе ў адной, самай вялікай, нішы паплюхваў фантанчык. І вось у гэтай самай нішы ён раптам пачуў мужчынскі голас і спыніўся. Там было два галасы: бацькаў і графа Ісленьева.

Разумеючы, што падслухваць нядобра, Алесь на дыбачках павольна пачаў пасоўвацца назад, да выхаду.

— ТёпёБгез! ТёпёБгез!— казаў граф з ціхімі прыдыханнямі.

— Годзе вам,— супакойваў бацька.— Усе ведаюць, што вы ні пры чым.

— Ах, хіба ў гэтым справа! Як я мог думаць, што можна служыць і аставацца сумленным!

— Што зробіш? Трэба ж неяк жыць.

Граф перарывіста ўздыхнуў.

— Я так і думаў. І ўсё ж лепей было не жыць. Я ўсё часцей думаю аб гэтым. Пасля такога маладога, такога гарачага юнацтва — старасць, якая пахне псінай. Злітуйся, божа, над тымі, хто 'служыць д'яблу, хто хоць словам, хоць маўчаннем дапамагае яму... Хіба гэта дваране?! Ні сораму, ні гонару. Усё адно каго хваліць, усё адно перад кім звывацца на пузе, усё адно каму бессаромна падтакваць. Усё адно перад кім каяцца ва ўчарашніх подласцях, а сёння рабіць новыя, каб заўтра было ў чым каяцца перад іншым.

Зноў страшны ўздых.

— Божа, якая поскудзь! Якая брыдота! Свежае губяць. Шворкай, маной, крывадушнасцю... Чаму я быў за мяжою ў той дзень... Я ведаю, гэта было ад страшнага адчаю... Яны выйшлі, роцг зе г'аіге тіігаіі-Іег...²

— СыгЫ іі п'е іапт. раз рагіег³. Іх усё адно не вернеш.

— Так, іх не вернеш. А як пачыналі! Помню, у доме Лавалія... Спрэчкі да раніцы! Гарачыя маладыя вочы, дым, словы з-пад самага сэрца... Кандраша Рылееў, друг, такі светлы, пухам яму любая зямля... Так подла яго падманулі на допыце!.. Даверлівыя былі, добрыя, чыстыя. Дзеці!.. Святло было ў душах.

¹ Змрок! Змрок! (франц.)

² Каб падставіць сябе пад кулі (франц.).

³ Цішэй! Не трэба аб гэтым гаварыць (франц.).

Памаўчаў.

— А тыя, што ёсць, лепей бы не заставаліся.

— Як можна,— сказаў бацька.— Упікаць за жыццё нельга, граф.

— А пачыналі ж мы,— з нейкім нават злосным смяшком сказаў граф.— Мы, недабітыя. Нацярпеліся жаху, пакуль нас было мала, і аддалі стырно другім, якія палалі, а цяпер студзяць свой агонь у галадайскім пяску ці ў сібірскіх снягах... Вы ж мелі шчасце сустракацца з Міхаілам Мікалаевічам?¹ Самы разумны з усёй гэтай камарыллі. І ніяк не можа забыць грахоў маладосці, Ліс Патрыкеевіч. Кідаецца ва ўсе бакі, слухае кожны вецер, абы толькі сабе не пашкодзіць. Пачакайце, ён яшчэ дасца ўсім у знак, я яго ведаю... А гэта ж мы, гэта *мы* прымалі ў кола *першых*. Я ўспомніў Пушкіна... Дык вось бліжэйшага ягонага сябра прымала ў грамаду гэтая свіння з тытулам графа. І вось Пушчын у Сібіры, напэўна, памёр, а свіння жыве, робіць выгляд, што забыла маладыя сумленныя словы. Да япічэ, напэўна, кажа пра «гарачую маладосць», што «мы таксама былі такія», што «ўсё гэта пройдзе». А загадаюць — будзе вешаць гэтую моладзь... Няма горшай свінні, чым адступнік. Былі франдзёры, а цяпер адзін дзяржаўны муж, а другі — к-хат!!! О божа, божа!

— Супакойцеся, граф, не трэба.

— Жыць не трэба, калі здрадзіў ахвярніку, калі кадзіш кату, вось што я вам скажу, князь... Жыць не трэба... Не трэба хаваць галаву ў пясок. Гераічная эпапея! Вялікі эксперымент! Вось чым ён скончыўся. Трупамі і здрадай. Былі юныя, чыстыя сэрцам людзі, а цяпер старыя мярзотнікі, якія загубілі радзіму.

Спалоханы гэтымі словамі такога спакойнага з выгляду чалавека, Алесь ціха выйшаў з пакоя.

Ен ішоў у цемры да вельмі далёкага, амаль нябачнага святла, што прабівалася наперадзе праз вузкую шчыліну. Глуха гучалі крокі. За вокнамі ледзь вымалёўваліся ў цемрыве ночы пагрозлівыя шаты паркавых дрэў. Там, за асветленымі дзвярыма, чакалі Майка і сябры, там была радасць...

Ен ішоў, а ў вушах яго ўсё яшчэ гучалі прыглушаныя словы:

— ТёпёБрез! ТёпёБрез!

¹ Мураўёў М. М

У Півовшчах адбылося так.

Вёска была вялікая, на чатырыста рэвізскіх мужчынскіх душ, Ьжыла з рыбалоўства — багатыя і сярэднія мужыкі арандавалі ў свайго пана рыбныя тоні на незлічоных старыках Дняпра — і возніцтва. Зямлі было не так ужо і многа, дый тая напалову ўрадлівы лёсавідны суглінак, а астатняя — пясок ды цяжкая гліна. Півовшчы ляжалі на пясчаных пагорках, абкружаныя з трох бакоў старыкамі і мокрымі плаўнямі.

Півовшчынцам з гэтай прычыны было лягчэй, чым сялянам Кроераўшчыны, другой вёскі пана Канстанціна. Там шэсцьсот астатніх рэвізскіх душ жылі на зямлі, багацей за якую была толькі зямля Загорскага-Вежы, і спаўна адраблялі ўрокі. Ім даводзілася тры дні на тыдзень, па ўмове, працаваць ад цямна да цямна, а з пятнаццатага мая па пятнаццатае жніўня — з паяці гадзін раніцы да заходу сонца.

Працавалі многа, як быццам пан Кроер меў не тысяччу душ, а нейкіх няшчасных сто. Многа яшчэ і таму, што Кроер у свае сорак пяць год хадзіў усё яшчэ «ў дзяўкох», а такія звычайна выдаткуюць меней. Але ж вядома, нежанаты пан часам большая бяда, чым той, у каго пяцёра дзяцей. А ў Кроера быў яшчэ і няшчасны для мужыкоў разгульны характар. Жаніцца ён наогул не хацеў і яшчэ больш не хацеў пасля смерці павялічваць багацце Загорскіх, якім пераходзілі ў спадчыну цераз маці Алеся, «любенькую стрыечніцу, святую дурніцу», вёскі пана. Таму пан Канстанцін і разбаляваўся так. Супыну на яго не было.

Таму мужыкі і працавалі на яго лішні дзень, чым гэта заведзена было ў больш дробных паноў, што ледзь ліпелі на сваіх лічаных валоках.

І гэта ў той час, калі па ўсім Прыдняпроўі звычайнае права прадугледжвала два дні паншчыны. Два дні па чатырнаццаць гадзін. Патрабаваць большага — паны ведалі — нявыгодна. Звычайнае права вялося ледзь не з літоўскіх часоў, калі трэба было дагаджаць, каб памежныя землі не чынілі здрады, і за стагоддзі так уелася ў плоць і кроў жыхароў, што мяняць яго было проста небяспечна: пачнуць працаваць цераз пень-калоду, не будучь сачыць за панскімі земля-

робчымі прыладамі, пераламаюць іх — «гары яны ясным гарам, калі такая ўжо справа». А тады палі растуць гірсай, і скулле ўжо атрымаеш з іх.

Ды і ўрокі цяжкаватыя на два панскія дні. Гаспадар дома павінен быў за дзень узараць сахою — не мяльчэй як на два вяршкі — палову дзесяціны гліністай зямлі, або забаранаваць морг, або пасеяць шэсць маргоў, што ўжо зусім цяжка. А то — перавезці на дваццаць пяць вёрст ад васемнаццаці да дваццаці пудоў.

На ворыва і сяўбу ішлі сям'ёй, бо аднаму не ўправіцца. Сям'ёй ішлі і на панскую малацьбу, бо трэба было за дзень паншчыны абмалаціць азіміны адну капу, а ярыны — • дзве. А капа — шэсцьдзесят снапоў, а кожны сноп ля перавясла — аршын кругам.

Больш мяккі, параўнаўча з цэнтральнымі губернямі, характар прыгону ў Заходнім краі тлумачыўся яшчэ і тым, што ўрад таксама не вельмі дазваляў ламаць звычайнае права. І не таму, што яно было на руку мужыкам, — чхаць на гэта хацеў Пецярбург! — а таму, што яно было адным з краевугольных камянёў адноснага спакою, адным са сродкаў мець управу на дваранства. А яно ўсё яшчэ не магло забыць даўнейшап шляхецкай «вольнасці» і ваўкамі драпежнымі глядзела ў лес.

Мера гэтая была, аднак, палавінчатая і нікога не задавальняла.

Урад гэта не задавальняла таму, што спакою ўсё адно не было: край, як парахавая бочка, а прыбытку з яго — каціныя слёзы. Дваран гэта не задавальняла па тых жа прычынах, ды яшчэ яны былі пакрыўджаныя недаверам да іх урадавых колаў.

А мужыкоў гэта не задавальняла таму, што для іх з падзелам Польшчы нічога не змянілася, ды яшчэ прыбавіліся рэкруцкія наборы. Пры старых парадках, да раздзелу, служба ў войску непасрэдна закранала толькі дваран, а мужык, які па сваёй ахвоце браў зброю і ішоў на вайну, тым самым, разам з сям'ёю, аўтаматычна пераходзіў у шляхту, тую аднадворчую шляхту, якая засяляла бедныя засценкі і пра якую з'едліва казалі: «Два паны — адны штаны, хто раней устаў, той і надзеў». На гэта ішлі рэдка, асабістая незалежнасць была значна болын галоднай: усё адно даводзілася трымацца магната, каб не згінуць з го-

ладу. Ішлі большай часткаю тыя, хто не паладзіў з панам, каму немагчыма было цярпець.

І вось цяпер наборы і шматгадовая салдатчына віселі над кожным і ў кожную хвіліну маглі ўпасці на першую лепшую хату, забраць карміцеля, забраць брата, сына.

Прыдняпроўскія мужыкі заўсёды былі дзёрзкія, з нейкімі аж казацкімі замашкамі. Ролю рошчыны ў гэтай неспакойнай дзяжы гралі шматлікія незалежныя ад паноў колы і групы: былыя пастухі каралеўскіх чарод, скупа ўзнагароджаныя зямлёй пры раздзеле; панцырныя баяры, ці то былая памежная варта, перад якой калісьці запабягаў сам кароль; насельніцтва шматлікіх багатых гарадоў, у якіх асцерагліся забраць магдэбургскае права; магутныя, усепранікальныя абшчыны баркалабаўскіх і куцеянскіх староў.

Чапаць звычайнае права, павялічваць двух-трох-дзённую паншчыну было небяспечна: маглі і чырвоная пеўня пусціць, ды яшчэ так спрытна — пад толькі што застрахаваныя будынкі,— што потым гаспадара па судах зацягаюць, а ці не зрабіў ён гэтага з мэтай нажывы.

Па гэтай прычыне нават згон — права гаспадара на рабочыя рукі па-за паншчыннымі днямі, калі гіне на корані ўраджай або залева ці нечаканая летняя палавень пагражаюць вымачыць сенажаці,— павінен быў аплачвацца панамі: ад дваццаці да дваццаці пяці капеек срэбрам на дзень.

І вось пан Канстанцін Кроер асмеліўся патроху парушаць звычай, непрыкметна наступаючы мужыкам на мазалі. Справа была ў тым, што ён год пражыў у Пецярбурзе ды яшчэ цэлы год ездзіў за мяжой. Карты, рулетка, яшчэ чорт ведае што. Растрас там шмат грошай і цяпер папраўляў сваё становішча.

Пачалося гэта гады тры таму назад. Перш за ўсё ён перастаў залічваць вознікам дарогу, калі яны вярталіся паражняком. Мужыкі пабурчалі трохі ды і сціхлі. Потым на цэлую гадзіну скараціўся абед у зімовыя паншчынныя дні. Сцярпелі і гэта, бо пан павінен быць трохі несправядлівы, калі ўжо справа заходзіць аб яго гаспадарцы. Дзякуй богу, усяго было: і заліваў Кроер залішняе, і паляваў на сялянскай руні, і на конт дзевак быў памаўзлівы.

Але потым пачаліся свавольствы ўжо зусім небяс-

печныя. Пан Кроер прыбавіў трэці дзень. А калі некаторыя паспрабавалі бурчаць — іх адлупцавалі на стайні. Тады нехта падпаліў Кроераву адрыну. У адказ на гэта Кроер завёў ваўкарэзаў і прывёз са Смілавіч дзесятак татар-вартаўнікоў. Гэта было ўжо зусім нечакана...

Кроер зацяўся. Са злоснай гарэзлівасці павялічыў бабскі прынос палатна ў царкву на адну гібу¹, быццам святая царква жабрачка, а сам ён кавалачнік нейкі. Суседзі ездзілі ўразоньваць яго, але чхаць яму было на іхнюю думку. Што яму маглі зрабіць? Прымаць перастануць? Дык яму сына не жаніць, а дачку не вывозіць у свет.

Можа, нічога і не было б, але нашкодзіў год.

Руць з восені добра пайшла пад снег, добра выйшла ўвесну з-пад снежавой коўдры і на Юр'я вырасла ўжо такая высокая, што не толькі варона магла ў ёй схавацца, а і вадзяны бугай, каб пала яму ў галаву такая дурына: кідаць дзеля палёў свае сітнягі. І тут па ўсім наваколлі выпаў страшэнны град, захапіўшы паласу ад Магілёва і ледзь не да Гомеля. Градабой быў такі, што цэлыя кавалкі лёду падалі на беднае жыта, і яно палягло ўшчэнт.

Улетку давялося туга, і, можа, людзей нават зусім чакаў бы страшны зімовы голад, каб не добрая гародніна і неблагая ярына.

Нядрэнна было ў Загорскіх, у Вежы, у Раўбіча, яшчэ ў трох-чатырох гаспадароў, дзе зямля не была спустошаная. Мужыкам іншых паноў магло хапіць летняга ўраджаю хіба што да пятага тыдня вялікага посту.

І вось Кроер учыніў півошчынцам агульны згон, бо гарачая пара не чакала. За тры дні жыта на яго нівах стаяла ў мэндаліках, а частку нават звезлі да панскіх гумнаў, пачаўшы складаць сцірты. Людзі ішлі на працу ахвотна, бо сям'я з пяцёх чалавек — сваю работу скончылі — магла зарабіць за гэтыя дні сама меней тры рублі, а гэта азначала — як на галодны год — восем з паловай пудоў жыта, — можна неяк перабіцца да шчаўя, да «грыба бедных» — смарчка,

¹ Гіба — старажытная мера палатна, на ўсю даўжыню хать дзе кросны ад мернага цвіка да цвіка. Колькі разоў загінаюць — столькі і пбау. Дакладнай меры няма, гэта залежыць ад таго якая хата. Але прыкладна каля трох метраў.

да першай рыбы, як толькі спадзе весня палавень.

...Надвячоркам трэцяга, пасля пачатку згону, дня Кроераў аконам аб'явіў людзям, што згон не будзе аплачаны, што за яго не будуць плаціць і надалей.

Людзі стаялі на вясковай плошчы, пад абшчынным дубам і слухалі яго.

У кожнага стаяў перад вачыма той месяц з лішнім, які цяпер не было як пражыць. Мужыкам бачылася Бэркава карчма, дзе трэба было нішчымна, толькі каб уцячы ад міжвольных хатніх папрокаў, сядзець усе гэтыя дні, бабам — прагныя і вечныя, як лёс, чалесніткі-печкі, якая кожную раніцу патрабавала ахвяр.

Але ўсе маўчалі.

Збянтэжаны гэтай акалічнасцю аконам (пан загадаў, у выпадку чаго, пайсці на маленькія ўступкі) прапанаваў пяць капеек на дзень. І тут Янка Губа, самы стары дзед на сяле, выступіў з натоўпу:

— Мы не жабракі, каб нам замазвалі глотку шасцю фунтамі ў дзень. Мы не па дварах просім, мы просім сваё, спрадвеку ўсталяванае.

Вочы яго былі, як у пакрыўджанага спакойнага дзіцяці.

— Ён пакрыўдзіць нас надумаўся... Што ж, хай падавіцца нашым хлебам... А за сіроцкія слёзы здохнуць яму без пакаяння... А раней таго няхай ведае — небудзе плаціць за згон, як то дзядамі заведзена, — ніхто не пойдзе на згон. Паншчыну адробім, а згон няхай вырабляе ўдвох з табою, аконам.

Аконам быў чалавек неразумны і ўзгарэўся:

— Тады хрэна вам замест хлеба. Жарыце зямлю... Хто яшчэ пагражаць будзе? Хто?! Халуі бязмозгля! Вы ж бачыце, які цяжкі год. Хіба не пан дае вам пазыкі?! Хіба не ён за вашы нядоімкі перад дзяржавай адказвае сваімі грашыма?!

— За гэта мы на яго і працуем. Але нядоімак за намі не вялося. Пазык таксама. А калі гэтай вясной і давядзецца пазычаць з яго панскай літасці, то ў каго хочаш будзем пазычаць, толькі не ў яго, аспіда нясытага. Карчмару абразы ў заставу аддадзім, бо ён толькі што нехрысць, а ўсё лепшы за яго, пашчу не-нажэрную.

— Пад зброяй пойдзеце, — кінуў пагрозу аконам.

І тут выступіў з радоў зусім яшчэ малады, год дваццаці васьмі, півошчынскі мужык па прозвішчы

Корчак, працавіты бацька двух дзяцей. Толькі што вярнуўся са сціртаў (болын за ўсіх стараўся чалавек, бо сям'я ў бацькі была падзеленая і здабытчыкаў, акрамя яго, не было) і таму быў з віламі. Убіў іх у зямлю і спакойна абапёрся на дзяржальна.

— Не пагражай, аконам. Бог за пагрозы нявін-
наму не даруе.

Стаяў перад аконамам бялявы, як лён, глядзеў чорнымі дрымучымі вачыма.

— А на згон не пойдзем. Калі пад зброяй павядуць, дык такую і працу атрымае пан Кастусь. Хай жаўнеры штыкамі снапы носяць.

— Зачыншчыкі! — сказаў аконам. — Ясна.

І дастаў з кішэні кніжку і аловак.

— Не дамо пісаць! Не дамо! — захваляваўся на-
тоўп. — Чорт яго ведае што ён там напіша... А потым
пячаць ляпнуць — і прападай душа.

Абураныя людзі купчыліся вакол старога Губы.

Першы не стрываў Васіль Гарлач, чалавек у бед-
най, але чыстай, старанна залапленай світцы:

— Ды што ж гэта такое?! За што?! За нашу крыў-
ду ды яшчэ і пісаць.

— Нядобра робіш, аконам, — сказаў Корчак. —
Глядзі, каб не рыгнулася.

— Дык вось як? — пыхнуў аконам. — Добра. Яш-
чэ і пагрозы. Гля-дзіце, мужыкі. Усё гэта вам прыпом-
няць. І ад згону адмову, і абразу пану, і... тое, ште
іконы святыя закласці іудзеям сабраліся... Кубло
гадзючае! А табе, Губа, як завадатару, не мінуць і Сі-
біры.

Губа здзекліва глядзеў на яго.

— Чаго мне баяцца? Мне ўсяго жыцця з вераб'і-
ныя нагавіцы. Ну і Сібір. Няхай. Ці не ўсё адно, ад-
куль да прабацькі Абрама на піва выпраўляцца...

— Ен яшчэ і блюзнерыць, ёмашнік стары... Патрэ-
бен ты Абраму, парахня смярдзючая, — сказаў ако-
нам.

Са старым Губой ніхто так не размаўляў. Абрам
Абрамам, а павага патрэбна старому нават тады, калі
ён скончыў зямныя справы. І таму пакрыўджаны
Губа аскароміўся.

Аконам убачыў ледзь не пад самым сваім носам
парэпаную цёмную дулю, нейкую вельмі доўгую і та-
му асабліва здзекліваю. І тады ён размахнуўся і сцёб-

нуў старога па пыльнай світцы, гарбатай на спіне.

І тут адбылося тое, чаго ніхто не чакаў ад заўсёды рахманага, паважна-маўклівага Корчака. Пэўна, і ён сам не чакаў, бо твар ягоны застаўся разважлівы і амаль спакойны. А рукі ў гэты час тарганулі з зямлі габлі¹ і ншурнулі іх у аконама.

Вілы прасвісталі ў паветры і, дрыжучы, упіліся ў зямлю між расстаўленых аконамавых ног. Аконам збялеў.

А на яго ўжо насоўваўся натоўп.

— Гані адсюль!

— Паражняк адмяніў, поскудзь!

— Трэ-э-эці дзень!!!

— Плаці за згон!

— Рунь канямі топча, конаўка дурная!

Крык ап'яніў людзей, асабліва калі яны ўбачылі, што аконам ускінуўся ў сядло і прыпусціў уздоўж вясковай вуліцы. За весніцамі аконам кінуўся ўбок і паскакаў проста пожняй, без дарогі.

А ўзбуджэнне ўсё нарасталала ў душах, і над натоўпам стаяў смех, ганарлівыя выгукі, свіст. Нясытае было лета, галодная будзе вясна — чорт з ёю! Чорт з ёю, абы на хвіліну прыйшлі ў душу патоля і гонар.

— Як гэта ты наважыўся, Корчак?! А каб пацэліў?

— Каб захацеў, дык пацэліў бы,— збянтэжана і трошкі горда пасмейваўся Корчак.— Што я, турак, каб у жывога хрысціяніна цяляць?

— Ды які ён хрысціянін?! Падла ён! Як жа... Згон дарма рабілі. А цяпер голад!

І гэта зноў звярнула думкі на крыўду.

— Слё-озачкі,— загаласіла нейкая баба.— Што ж ім спатрэбілася, зяпам ненаедным?!

— У старца кій адабралі!

— У дзяцей галодных кавалак з рота вырвалі!

Загаласілі і другія бабы. І з нарастаннем іхняга галошання нейкі цьмяны, лютаваты агеньчык загарэўся ў вачах у мужыкоў.

Нарастала нясцерпна балесная, ледзь не да слёз, крыўда. Яна патрабавала неадкладнага выхаду. І таму натоўп радасна выбухнуў, калі нехта кінуў:

— Спаліць Кроеравы сцірты... Хай ведае.

¹ Вілы.

Натоўп зароў. Спадабалася ўсім.

— Не нам, дык і не яму!

— Палі!

3 самаробнымі паходнямі рушылі знішчаць сцёрты. Моладзь аддзялілася і пайшла паліць мэндлікі. Дзень пачаў захлынацца ў дыме... І дзіўна — ніхто не ўзяў ані снапа. Відаць, таму, што гэта быў не рабунак, а помста.

— Хай ведае!

— Носам наторкаць!..

...Спаліўшы збожжа, людзі вярнуліся ў вёску і сталі чакаць, што з гэтага будзе.

...Чакаць давялося нядоўга. Сонца яшчэ стаяла даволі высока, калі хлопец на верхавіне абшчынага дуба заўважыў на дарозе з Кроераўшчыны пыл. Хацелі былі кінуцца ўпечкі, але Корчак пераканаў, што няварта. Адзін чалавек — што ён такое без іншых? А калі тыя, што ішлі, наблізіліся, усім стала нават сорамна за свае думкі аб уцёках.

Ішлі дзесяць чалавек, а з імі ехаў коннік. А калі гэтыя дзесяць чалавек наблізіліся — людзі пазналі ў іх татар-вартаўнікоў, а ў конніку — паручніка Мусатава.

Аконам выпадкова застаў яго ў Кроераўшчыне і, смяротна перапалоханы, маліў яго, каб ён скакаў у Сухадол па дапамогу. Але ў паручніка былі іншыя планы. Бунт быў занадта шчаслівы выпадак, каб выпусціць ініцыятыву з рук, аддаць яе другому, застацца без рэпутацыі мужа і дзейнага чалавека.

Зеленаватыя вочы Мусатава загарэліся прадчуваннем падзей. Небяспека — глупства: што робіцца без небяспекі? Яна надавала нават вострае адценне таму, што ён збіраўся рабіць. І таму ён прыкрыкнуў на аконама:

— Ану змоўч! Наробяць тут бязглуздзіцы, а ты выпраўляй... Колькі вартаўнікоў у маёнтку?

— Дзясяць.

— Давай іх сюды... А сам скачы ў Сухадол. Скажаш, пан Мусатаў сам рушыў у Півончы... Хай не марудзяць.

Аконам глядзеў на яго з дрэнна прыхаванай пашанай і некаторым жахам. І гэта было добра: будзе сведка. У душы паручніка ўсё лікавала ад захаплення ўласнай хітрасцю. Хай у Сухадоле спяшаюцца. Гэта

патрэбна, каб яго не абвінавацілі ў залішняй самаў-
пэўненасці. Але яны не паспеюць, яны проста не здо-
леюць паспець. «Малады і распарадны паручнік, які
выпадкава аказаўся на месцы», зробіць усё без іх...
Не трэба было толькі паказваць радасці. І таму ён
спакойна аглядаў зброю татар.

— Як жа вы? — з жахам спытаў аконам.

— Служба, — адказаў Мусатаў.

— Блаславі вас бог, — з расчуленым захапленнем
сказаў аконам.

— Э, кіньце... Спяшайцеся лепей... Усё ж іх чаты-
ры сотні адных мужыкоў...

— І вы не баіцеся?

— Баюся. Але іду... — Ён стрымана перахрысціў-
ся і сказаў падначаленым: — Рушай, браткі.

...І вось цяпер атрад уступаў у Швошчы, і, чым
больш ён пасоўваўся наперад, вырастаў у памерах
брудна-белы, маўклівы натоўп пад дубам. Калі да яго
засталося якіх крокаў сорок, Мусатаў спыніў сваіх
людзей, а сам ад'ехаў ад іх да натоўпу на даўжыню
корпуса каня, не болын. Ён ведаў, што набліжацца
болын нельга: сцягнуць з каня, і тады паднача-
леныя не паспеюць памагчы, збаяцца страляць і,
магчыма, пабягуць.

Маглі нават проста натаўчы карак — гэта страш-
ней за смерць...

Нельга было быць смешным. Ён абмацваў сваімі
зеленаватымі, як у рысі, вачыма маўклівы натоўп, а
яго рукі, учэпістыя і прыхавана-нервовыя, са сплюш-
чанымі на канцах, як долата, пальцамі, ляжалі на
сядзельнай луцэ.

Пакрысе ён разумеў: небяспека ёсць, але вельмі
маленькая. І гэта ўзбадзёрыла яго.

— Што тут здарылася? — спытаў ён.

У адказ — маўчанне.

— Чые мэндлікі гарэлі?

Зноў маўчанне.

— Маўчыце, сук-іны сыны... Віламі кідаецца...
Ведаеце, чым гэта можа скончыцца?

Некаторыя апусцілі галовы. Божа, толькі б не рух-
нулі на калені!

— Што ж вы, браткі? Як гэта вы асмеліліся?
Разыдзіцеся, не ўводзьце ў грэх хрысціянiна... Разы-
дзіцеся смiрна па хатах...

У яго памякчэлым голасе была паблажлівасць: так кот на хвіліну адпускае ахвяру, каб было што даганяць.

— Вы што, спалілі панскае жыта?.. Дрэнна.

— А тое, што ён з намі зрабіў, добра? — выбухнуў у натоўпе нечы голас.— Звычай ломіць, за згон не заплаціў.

— Будзеце адказваць!

— Вось што,— сказаў, выступаючы з радоў, Гарлач,— ідзі адсюль, пан афіцэр. Мы нарабілі — наш і адказ. Ідзі... Праўда, людзі?

— Тады аддасце ваша збожжа,— сказаў Мусатаў.— Зараз жа аддасце... І на згон пойдзеце заўтра, хамскія морды.

І звярнуўся да атрада:

— Слухай мяне... Пойдзеце да іхніх сціртаў і памяркуеце, колькі ім трэба аддаць, каб за ноч не схавалі... Да апошняга снапа...

Удар быў разлічаны. Натоўп зароў. Пагроза была бязглуздая і менавіта таму выклікала гнеў, пры якім не разважаюць.

— Хай паспрабуюць узяць!

— Паглядзім, як возьмуць!

Урэшце, з афіцэрам было толькі дзесяць чалавек. І натоўп паўколам рушыў на іх.

Мусатаў зразумеў, што ён перагнуў. Ён не хацеў бойкі, ён хацеў толькі абурэння, пры якім можна страляць паўзверх галоў. «Распарадны малады паручнік залпамі паўзверх галоў прымусяў скарыцца мяцежны зброд...» Але разважаць было позна: у руках сялян з'явіліся камяні. Трэба было дзейнічаць рашуча, іначай канфуз.

— Ану, паспрабуйце, вазьміце!

— Бі іх у маю душу!..

Натоўп насоўваўся грозным паўколам і страшна роў. І тады Мусатаў амаль праспяваў:

— Шту-уцэры на руку-у...

Натоўп захваляваўся і пайшоў трохкі павольней.

- — Браткі! — крыкнуў Гарлач.— Не будуць страляць! Загаду такога няма! На нас крыжы! Па крыжах не будуць!

— Плі!

Залп секануў паветра. Усе спыніліся, неўразумелыя... Паражавы дым яшчэ не паспеў развезца, як у натоўпе нема залямантавала баба:

— А-а-а!!!

І гэты пранізлівы крык вырашыў справу. Натоўп, амаль шэсцьсот чалавек, кінуўся ўцякаць, топчучы тых, што ўпалі.

...Корчака нешта апякло. Не разумеючы, што гэта, не заўважаючы, што з-пад правай ключыцы затачылася кроў, ён задкаваў, з жахам і гневамі глядзячы ў пашыраныя, бязглуздыя вочы тых, хто бег.

— Браткі, куды ж вы?! Браткі, апамятайцеся!

Ён бачыў, як, трымаючыся за галаву, бег Гарлач, як, часта зыхаючы, заціскаў чырвоную пляму на рукаве стары Губа, але ўсё яшчэ бязладна махаў непатрэбнымі віламі.

— Браткі!

Другога залпу не спатрэбілася. Мужыкі сыпанулі гарадамі, уроссып.

Усё было скончана.

І тады Корчак таксама пабег. Ён не ведаў, куды ён бяжыць, ён ведаў толькі, што ў сітнях над старыком не знойдуць, і таму бег зусім у іншы бок, не ў той, куды беглі астатнія. Ён не баяўся; гнеў, якога ён дагэтуль не ведаў у сабе, быў мацнейшы за жых; але ён усё ж уцякаў. Бадай што, гэта быў адзіны з усіх, хто не страціў пасля ўсяго, што адбылося, здатнасці разважаць.

Ён бег капуснымі градкамі, потым з маху кінуўся ў ваду старыка і, перасекшы яго, выбраўся ў лагу, а потым у лугі. Ён доўга бег і там, усхліпваючы ад злосці і паўтараючы:

— Баязліўцы... Сволачы...

Потым пайшоў павольна, толькі тут адчуўшы, што паранены.

Разам з крывёй з цела, здаецца, выцякала і смеласць. Яму стала страшна. Рана пачала гарэць. Затачыўшыся ў высокі чарот, як зацкаваны звер, ён чэрпаў далоняю карычневую ваду і паліваў рану, але яна балела ўсё мацней.

«Прападаць буду»,— падумаў ён.

Вадзяная курачка з'явілася блізка ля яго і цікаўна глядзела зусім без асцярогі.

Ён кінуў у яе жменю твані.

І тут яго ахапіла злосць. Ніхто не баяўся мужыкоў, нават вадзяныя куры. Натоп дарослых людзей пабег ад дзесяцёх чалавек...

Ён ледзь не заплакаў ад крыўды, але злосць зрабіла яго мацнейшым, ён устаў і павалокся чаротам да далёкага Дняпра.

«А поп Васіль казаў, што ніводзін хрысціянін не будзе страляць у знак святога крыжа... А гэтыя стралялі...»

Злосць нарасталала, і гэта давала яму змогу рухацца. Ён ішоў і ішоў на дрыготкіх нагах. Толькі б выжыць, ён ім тады пакажа...

Але як выжыць?

І тады ён успомніў, што ў Азярышчы жыве сваяк Цыпрук Лапата. Пэўна, ён і не ведае аб падзеях у Півовшчах, можа, і ўратуе. Значыць, трэба праставаць на Дняпро, пастарацца пераплысці яго і схвацца ў Азярышчы.

У галаве ягонай усё часцей цямнела. Ён ішоў чаратамі, лугам і зноў чаратамі, падаючы ў карычневую грязь.

...Цыпрук Лапата, які затрымаўся на рацэ і плыў дадому, выпадкова заўважыў аблепленанага гразёю чалавека, які плазаваў да вады. Чалавек поўз, а потым абмяк, стаў нерухомы. І, паспешаўшы да яго, Лапата ледзь пазнаў сваяка.

Лапата ўжо ведаў пра падзеі ў Півовшчах і таму не здзівіўся. Але ён разумеў і тое, чаго не разумеў паранены Корчак: уцекачоў будуць шукаць у сваякоў і знаёмых. І таму, перавёзшы ўначы сваяка цераз Дняпро і зрабіўшы яму ў хаце сякую-такую перавязку, ён, з дапамогаю сына, ускінуў яго на воз і выехаў з двара: вырашыў за ноч перавезці яго на млын жончынага дзядзькі, Грыня Паківача. Млын стаяў у лесе, за восем вёрст ад Загоршчыны.

Грынь ведаў травы і мог памагчы. Акрамя гэтага, была і яшчэ адна выгода: на Паківачоў млын людзі стараліся не ездзіць, бо ў гаспадара была незайздросная слава чараўніка і ведзьмара.

...Вёска спала, калі Лапата ехаў вуліцай. Толькі ў акенцы Кагутоў свяціўся агеньчык: сям'я дапозна працавала і цяпер, відаць, вячэрала.

Лапата дзякаваў богу, што вёска спіць. Але ён не быў бы такі спакойны, каб ведаў, пра што гаварылі

Кагуты за вячэрай. А рашылі яны праз некалькі дзён ехаць на Паківачоў млыш з першым збожжам, бо ў сваім, азярышчанскім, млыне было завозна.

Х

Раніцай назаўтра госці раз'язджаліся. Праводзячы іх стрэламі з гармат, зноў бурчаў на Фельдбаўха Кір-дун. І зноў Алесю даводзілася стаяць на тэрасе, аддаваць развітальныя паклоны.

Вось спыніўся перад ім Басак-Яроцкі. Спакойна глядзіць у вочы пастрыжнаго сына найўна-сінімі вачыма:

— Бывай, сыноч... Будзе сумна — заязджай лісіц пастраляць... Кгм...

І дадае шэптам:

— А калі будзе цяжка, ды яшчэ, крый божа, знойдзецца вораг — помні: ёсць дзядзька Яроцкі, які ўмее трымаць пісталет.

— Дзякуй вам.

Пан Мнішак збіраецца ў дарогу. Глядзіць на Алесю разумнымі вачыма. Гэты не запрашае, гэтаму, уласна кажучы, няма куды і запрасіць.

— До відзэння, млоды пан.

— До відзэння,— чырванеючы, з жахлівым акцэнтам кажа Алесь.

Ен ніколі не наважыўся б на такое ўніжэнне, каб не жаданне зрабіць старому прыемнае.

...Віцэ-губернатар падыхрдзіць да яго, зусім не такі румяны і свежы, як учора, хаця стараецца трымаць гонар.

— Бывайце, князь! Старайцеся быць вартым сынам Расіі. Многа вам дадзена — многа з вас і чакаецца.

«Трымайся проста, будзь ласкавы, будзь велічны, стары ваяка, але гэта ты гаварыў у далоні незразумелыя і страшныя словы, і я цяпер невыразна адчуваю, якія прорвы, якія безнадзейна мёртвыя пустэчы за кожным спакойным дарослым тварам, які адчай за кожнай паспяховай кар'ерай.

Але я не пакажу табе гэтага. У мяне таксама няма нічога, акрамя магіл. Так мяне вучылі».

Едуць Хаданскія. Паблажлівая ўсмешка старога графа, занадта ласкавая, каб ёй можна было шчыра

верыць. А Ілля нічога сабе звярок. Так і не сышліся бліжэй.

Хлопчык праводзіць вачыма кожную сям'ю, быццам яна знікае наўвекі, і не ведае, што ўсё гэта — ніці таго кіліма, які яму давядзецца ткаць усё жыццё, доўгім ці кароткім яно будзе. Некаторая ніта будзе ісці амаль суцэльным фонам, шэра-зялёным, як дажджлівы панядзелак. Некаторая сустрэнецца палоскай, вузкай, на дзень працы. Некаторая прамільгне чырвонай адзінай нітачкай, але праз усё жыццё.

Людзі прыйшлі — людзі і знікаюць. І яму здаецца, што знікаюць назаўсёды.

І Майка з Мсціславам сёння таксама знікнуць.

А вось накіроўваецца да сходаў лічба «20», браты Таркайлы.

— Бывай, князь, — басам кажа Іван. — Глядзі, Тодар, які хлопец расце. Сапраўдны прыдняпроўскі рыцар. Як вырасце — лепей з ім не звязвайцеся, розныя там англічане ды туркі. Дасць — лужына застаецца. Го-го-го-гук!

Тодар кіславата ўсміхаецца. А Іван басіць далей:

— Наш... Наш... Прыязджай, брат, да мяне — ажаню. Мы такога героя нейкім сушаным рыбам і панюхаць не дамо...

Ах, выбіраецца ж вы хутчэй з вашым рыцарствам. Бо Майка і Мсціслаў таксама паедуць.

Бацька вядзе да карэты старую Клейну, а за ёю ідуць Ядзечка і Янка.

— Бывай, бэйбас, — кажа старая. — Ты глядзі ў мяне. Ранавата пачынаеш банвінавіць ды ферлакурыць.

— Дзякуй вам, мілы Алесік. Усё было добра, — сумна, зусім без дакору, кажа Ядзечка. — Вы толькі не забывайце... нас: мяне, і маму... і Янку.

— Бывайце, Ядзечка...

Вось ужо і Раўбічы выходзяць з дзвярэй. Раўбічы! А за імі паедзе Мсціслаў.

Жоўчна-прыгожы твар Раўбіча сур'ёзны. Халодныя, з пашыранымі зрэнкамі, страшныя і ўсё ж нечым прыцягальныя вочы зноў ловяць позірк хлопца, выпрабавуюць, забіраюцца павольна на самае дно душы.

— Бывай, свет ясны, — з нечаканай цеплынёй кажа ён.

— Бывайце, любая Майка.
— Бывайце, любы Алесь.
— Ці... здаволены вы?
— Ёе ріііз Беац Bai, ^ііе і'аі УП ёе Іош^етрз',— адказвае за яе важны, як прыдворны, Франс.

А яна не адказала, толькі кіўнула галавой.

— Майка... Праз некалькі дзён я запрашу Кагу-тоў. Мне вельмі хацелася б... Мы паедзем глядзець руіны старога замка. Я запрашаю Мсціслава і... вас.

Майка паводзіць галавою без асаблівага энтузіязму. І гэта такое нечаканае гора, што нават сэрца падае кудысь.

— Міхаліна,— сурова кажа Раўбіч.— Падзякуй гаспадару. І пацалуйцеся, як добрыя дзеці.

— Дзякуй вам, Алесь,— кажа яна.— Бывайце.

Яна набліжае да яго тварык, дакранаецца нерухо-мымі вуснамі да яго шчакі і падае яму руку.

І ў гэты момант ён адчувае ў далоні нешта. Ён няспрытна сціскае далонь і глядзіць на Майку.

Пайшлі. Усё. Алесь ідзе ў дом, спакойна — бо на вачах усіх — перасякае залу, а потым... Потым шалёна бяжыць па сходах на хоры, а адтуль, вінтавымі сходамі, на антрэсолі другога паверха, а потым, прыстаўной лесвіцай, на адкрытую вежку.

Ён яшчэ раз хоча ўбачыць павозку, якая вязе яе.

...Брычка аддалялася. Рабізна сонечных плям скакала па ёй, па конях, па людзях, якіх нельга ўжо было адрозніць адзін ад аднаго. Усё знікла, і на дарозе болып нічога не было.

Тады ён успомніў пра рэч, якую трымаў у руцэ, і разняў кулак. На далоні ляжаў дзіцячы жалезны медальён, зроблены амаль у той жа манеры, што і бранзалет старога Раўбіча. Маленькі медальён са стылізаванай шыпшынай і коннікам.

Ён раскрыў яго і ўбачыў пасмачку попелых, з залацінай, валасоў і згорнутую паперку.

На паперцы было ыекалькі слоў з лацінскіх і французскіх літар. Некалькі нязграбных, відаць з вялікімі разважаннямі, напісаных слоў. І гэта не здзівіла яго, бо гэтага не рабіў ніхто, бо словы былі спробай напісаць... па-мужыцку.

¹ Самы цудоўны баль, які я калі-небудзь бачыў (франц.).

І ён з удзячнасцю, з нейкай раптоўнай надзеяй
разабраў:

«Каб піе габулуатлг. Ргуіахсііаі».

XI

Ён расплюшчыў вочы, і з цёмнага мора трызнення
пачалі выплываць цымяныя, але ўстойлівыя вобразы.

Перш за ўсё пасмы траў, што растуць уніз сухімі
кветкамі. А карані іх на дрэве. Ах, як баліць цела! Яно
зусім чужое: рукі і ногі свае і не свае, цяжкія, як свінец, і
бязважкія, блізкія, вось тут, і вельмі-вельмі далёкія.

Што гэта за травы? Ага, гэта яны не растуць,
гэта яны проста вісяць уніз сухімі кветкамі, прывя-
заныя да лат. Гэта, напэўна, нейкі імшанік, але які?

Вось цені нейкіх галоў на сцяне з бяргвенняў. Адна
мужчынская, другая, відаць, нейкай лсанчыны. Сілы
няма, каб павярнуць сваю галаву і глянуць на гэтыя
галовы, ад якіх кладуцца цені.

І чаму тут гарыць святло, калі за сцяною дзень?
Вядома, дзень, бо ён чуе спеў дзённых птушак. Каб
была ноч — крычаў бы вадзяны бугай. Дзе гэта ён
крычаў надоечы? На якіх паплавах? І што там было?

...Успомніў! Яны стралялі. Зяхаў стары Губа...
А потым была тая вадзяная курачка і бясконцы,
нясцерпны шлях...

Раптам з яго горла вырваўся такі страшны крык,
што ён спалохаўся за тых, чые цені адпачывалі на
сцяне. Але палохаўся ён дарэмна, бо страшна гэта
было толькі яму: толысі здрыгануліся пальцы ног ды з
вуснаў вылецеў бязгучны віск,— тыя не заўважылі і
не пачулі.

Зразумеўшы гэта, ён у адчаі паспрабаваў сказаць
слова, самае лёгкае слова, бо перад вачыма былі шпа-
ры ў сцяне і тое, што паміж бяргвенняў:

— Мо-ох... оох...

— Стогне,— пачуўся жаночы голас.

Нехта цёмны і вялікі схіліўся над ім, і адразу ён
адчуў у вуснах шурпаты край глінянай конаўкі.

— Глыні шалянцу, мужык,— сурова сказала жан-
чына,— гэта табе на карысць... А слабы ж ты які...

Яснала ў вачах. Так, гэта быў імшанік для пчалі-
ных калод, цяпер пусты, і ў ім гарэў каганец, хаця за

сцяной быў дзень, і плюхала недзе вада, так мерна, як на млыне.

Вось ужо ногі і рукі сталі не далёкія, а бадай зусім блізкія. І з'явілася змога нават павярнуць галаву.

Прычыненыя дзверы. Дзённы прамень коса падае з іх, і ў промені шыза і вясёлкава клубіцца дым, пераліваецца, наплывае адным завітком на другі. І так усё вышэй, вышэй.

Дым цягнецца ад кучкі смалякоў, на якіх стаіць гаршчок, ды яшчэ ад люлькі ў мужчыны, што сядзіць ля дзвярэй. Што за мужчына? Увесь у белым — значыць, мужык. Твар сухі і амаль безбароды, вусы рэдкія. А вочы пранізлівыя, жоўта-бурштынавыя, бы ў коршака, спайманага ў сіло. Калі падыдуць людзі; ён глядзіць на іх непрымірыма, з той вышэйшай пакорай лёсу, якая бывае ў звяроў і драпежных птушак, якія разумеюць, што ўжо нічога не зробіш.

Ля гаршка сядзіць на калодзе жанчына, тая, што давала піць. Дзіўная жанчына. Уся ў чорным, як мнішка. На галаве доўгі чорны шаль, што адкрывае толькі трохкутнік аблічча. Аблічча мужыцкае і не мужыцкае, цёмна-бронзавае і сухое, закасянелае ў нейкай уладнасці. Сустрэўшы такую, спалохаецца, але той, коршак, трымае сябе вольна: відаць, аднаго поля ягады.

— Пі, мужык,— кажа жанчына.

Схіляецца над ім твар. Вочы страшэнныя, глыбокія і, дзіва, зусім не старыя.

На гэты раз пітво як палын і блёкат — шэрхнуць паднябенне і язык, цьмянее ў вачах.

— Пі, мужык. Бунтаваць дык салатзей было, ду-раломам.

...Якая палёгка. Цяпер можна ўжо і гаварыць. І ён пытае слабым,— бо рот як пасля моцнай аскомы,— голасам:

— Дзе я? Чаму?

— Лапата даставіў. Я Грынь Паківач. А гэта Марта... Гм, маці божая... І шчасце, што ты ў нас. Бо здох бы, як сабака, без прычасці... Хто ж гэтай бруднай вадой раны палівае, доўбня неразумная?

— Гарэлі.

— Маглі б зусім згарэць. Пакуль давезлі — быў у цябе ўжо антонаў агонь. Скура вакол раны стала пля-

мамі. Вось яно як, пане Корчак. Панамі быць захацелі — вась вам скуру і вырабілі.

— Пад сэрцам робіцца холадна. Значыць, канец? Млынар пускае дым.

— Паглядзім,— кажа ён.— Першыя два дні смярдзела твая рана. Паглядзім, як цяпер.

— Не лай яго,— сухім голасам кажа Марта.

— Як жа не лаяць,— кажа Паківач,— калі ў яго ў кішках мазгі. Забыў, што такое пан і што му жук.

Злосць зноў падкочвае пад сэрца Корчаку. І ён кажа:

— Мы як ваўкі і як сабакі... Адных шчанюкоў нам з імі... ніколі... не пладзіць.

— Разумны,— кажа млынар,— ды толькі яшчэ ніколі воўк не вартаваў пакояў, а сабака не выў у начным лесе. Дык, значыць, і не лезьце ў хаўрус адзін да аднаго, не пніцеся. Яны, бач, справядліваасці захацелі.

— Кры-ыўда.

— Ну, а каб вы панамі сталі — не крыўда была б? Камусьці ўсё адно была б крыўда. Можа, яшчэ і горшая. Няма горш, як з хама пана, а з дзярма пірага.

Гэтыя буркатлівыя словы злуюць Корчака, але ён маўчыць.

— Можа, і горш,— кажа Паківач.— Бо ўсё адно, хто зверху будзе класці ногі на чужы карак. Дык у гэтых паноў ногі болып кволыя, чым твае ступакі. Іхнія ногі да дыгаў і скокаў звыклі, яны такога выпятка даць не могуць, як ты ў карчме.

— Іхнюю далікатнасць... звездаў... У крыжы стралялі, нехрысці.

— Навучылі,— усміхаецца Паківач.— І правільна зрабілі, што навучылі. Вы ж, палахліўцы, вёскай аддзесацёх уцякалі. Не з вашымі зубамі арэкі есці. Хоць бы тое падумаў, ці нападае ў Янаву ноч воўк?.. Не-е. Ён чакае той ночы, якую яму бог вызначыў, ён піліпаўкі чакае і тады ў сенцы ўлазіць. каб сабаку дастаць. Таму што бог яму тую ноч даў для ўлады. А да таго ён маўчыць, ён да сялібы не пойдзе, як вы... Палезлі — і наклалі ўсім сялом у порткі. Таму што як быццам і разам, а на справе — быдлаячая чарада. Нішто вас не вяжа, кожнаму свая шкура даражэй... Калі не зменіцеся — так вам давеку быдлам і быць.

Забасцё часам аднаго, дык адразу будзе над вамі новая пуга...

— Маўчы, Грынь,— сказала Марта.— Ты што, забыў, што ён ранены, што яго злаваць нельга.

— А і ты маўчы,— сказаў Грынь.— Давай, во, лепей перавязвай.

Марта разгортвала белыя анучы на грудзях Корчака. Паранены адчуў, як збалелае цела дробнай дрыготкай адказвае на штуршкі болю: Марта аддзірала палатно ад раны.

— Тц-тц-тц,— • пацмокаў Паківач.

— Дрэнна? — спытаў Корчак, не расплюшчваючы вачэй.

— Лепей,— сказаў млынар.— Але яшчэ не зусім добра.

Яго грубыя рукі дасталі аднекуль жменю шарава-тай з прозеленню вязкай масы і пачалі раскладаць па ране. Корчак адчуў прыемны халадок.

— Падзякуй свайму богу: тры тыдні не пяклі... Лета, праснакамі абыходзімся,— сказала Марта.— Гэта плесня, што ў дзежцы на рошчыне вырастае, калі не пякуць хлеба.

— Ведаю,— сказаў Корчак.— Здымеш, а ніжэй добрая.

— Ну вось,— сказала Марта.— Калі ёсць божая воля — ачуняеш.

Пах рошчыны вярнуў Корчака да ўспамінаў аб хаце, аб жонцы і дзецях. Пасля ён успомніў хату і нябожчыцу матку. Матка збіралася саджаць у печ хлеб. «Хадзі сюды, сыночак»,— казала яна. Ён ведаў і падыходзіў. Рукі маці былі голыя вышэй локцяў. «Нахіляйся»,— казала маці. І потым яе рука з моцным плясканнем рэзка ўваходзіла ў надзьмутае грыбам цеста. Маці вырывала руку, і ён, малы хлопчык, прыпадаў носам да ямкі ў цесце, а адтуль — толькі на імгненне — шыбала кіслым і рэзкім, аж у вочы калола і ў галаве круцілася, неймаверна сытым і добрым духам. І гэта быў самы прыемны пах, дамавіты, як печ, як родная хата, і лепшы за кожны водар на зямлі — не нанюхаўся б і за ўсё жыццё. Таму што гэта быў — хлеб...

3 прыемнымі дрыжыкамі (гэта адыходзіў боль) Корчак падумаў, што цяпер ён, пэўна, можа і не памерці...

...Таму што гэта быў хлеб, а ён верыў хлебу. У хлеб можна было верыць. У хлеб трэба было верыць. Ад хлеба жыццё і ад хлеба адужанне. Ад хлеба не можа не быць адужання. Ён нясе чалавека, і чалавек жыве дзеля яго, памагае яму стаць хлебам, а той за гэта дае чалавеку частку самога сябе. І ў гэтым хлеб вышэй за чалавека, бо чалавек аддае яму ўсяго сябе.

І гэта за хлеб лілася ў Півовшчах мужыцкая кроў.

Ён, неяк адразу і да канца, зразумеў, што цяпер яму ніколі не есці хлеба, які падыходзіў у роднай дзяжы. Не есці ні ў хаце матчынай, ні ў сваёй хаце. Маці памерла, яе ніколі ўжо не ўбачыць. А ў сваёй...

— Грынь,— спытаў ён,— што ў Півовшчах?

Паківачу стала весялей,— хлопец цікавіўся нечым, значыць, будзе жыць.

— У Півовшчах жывовшчы,— сказаў ён.— Жывовшчы над мужыкамі. Праўда, нікога не ўзялі, віцэ-губернатар абараніў. Таго-сяго адхвасталі за мэндлікі, ды і ўсё.

— Чаму так... абышлося?

• — Кроера сам губернатар, Гамалея, пазваў у Магілёў. Далі, відаць, прачухана, бо вярнуўся злосны як сабака. Ягонаму фурману губернатарскі лёкай казаву за тытунцом, што на пана Канстанціна крычалі... Сам крычаў... Маўляў, з самага пачатку трэба было казаць, што згону плаціць не можаце... Злосны прыехаў Кроер... Заспяваеце вы цяпер, півовшчынцы...

Паківач змоўк.

— Што пра мяне... кажуць?

— Пра цябе... Гм... Твае справы, брат, дрэнныя... Аднаму табе даўдзецца расхлёбваць кашу за ўсіх. Я ж кажу, што вы не руя, а чарада. Ты збег, можа, нават забіты, цябе няма — твой і адказ. Ды і татары паказалі, што ты вілы кінуў, што з цябе пачалося... Ды і заядлы: крычаў, каб не ўцякалі.

Так, ён ведаў гэта і сам. Ён кідаў вілы, але ён не хацеў папасці. Які ж гэта спрытны мужык не пацэліць, калі захоча? Але апраўдвацца няма рацыі. Не павераць. Не захочуць паверыць. Таму што яны ніколі не нюхалі дзяжы, а значыць, у іхніх жылах цякла іншая кроў. Дзе крыві ні лыжкі, там праўды ні крышкі... Маці, калі была маладая, часам ціхутка

спявала ўначы на прызбе. Месяц, такі поўны, выплы-
ваў над садам, і яна спявала:

Ой, за-а лесам, за пралеоам
З'а-л'а-т'ая дз'я-а-а-ажа...

Потым яна ўжо не спявала... І хто б яшчэ сказаў
на месяц: залатая дзяжа? Тыя не маглі. Ваўкі, якія
стралялі. А з ваўкамі — па-воўчы... А значыць, ніко-
лі яму ўжо не давядзецца жыць ля сваёй дзяжы.

— Ты — не таго,— быццам апраўдваючыся, ска-
заў Грынь Паківач.— Ты не бойся. Ніхто не вы-
дасць... Вылечым... Пажывеш ды і пойдзеш у скі-
ты, на Ветку... Там збеглых многа. Стараверы не
выдадуць, бо лічаць, што ўлада — ад д'ябла. Пера-
правяць яшчэ далей... Аж на Кержанец... Так жа яно
век і цягнуцца людзі: нашы — туды, а іхнія — да нас.

Корчак маўчаў доўга.

— Не,— сказаў ён урэшце.— Я не пайду... Тут
мая зямля... Мой хлеб... Я не павінен пакідаць яго.

— Глядзі,— сказаў Грынь.— Можаш і тут, пакуль
не дазналіся.

Яны маўчалі. Адзін пасмоктаў распаленую лю-
лечку. Другі ляжаў з заплюшчанымі вачыма і ду-
маў. Раптам цемра пад яго апушчанымі веямі ўспых-
нула гарачым залаціста-чырвоным святлом, і ён
здагадаўся: нехта адчыніў дзверы ў імшанік. Ён усве-
даміў гэта, але не ўзняў павек. Усё адно ён не можа
пакуль што абараніцца, і, калі гэта прыйшлі па яго,
ён не будзе глядзець на іх. Хай возьмуць такога. Ён
так і памрэ з заплюшчанымі вачыма.

...А Грынь павярнуўся і ўбачыў у дзвярах Міха-
ла Кагута, а за яго спіною твары Кандрата і Андрэя.
Усе глядзелі проста на распасцёртую постаць. Толькі
Міхал глядзеў змрочна, а блізнюкі — здзіўлена.

Грынь устаў насустрач, ледзь не выпхнуў іх і
зачыніў за сабою дзверы. Ён злаваў на сябе: варон
лавіў, старая макітра, а пялёхканне млына прыглу-
шыла колы завознікаў.

— Ну? — змрочна спытаў Грынь.

— У нашым завозна,— сказаў Міхал.— Дык мы
да цябе.

— Хадзем.

Увесь час, пакуль цягнуўся памол, завознікі і
млынар не абмовіліся і словам. Моўчкі цягалі мяхі,
моўчкі засыпалі, моўчкі пускалі ваду.

Грукат, значна больш гучны, чым раней, даляцеў і ў імшанік і супакоіў Корчака: значыць, не па яго.

А людзі ля млына не глядзелі адзін на аднаго. Ды і што было Кагутам да млынара? Млынар як млынар. Значна цікавейшы быў старадаўні млын, вузкая стужка адзінай дарожкі, якая вяла да яго і якой яны прыехалі, невялічкі ставок з лілеямі і драмуच्या лясныя нетры вакол яго.

Як не цікавіцца? Ставок такі цікавы, раўняюцькі. Страха млына зялёная ад моху. І латок увесь аксамітна-зялёны. І шкельцы зялёныя. А ствалы баравых дрэў зусім мядзяныя, бо сонца схіляецца. Зусім мядзяныя, быццам тысячы велічэзных змеяў-мядзянак сталі на хвасты. А над стаўком таўчэ мак камашня, таксама зусім залатая ад сонца. Вось і глядзі сабе, чалавеча. І нічога ты не бачыў, і нічога ты не чуў... Еш боршч з грыбамі, а язык трымай за зубамі... Хто моўча, у таго дума не воўча... М-ня... Вось яно, значыцца, і так, ці ведаеце вы...

І толькі калі Міхал ужо адсыпаў Паківачу належныя гарцы, а дзеці адышлі да воза, млынар ціха спытаў у Кагута:

— Бачыў?

— Не бачыў,— змрочна сказаў Міхал.— І дзеці не бачылі.

Дзікаватыя светла-сінія і бурштыновыя, як у коршака, вочы сустрэліся на хвіліну і зноў разышліся. Але Паківачу гэтага было мала. Яму трэба было ведаць, ці правільна зрабіў ён, Паківач.

— А каб у каго другога ўбачыў?

— І ўхваляў бы, і не ўхваляў,— з мужыцкай хітрасцю сказаў Кагут.— Я, брат, ніколі нікому нічога ніякага...

— ...Ну, а калі што якое?

— Ну, а калі што якое, дык што ж тут такое, яно ўжо...

— Ну, а калі што якое? — настойваў Паківач.

— Ды яно ж, тым часам, і ў другіх не бачыў, і ў цябе. Я чалавек рахманы. Ды і бацька мой, а іхні дзед, таксама не абы-што, і ўсім, вядома, можна, калі ўжо так, і сказаць. Вось яно, тым часам, і так.

— Данясеш? — на чыстату спытаў Паківач.— Дзеці не данясуць, яны простыя душы. А ты?

Міхал паглядзеў проста ў вочы Паківачу.

— Не,— сказаў ён.— Не данясу.

Калі завознікі паехалі, млынар, трошкі супакоены, пайшоў да імшаніка. Перад дзвярыма спыніўся, думаючы аб тым, што трэба будзе ўсё ж перанесці параненага ў будан ля бортнага ўрочышча. І не таму, што Кагут данясе. Ведаючы дзеда Данілу, гэтага можна было не апасацца. Проста далей ад граху. А раптам нехта налезе. Розныя бываюць людзі. Прыйдзе, калі цябе няма, і давай шныпарыць...

З гэтымі думкамі ён адчыніў дзверы. Марта ся дзела над параненым.

— Непрытомны,— ціха сказала яна.

Корчак не быў непрытомны. Проста яму трэба было застацца са сваімі думкамі, і ён не хацеў адгукацца.

Так, для яго больш не было роднай хаты і роднай дзяжы. Таму што яго аднаго гналі, таму што адной ягонай крыві хацелі за падзеі ў Півовшчах. А хіба яго трэба судзіць? Хіба гэта ён страляў? Не, пачаў страляць Кроер. Скончыў той паручнік з рысінымі вачыма.

Корчак быў спакойны. Ён проста разважаў.

Караць павінны іх, а караюць яго. Калі зямны суд такі хлуслівы, такі няправедны — чаму б не судзіць кожнаму, папраўляючы яго. Чаму не губернатару? Чаму не дзядзькаванаму смаркачу Загорскаму? Чаму не... мне? Чаму сапраўды?

Ён няўлоўна ўсміхнуўся навізне і небяспечнасці гэтых думак.

Так ён і зробіць. Суд дык суд. І ўсім, хто страляў у крыжы, не пайсці жывымі. Ён заступіцца за свайго Хрыста. Усе яны адкажуць перад праўдай. Таму што яны не дапамагалі хлебу расці, не дапамагалі зямлі маці раджаць. Яны толькі глумілі яе, і таму праўды ў іх не было, і яны былі ваўкі. А з ваўкамі — па-воўчы...

XII

Выйшлі з двара надвячоркам, калі ўздоўж вуліцы наскрозь ружавеў ад сонца ўзняты каровамі пыл. Мэкалі авечкі, непаразумела штурхаючыся ля варот, і адусюль даляталі лісліва-абыякавыя галасы гаспадынь:

— Шу-шу-шу.

— Красуля, Красуля... Ах, каб ты здарова была...

Чуліся рыпенне, шумныя ўздыхі, звонкія жаночыя галасы і добрыя плескачы па крыжах жывёл — гукі звычайнай вячэрняй сумятні.

Але нават у неспакоі быў спакой, таму што быў вечар. І, нібы падкрэсліваючы гэтую стому і спакой, сярэдзінай вуліцы ішоў на вячэру ў чарговы дом азярышчанскі пастух Данька, ляніва, ад няма чаго рабіць, прыкладаючы часам да вуснаў даўгую берасцяную трубу.

Гукі былі чыстыя і гучныя: Данька мог круціць трубы, як ніхто іншы. Дзеці ішлі насустрач яму, а пастух ішоў, так спакойна заграбаючы скуранымі поршніямі пыл, што аж зайздрасць брала. Дай бог быць на вялікдзень папом, узімку катом, а ўлетку пастухом. Дай бог! Бо нічога няма лепшага за гэты вечар, чыстыя гукі трубы і патаемныя позіркі дзевак на гожага пастуха.

Падышоўшы да дзяцей, Данька, які зусім і не глядзеў на іх, нечакана паднёс раструб берасцянкі да вуха Кандрату і раўнуў так, што хлопец аж падскочыў.

— Да-анька, каб на цябе!

— А чаго, чаго ты пасярэдзіне вуліцы ідзеш? — усміхнуўся роўнымі зубамі Данька.

— Ты, Данька, кінь, — сказала Янька. — Няможна.

Яна сядзела на закарках у Андрэя: пабойвалася кароў. Глядзела на Даньку з асуджэннем і павагай. Такі гарэзнік, а кароў не баіцца.

— Не буду, Янечка, — сказаў Данька, усміхаючыся. — Дальбог, не буду, гаспадынечка. А хто ж мяне тады вячэраю накорміць, як не ты.

Ён гэты тыдзень харчаваўся ў Кагутоў і быў задаволены: есці давалі добра.

Кожная гаспадыня ўлешчвае пастуха.

— Чакайце, хлопцы, — сказаў Данька. — Бярыце вось.

Ён палез за пазуху і пачаў даставаць дзічкі, зелянаватыя, з карычнева-ляжалымі плямамі: кожнаму па жмені.

— Буйныя якія дзічкі, — сказаў Паўлюк, набіваючы рот.

— М-гу, — сказаў Данька. сакавіта чамкаючы вя-

лікай дзічкай.— То ж посеркі¹. Гэтыя есці мо-ожна.

Усе елі дзічкі. Данька, гарэзуючы, даваў Яныіы адну за адной. Дзічак было многа, яны не змяшчаліся ўжо ў дзіцячых далоньках, а пастух, такі спакуснік, даваў яшчэ і яшчэ. Дзеўка глядзела на яго ўмольна, не ведаючы, што рабіць.

— Кінь, Янечка,— сказаў гаспадарлівы Паўлюк.— Злазь з карка, тут кароў няма. Ну вось.. А цяпер глядзі.

Ён палез у Данькаву запазуху і там падчапіў далонню, як каўшом, цэлую горку дзічак.

— На ў прыполік. І не глядзі на гэтага антыхрыста.

— Дык чаго гэта Кагуты сёння такія кагуцістыя? — спытаў Данька.— Толькі пяра аднаго ў Кагутуў няма. І куды ідуць такія прыбраныя Кагуты?

— Пастуха сустракаць,— сказаў Кандрат.— Дарагога госця.

— Ну, гэта яшчэ нічога,— сказаў Данька.— Ад азярышчанцаў можна чакаць і горшага.

Ён быў вывазень з другой вёскі і таму заўсёды трохкі кпіў з Азярышча.

— Вы людзі ветлівыя. Вы не толькі пастуха, вы сена калісь званамі сустракалі. Думалі — губернатар, бо губернатараў вам, па мужыцкай вашай цемнаце, бачыць не даводзілася, а Мінка-салдат казаў: «У-га! Губернатар! Губернатар, браткі, важны, як, не раўнуючы, воз з сенам». Дык вы ўцямілі. Здагадаліся, сустрэлі.

— Кінь,— сказаў спакойна Андрэй.— Брахня ўсё.

— А я хіба кажу: праўда? Куды вы?

— Да Загорскага ў госці,— апусціў вочы Андрэй.— Паклікаў.

— Да дзядзькаванага паніча? Д-добра. Вы ж там глядзіце, хлопцы. Не накідвайцеся на розныя дабраны-смакаваны, як Лапатаў кныр на панскі мэляс. Гонару трымайцеся. Не ў іх адных ён ёсць.

— А мы ведаем,— сказаў Паўлюк.— Мы не з пустымі рукамі ідзём. Мы во лузанцы нясём, гарэхі, мёд.

— Ды нешта позна ідзяце? — спытаў Данька.

¹ Асабліва буйныя дзічкі, якія растуць ля затравелых лясных сцежак і дарог. У Прыдняпроўі некалі верылі, што яны выраслі з памёту мядзведзяў і дзікоў і таму былі такія вялікія.

Дзеці пераглянуліся. Потым Андрэй сказаў спакойна:

— А мы пераначуем. А раніцай пойдзем глядзець усё.

— Ну, глядзіце,— сказаў Данька.— Шчаслівай вам дарогі.

І ён пайшоў, заграбаючы поршнямі пыл.

...Дзеці выйшлі за весніцы. Ісці было прыемна. Ласкавы і яшчэ цёплы пыл прыемна казытаў пальцы, фантанчыкамі ўсплёскаваў між іх.

— Добра, што ты не сказаў яму, Андрэйка,— вымавіў урэшце Кандрат.— Ніхто і ведаць не будзе. Нават бацькі. Толькі мы ды Алесь.

— Што я, дурны? Скажу я Даньку, што мы задумалі. Адразу б нас на возе ў Загоршчыну завезлі. А так збочым з дарогі, пройдзем лішнія тры вярсты ды і залезем у Раўбічаў парк. Разгледзім усё ды і пойдзем сваёй дарогай... А то ўсё: Раўбіч — чарадзей, Раўбіч у прычасць страляў, над Раўбічавым маёнткам цмокі лётаюць, да яго балотныя паны ездзяць... А хто бачыў? Хто ведае? Вось і трэба... памацаць...

— А калі нас тыя балотныя паны зловяць?

— Нічога не робяць,— сказаў Андрэй.— Я з-за абразоў свянцоную ваду ўзяў.

— А страшна. З аднаго пуду можна памерці.

— Страшна,— сказаў Андрэй.— Ну і што ж.

Сонца села, калі яны звярнулі з загоршчынскай дарогі на вузейшую, якая вяла на Раўбічы. Перайшлі ўброд неглыбокую Равеку, што ўвабрала ў ваду апошнюю чырвань неба, і папраставалі ў лугі.

Атава адрасла сёлета такая ладная, што на паплавах не калолася, не балюча было ісці. Касіць пачалі значна раней Янавага дня.

Прайшло болын за месяц, як адгучаў апошні шасткасы, а на дварэ стаяў толькі пачатак жніўня, цёплага і лагоднага, як усё гэта лета.

Незлічоныя стагі цямнелі на росна-шызым абшары, струменілі той асаблівай водар, які бывае ў сена, не кранутага дажджом. Такі ўжо ўдалы быў у той год пакос. Яны былі вялізныя, тыя стагі, і выглядалі ў цямноці нават трохі злавесна.

Дзеці ішлі і гаманілі. Яньку неслі на спіне па чарзе, а то пускалі тупаць сваімі нагамі. Але

размова пакрысе глохла, а потым стала чамусь шапатлівай. ...Бо злева, вельмі цьмяна, выплылі ў цемры далёкія шаты Раўбічавага парку. Зусім як у той майскі начлег. Яны былі далёка, тыя шаты, не менш як паўтары вярсты шызым поплавам. А над шатамі, зусім як тады, гарэў ледзь прыкметнай іскрай далёкі агенчык.

— Зноў не спіць,— сказаў Паўлюк.

— Ніколі не спіць,— уздыхнуў Андрэй.— Чакае.

Цяпер блізняты ішлі першыя, поплич. Каб першымі, у выпадку чаго, сустрэць бяду.

Гарэў над паплавамі далёкі, вельмі самотны ў цемры агонь. І дзеці ішлі на яго.

Шаты выраслі над галавою зусім нечакана. То былі ўсё далёка, далёка, а то раптам насунуліся на дзяцей і навіслі над галавамі. І агонь знік.

Агароджа з тоўстых жалезных прутаў ішла ў левы і правы бок, і ёй не было відаць канца.

— Пойдзем направа,— шэптам сказаў Андрэй.— Не можа быць, каб дзіркі нідзе не было.

Але ім давалося ісці даволі доўга, пакуль Кандратава рука, якой ён увесь час вёў па прутах, не натрапіла на пустое месца. Нехта выламаў адзін прут.

Трэба было лезці. Але парк цягнуў так страшна, што яны міжвольна марудзілі.

З парку даляцеў крык, ціўканне птушкі, якую, відаць, заспеў у сонным гняздзе нейкі начны драпежнік. Можа, то куніца гаспадарыла па чужых кублах, а можа, соўка-начніца. І гэтак ціўканне быццам абудзіла ўсіх.

— Ну-к што ж,— перахрысціўся Андрэй.— Палезлі...

Яны пералезлі, і цёмныя паркавыя шаты прагна накрылі іх.

...Крокі былі бязгучныя. Густая трава глушыла іх. Цемра востра, па-начному, пахнула грыбамі, вільготнай лістотай, моцным дубільным духам дубовых хмызоў і трохі душным, лазеным водарам бяроз.

Нябачная сцежка, якой яны ішлі, прывяла да высокай зламанай бярозы над самым адхонам. Бяроза зламалася, але не ўпала, затрымаўшыся на суседніх дрэвах, і цяпер жорстка бялела ў цемры сваім мёртвым ствалом.

Адсюль было відно даволі далёка. Сцежка

тут раздвойвалася. З левага боку яна ішла да куча равага ўзгорка, на гяршыні якога невыразна бялела дзвюма званіцамі раўбіцкая царква.

Другі адрожак сцежкі спускаўся з адхону, вёў кудысьці ніжэй, відаць, да другіх белых будынкаў, якія вольна раскінуліся ў чашападобнай лагчыны, што пачыналася адразу ля падножжа царквы. І, замыкаючы лагчынку з другога боку, паўколам ляжала ў нізіне падкова свінцовага возера.

— Пойдзем па правай,— сказаў Кандрат.— Ну яе да д'ябла, царкву. Раўбіцкія казалі, стаіць, як труна.

Сцежка спускалася па схіле наўскос і неўзабаве вывела на адкрыты з двух бакоў выступ узгорка. На выступе густа раслі дрэвы, а між дрэў шарэла вузкая будыніна, падобная на царкву без барабанаў і купалаў. Гэта была, відаць, старая камяніца, вежа пры доме. Такіх многа ў той час было раскідана ля прыдняпроўскіх маёнткаў. Заўсёды трэшкі наўздалёк ад новых дамоў, старыя прыбежышчы роду на выпадак вайны, цяпер ужо нікому непатрэбныя, халодныя, як склеп, бо сонца не паспявала за лета прагрэць і высушыць двухсажнёвую таўшчыню муроў, яны павольна разбураліся, раняючы з кладкі на траву пачынаючы каменным слімаком валуны. З часам камяніцы пачыналі нагадваць чорна-жоўтыя соты, мёртвую вачыну без пчол.

Калісьці былі пісталетныя стрэлы, калісьці былі аблогі і пчаліны гуд стрэл. Цяпер — нічога, акрамя разбурэння.

Дзеці, павольна пасоўваючыся ўздоўж аднаго боку будынка, убачылі яр, што рассякаў лагчыну, а за ярам панскі дом. Дом быў зусім цёмны — ніводнага светлага акна.

— Адкуль жа святло? — шэптам спытаў Паўлюк.

Андрэй паціснуў плячыма. І як толькі яны мінулі рог камяніцы, такой, здавалася, нежывой, такой безнадзейна мёртвай, яны ўбачылі адбітак гэтага святла на кроне волата-дуба, што рос ля сцяны...

...Свяцілася акенца ў верхнім паверсе камяніцы. Свяцілася нежывым, сінім, нейкім зіхоткім агнём: часам мацней, часам слабей.

— Зазірнуць бы,— сказаў Кандрат.

Барабан — круглая надбудова, якая трымае купал.

— Потым на дуб палезем,— сказаў Андрэй.— А зараз абыдзем камяніцу. Чорт яго ведае, дзе тут дзверы. Часам нехта выйдзе і схопіць... Я ж казаў, нячыста тут.

Яны рушылі далей, павольна абышлі ўжо тры бакі будыніны і цяпер павінны былі выйсці на чацвёрты бок, што выходзіў на стромы адхон.

Дзвярэй не было і тут, як быццам той, хто паліў агенчык, прылятаў сюды паветрам. Але затое тут было акно на ўзроўні зямлі, відавочна прабітае пазней у глухім муры, і з гэтага акна падала на строму чырванаватае святло.

Яны ўбачылі гэтае святло і адначасова пачулі нягучнае і рэдкае пастукванне жалезам аб жалеза, учулі саладкаватыя серны смурод.

З заміраючымі ад цікаўнасці і жаху сэрцамі яны плазавалі да гэтага акна. Паўлюк застаўся з Янькай у хмызах, а хлопцы паўзлі бліжэй, бліжэй. Чырванаватыя ўспышкі рабіліся болын яркія, пастукванне — болын трывожнае і выразнае.

Стук-пых... Стук-стук-пых-х...

Акно было закратаванае, і праз яго яны ўбачылі вялізнае сутарэнне з каменнай падлогай і скляпеннямі. Усе сцены яго, акрамя адной, танулі ў змроку, а тая адна была асветлена зіхоткімі ўспышкамі горна, над якім навісаў чорным грыбам каўпак. Ля горна стаялі каменныя сталы з дзівоснымі прыладамі са шкла і металу.

Стук-пых... Стук-стук-пых...

У сутарэнні былі чатыры чалавекі. Адзін сядзеў за сталом, каля горна, і трымаў над жароўняй нешта падобнае на патэльню. Гэта з патэльні часам пыхаў вінна-чырвоны агонь, і тады чалавек зноў сыпаў на яе чорны парашок, ківаў галавою і каліў далей.

Другі сядзеў наводдаль. Перад ім трапятала, заціснутая адным канцом у ціскі, металічная паласа. Ён пастукваў па ёй невялікім востраканечным чаканам.

Стук-пых... Стук-стук-пых-х...

Два астатнія сядзелі, захутаўшыся ў грубыя суконныя плашчы, і глядзелі ў агонь. І ўсе чатыры былі нечым падобныя; згасала чырвоная ўспышка, і тады нават у святле горна можна было заўважыць фарфоровую бледнасць абліччаў.

І ўсе маўчалі, быццам словы паміж імі былі зусім непатрэбныя.

Успышкі ўсё часцелі. І вось чалавек ля горна зняў з сагана зусім круглую бутэльку з вузкім рыльцам, ускалаціў нейкі асадак і паказаў чалавеку з паласой. Той сцвярджальна апусціў галаву.

Трапятала чырвонае полымя.

Чалавек падаў паласу аднаму з тых, што сядзелі. Вызваліў другую паласу, крутой дугою выгнутую між двума ціскамі, і падаў суседу першага. Тыя скінулі плашчы і, застаўшыся ў суконных нагавіцах і белых сарочках, пачалі маўклівую і страшную сваёй маўклівасцю гульню ва ўспышках чырвонага святла. Пачалі біць паласой аб паласу, па-рознаму трымаючы іх, білі па чарзе. Потым адзін біў па паласе другога, уторкнутай адным канцом у шчыліну паміж плітамі падлогі. Потым другі біў даволі тоўстай доўбняй па паласе першага.

Адзін з удараў доўбні зламаў метал. І ўладар доўбні моўчкі, са змрочным тварам, развёў рукамі.

І тут успышка небывала чырвонага густога полымя ахапіла сутарэнне. Чалавек над жароўняй стаяў і выскаляў зубы ў патоках чырвонага святла, якія змяіліся ўсё вышэй і вышэй. Рукі ягоныя былі пераможна ўскінутыя ўгору.

Гэта было так страшна, што хлопцы кінуліся прэч і апамяталіся толькі за рогам будыніны.

— Што бачылі? — спытаў Гіаўлюк.

— Выклікалі кагось, — коратка сказаў Андрэй.

— Каго?

— Не ведаю. Але не на дабро. Пайшлі адсюль.

— А агонь? — напамніў Кандрат.

— Так, агонь, — у Андрэя ўпаў голас.

Яны ўзнялі вочы да акна і ўбачылі, што сіні агеньчык згас. На яго месцы цяпер цямнеў правал акяа. Звычайны мёртвы правал. Болын нічога.

І хлопцы адразу адчулі, як жах саступіў месца расчараванню. Агонь быў так блізка, такі высокі і сіні. Хто ведае, якія дзівосы ён асвятляў. І вось яны, дурні, пакінулі яго, дачакаліся, пакуль ён згас.

— Ёлупы, — сказаў Кандрат. — Боўдуры.

Гэта сапраўды было горка, калі ўжо забыцца на страх. Столькі разоў бачыць іскру над шатамі парку, наважыцца, нарэшце, ісці сюды, нацярапецца жаху,

убачыць агонь зблізку, такі зменлівы і сіні. І ўсё зглуміць.

— Пайшлі,— сказаў Андрэй.

Зноў сцежка, на гэты раз з уступу, у абход невялікай падковы возера. Зноў пах грыбніцы і стылая раса.

Хлопцы ішлі моўчкі, з апушчанымі галовамі. Было халодна і няўтульна пад шатамі дрэў. Добра, што хаця Янька не плакала, бо ёй было ўсё адно, так яна хацела спаць. Андрэй зняў з сябе світку, і яны падвязалі дзяўчынку на спіне Кандрата, зрабіўшы нешта накшталт мяшка, у якім было цёпла і ўтульна. Кандрат цяпер мог вызваліць рукі, яму стала лягчэй.

— Прыйдзем яшчэ сюды? — ціха спытаў ён у Андрэя.

•— Прыйдзем,— падумаўшы, адказаў Андрэй.— •
Трэба прыйсці.

— Каго ж яны ўсё-ткі выклікалі? — спытаў Кандрат.

Андрэй не адказаў. Ды і што можна было адказаць?

Цемра. Глухія крокі. Сонныя пасопванні Янькі на спіне ў Кандрата. Пачынае прабіраць холад, той санлівы холад, калі сківіцы раздзірае пазяханне і чалавек марыць, як аб вышэйшым шчасці, аб ахапку сена, у які можна зашыцца.

Мужны дух прадпрымальнасці і прыгод заўсёды церпіць ад такіх акалічнасцей.

Яны мінулі возера, з якога патыхала вільготным халадком і рыбнай сырасцю. Парк зноў зрабіўся густы,— не парк, а нейкія нетры з лаўжамі і ветрабосам, з рэдкімі глухімі сцяжынкамі.

Па адной з такіх сцяжынак яны ішлі даволі доўга; ішлі і амаль не спадзяваліся, што калі-небудзь ёй будзе канец. Але сцежка ўлілася ў папярочную сцежку, што была шырэйшая і нагадвала хутчэй вузкую дарогу, па якой ледзьве можа праехаць воз. Дарожка гэтая была як тунель, так спляталіся над ёю галіны дрэў, з левага боку яна праз нейкіх пяць сажняў улівалася ў невялічкую паляну. І палянка была таксама цёмная, бо над ёю схіляліся, засцячы неба і ўтвараючы над ёю шацёр, верхнія галіны магутных, вычварна-каржакаватых дрэў. А пад шатром, займаючы амаль усю палянку, стаяла самая дзівос-

ная будыніна, якую ім давялося бачыць у сваім каратусенькім жыцці.

Будыніну абкружаў частакол з заостраных бяровенняў. Над частаколам уздымаліся толькі два-тры вянцы сцен ды трох'ярусны дах з грубай замшэлай шчапы. На вільчаку верхняга яруса нерухома ўзвышаўся «балотны чорт», вычварная карчага, якой вятры і гнілая вада часам надаюць падабенства з пачварным ідалам.

У вянцах сцен там-сям цмяна блішчалі маленечкія сляпыя акенцы з разьблёнымі ліштваемі. Такая ж разьблёная брама разрывала ў адным месцы частакол. Палі яго вянчалі пабеленыя непагодай конскія чарапы з цёмнымі праваламі вачэй.

Дзеці не ведалі, што гэта была лазня Раўбіча, пабудаваная ў «казачным» стылі, але, дрыжучы, адчувалі гэта казачнае і страшнае. Відаць, сюды, да гэтай брамы, павінны былі прыязджаць, каб загінуць: увечары — светлы дзень, а перад світаннем — чорная ноч.

З цёмнага тунеля дарогі даляцеў стомлены, рэдкі стук капытоў, а потым з'явілася сама ноч, як гэта ёй належыць — на чорным кані і ў чорным плашчы.

Конь ішоў мернай ступою, а коннік сядзеў на ім, схіліўшы галаву, і доўгі чорны плашч, падобны на абвіслыя вялізныя крылы, прыкрываў рэпіцу жывёлы.

— Вось каго выклікалі,— шапнуў Кандрату Андрэй.

Хлопцы не здзівіліся, пазнаўшы ноч у твар, пазнаўшы гэтыя доўгія вусы, гэтую рукаць пісталета, што выглядала з сакваў.

Коннік пад'ехаў да частакола і з хвіліну пастаяў перад ім. Потым, не ўздымаючы галавы, павольна ўзняў стрэльбу і тройчы, з вялікімі перапынкамі, стукнуў руляй у дошкі варот.

...Не чакаючы больш ні хвіліны, баючыся невядома чаго, дзеці кінуліся бегчы так, як не беглі ніколі ў жыцці.

Яны не памяталі і не ведалі дарогі, не звярталі ўвагі на стому, ад якой рэзала ў грудзях, не памяталі, дзе пералезлі агароджу. А можа, яе і зусім не было? Яны беглі і апамяталіся толькі на знаёмым раздарожжы, ад якога да Загоршчыны было не болып як дзве вярсты.

Было цёмна. Пахла бярозавымі венікамі. Пасля

ўспыхнуў агеньчык. Рука, упрыгожаная на запясці жалезным узорным бранзалетам, паднесла сярнічку да васковай тоўстай свечкі. Потым да другой. Да трэцяй.

І тады другая рука, загарэлая аж да гарчычнага адцення, зняла са стала ўпрыгожаны срэбнымі насечкамі пісталет. Схавала пад стол.

— Баішся? — іранічна спытаў Раўбіч, скідаючы на лаву плашч.

— Сцерагуся,— сказаў Война.

Раўбіч выняў з-пад плашча кошык і паставіў на стол.

— Падсілкуйся.

Спаласаваны і зрэзаны страшнымі шнарамі твар усміхаўся.

— «Правда ль, што Бомарше кого-то отравпл?» — спытаў Война.

І гаспадар лазні адказаў у тон яму:

— «Геннй н злодейство две вегдн несовместные».

— Ведаеш класіку,— сказаў Война.

Яны сядзелі за адным сталом. Война еў, скося паглядаючы на субяседніка насцярожанымі і бязлітаснымі вачыма. Яго чорныя бровы былі нахмураныя.

А Раўбіч сядзеў насупраць, і яго твар ажыўляла іранічная ўсмешка. Вялікія, зусім без райка, цёмныя вочы спакойна назіралі, як пальцы Войны ламалі курыную нагу.

— Згаладаўся ты, браток.

Вычварна зламаныя, пагардлівыя бровы Раўбіча дрыжалі.

— І так дваццаць год,— сказаў ён.— Божа мой, колькі пакут! І, галоўнае, дарэмна. Увесь час спаць адным вокам. Увесь час недаядаць.

— Лепей недаесці, як ястраб, чым пераесці, як свіння.

— Намёк? — спытаў Раўбіч.

— Ты што? — сказаў Война.— Не, кум, цябе гэта не тычыцца. Ты таксама не ціхая горлінка, таксама «хнцный вран» над гэтай напаўжывой падлай. Гэта не пра цябе. Гэта пра тых, што зажэрліся, што забылі.

Яны глядзелі адзін на аднаго. Прылазнік, асветлены спакойнымі язычкамі свечак, быў някепскай дэкарацыяй" вышараваныя да жаўцізны бяровенні сцен, пучкі мяты пад столлю, шырокія лавы пад мяккімі

чырвонымі налаўнікамі, стол, на стала ежа і паліваны збан з чорным півам, а ля стала два насцярожаныя чалавекі.

— Урэшце, хто мяне выручыў, параненага,— сказаў Война, канчаючы еспі,— хто падабраў у яры? Хто выхадзіў? Каму ж можа больш верыць Чорны Война?

— А ты не ганарыся, Багдане,— жорстка сказаў Раўбіч.— Я тады не ведаў, што ты Чорны Война. Проста бачыў тваю перастрэлку з земскай паліцыяй. А ў мяне, кумок, з гэтай публікай свае рахункі. Дый, потым... калі шасцёх нападаюць на аднаго — праўда не на іх баку.

— Лыцар,— сказаў Война.— Ты ж глядзі, лыцар, не забудзь папярэдзіць «блакітных», што мяне бачылі ў наваколлі.

— Папярэджу,— спакойна сказаў Раўбіч.— У мяне таксама ёсць тое, чаго нельга ставіць на карту.

Война скручваў з грубага тытуню цыгарку. Знявечаныя пальцы рухаліся няспрытна.

— Дай я,— сказаў Раўбіч.

— Не трэба. Ва ўсякім разе, адзін палец у мяне здаровы... Той, што кладзецца на курок.

— Война,— сказаў Раўбіч.— Не рызыкуй сабой, Война. Пачакай трошкі. Час надыходзіць. А ты можаш не дажыць. Ты будзеш патрэбен жывы, а не мёртвы. Перасядзі год-два. Месца я табе знайду. Адпачні. А потым я паклічу.

Цень Войнавай галавы адмоўна хіснуўся на сцяне.

— Ты надрэнны чалавек. Але я кажу — не. Таму, што ты шукаеш сяброў. А сябры прададуць. Чалавек — быдла. У атрадзе з трох — адзін здраднік. І, потым, мне няма часу. Старыя салдаты живуць, пакуль ідуць. Калі я прысяду — я не ўстану, такая стома ў маіх касцях. Я падаю табе знак і прыходжу сюды, калі ўжо зусім немагчыма. Я сплю тут як чалавек, але потым мне зноў цяжка звыкаць да насцярожаных вачэй, да дажджу, да свайго берлагу... як дваццаць год таму.

Ён апусціў павекі.

— Сёння я раскажу табе нешта,— не вельмі ахвотна сказаў ён.— Ты памятаеш бунт у трыццатым годзе?

— Але. Толькі тады я быў іншы і не разумеў яго.

— А я разумеў. Мне тады было дзевятнаццаць, і я верыў у людзей. Верыў у бунт, у наша паўстанне,

у тое, што людзі яму не здрадзяць. Веру я ў гэта цяпер або не — мая справа. Золата самы брудны метал, але з яго робяць шапку, і яе гаспадар з мазгамі каптэнармуса атрымлівае права сядзець на чалавечай пірамідзе, мучыць людзей, якіх ён мазаля не варты. Гарнастай — подлы і хцівы звер, але з яго робяць бялюткую мантыю, і яе гаспадар чамусьці атрымлівае правы шматаваць свой народ і процьму другіх.

Война паклаў на стол цяжкую далонь.

— Я верыў, што астатнія думаюць, як я. Напэўна, таму, што я любіў сваё Прыдняпроўе і верыў, што мае сябры жадаюць яму дабра. А потым пачалося. Перш за ўсё здрадзіла гэтая сволач, Хлапіцкі¹. Дыктатар паўстання. Напалеончык... Потым іншыя. Разгул подласці і жывёльнага жаху... Што здзіўляцца, што нас разбілі, што мужыкі нам не верылі. Але я верыў. Праз год я прыйшоў да некаторых сяброў і сказаў, што час пачынаць спачатку. І ўбачыў, што адзін разводзіць капусту, а другі служыць столаначальнікам. Убачыў пустыя ад жаху вочы... А яны ж былі зусім як я. І я зразумеў: яны спыніліся ў нянавісці. Што мне было рабіць? Начальнікі здрадзілі. Сябры дрыжалі. Народ пакорліва цягнуў ярмо. Усё, у што я верыў, было, значыцца, як байка для дурных дзяцей, а мая мара — паламаная цацка.

Ён усміхнуўся.

— Я быў малады і гарачы. Адзін дык адзін. І я вырашыў: паўстанне будзе жыць, пакуль буду жыць я. Павінна ж быць праўда!

Цяпер у яго словах гучала наіўная, але цвёрдая гордасць.

— І вось яно жыве. Яны думаюць, што задушылі яго, а яно жыве, дваццаць год гучаць яго стрэлы. Які яшчэ мяцеж трымаўся так доўга?! Таму я і сплю адным вокам, таму сцерагуся. Яно павінна жыць доўга... аж пакуль не падстрэляць мяне. Мне нельга спыняцца. Іначай атрымаецца, што я дарэмна жыў.

Уздыхнуў.

— Часам мне цяжка. Я гляджу здалёк на твайго Стася. Гляджу на тваю Наталлю. На Франса. На Майку... Я люблю дзяцей. Часам думаеш, што супраціўленне ні да чаго не вядзе. Можна кінуць усё і

Хлапіцкі — дыктатар у паўстанні 1830 г.

жыць... Але потым я ўспамінаю, як мітусяцца яны ўсе, пачынаючы з Мусатава. Я ўспамінаю, што кожны мой стрэл — гэта поўха тым, з пустымі вачыма... І вось таму мне з табой не па дарозе. Я не магу чакаць.

— Добра,— сказаў Раўбіч.— Я пайду, бо ты зусім засынаеш... Спі спакойна, кум.

— Чаму ж не спаць? Буду спаць. Інсургент спіць, а інсурэкция¹ ідзе.

XIII

Калі першая птушка ціўкнула ў хмызах — ёй ніхто не азваўся. І гэта азначала, што быў жнівень і птушкі сталі больш ляготнымі.

Такая, мусіць, халодная раса! Так не хочацца кідаць гняздоўя! Хто гэта там азваўся? Ах, ён няўрымста!.. Хоць бы яшчэ хвіліну! Хвілі-начку!

Раса сапраўды была халодная. Лісцікі бэзу, густа пакрытыя ёю, здаваліся шэрымі. Шэрае, туманнае прабівалася праз лістоту святло.

Страсяні галіну карычкі — сцюдзёны і нават балючы, як шрот, дождж прамочыць з галавы да ног.

У першым святле вывелі коней на цёмны ад расы жвір. Логвін, пазяхаючы, глядзеў, як Кандрат і Андрэй запрагаюць у маленькую лялечную брычку двух шатландскіх поні. А тыя запрагалі і не пераставалі здзіўляцца жывёлам. У поні былі чубкі і вочы, такія рахманья.

Худы, падабраны Логвін быў усцешаны тым, што не давядзецца ехаць. Ён вось пастаіць-пастаіць, а потым і пойдзе і даспіць гадзінку-другую. Хай сабе едуць адны. Хто пакрыўдзіць дзяцей? Дзеці — усмешка божая. Іх крыўдзіць нельга.

І таму Логвін здаволена ўсміхнуўся. Разбудзілі «дам», кінуўшы жменю пяску ў акно першага паверха. Яны апрануліся хутка і, праз капрыз Майкі, вылезлі праз акно і, вядома, адразу ж прамоклі. Таму іх, пад агульны рогат, давалося з месца садзіць у брычку і захутваць вярблюджай папонай. Так яны і сядзелі, як дваўняткі. І прыемна было глядзець на ганарлівы твар Майкі і свежанькае пыска Яні.

¹ Паўстанне

Жавы, як цвыркун, Мсціслаў адразу ж забраўся ў брычку, на месца фурмана, каб быць бліжэй да дзяўчатак. Логвін, гледзячы на гэта, толькі галавою круціў: «Спрытны, чорт, як артуць. Такі ўжо татарын Проста дзівуешся».

Алесь падалі Ургу, Андрэю — мышастую Касюньку, Кандрату і Паўлюку — спакойных дарашаватых кабылак.

Алесь агледзеў кавалькаду — усё было гатова. І ён зноў адчуў у сэрцы тое шчасце, якім жыве ўжо другі дзень.

...Маці ў гэтыя дні трошкі прыхварэла і не выходзіла да іх. У яе якраз пачынаўся той настрой асаблівай уражлівасці, якога пан Юры заўсёды пабойваўся і які цягнуўся звычайна толькі некалькі дзён на год.

Пачыналася гэта з першымі жоўтымі лісцікамі на бярозе, за Іллёю, які, як вядома, скінуў з кожнага дрэва па два лісты. Дрэвам яшчэ бясконца доўга было зелянець, але няўлоўны сум, які разліваўся з гэтага часу ў прыродзе, няўлоўныя для вока першыя прыкметы памірання быццам адразу забівалі сумную і слабую жыццярадаснасць маці, і яна замыкалася ў сабе.

Паскараў усё гэта дзень, калі пан Юры збіраўся на першае сапраўднае паляванне. Учарашнія хлапунцы ўзняліся на крыло. Крыжныя яшчэ не пачыналі ліняць. Набліжаўся дзень вялікай птушынай крыві.

Звечара пачыналі рыхтавацца. І адразу ў матулі пачынала балець галава, а вочы сумнелі. Ведаючы, што нічога не паможа, што добры і мяккі пан Юры робіцца, як толькі дойдзе да палявання, сапраўдным убоіскам і нізавошта не паслухаецца яе, яна ўсё ж распачынала вартыя жалю спробы ўтрымаць яго.

— Як вы можаце гэта, Оеогдз?

Жорж маўчаў, утаропіўшыся ў талерку.

— Філёмон (так яна называла Халімона) казаў, што ўчора бачыў, як качка вяла хлапунцоў. Іх яшчэ многа. Яны ва ўсіх качак, у якіх ліса разбурыла першае гняздо.

— Да мы, матухна, хлапунцоў не страляем, — бараніўся пан Юры. — Пто ў нас, разумення няма? Мы сёння на бакасоў едзем.

— Яшчэ горш. За што такіх маленькіх?

Пан Юры маўчаў. Што ён мог зрабіць, калі з лугоў і балот ляцеў такі прызыўны кліч?

І пані Антаніда разумела, што яна нічога не зробіць.

Тады яна замыкалася ў сваіх пакоях, не пускаючы на вока нікога. Нават малы Вацлаў у гэтыя дні пераходзіў на рукі мамак. Што ж, калі ў яго кволыя ружовыя пальчыкі? Яны таксама будуць трымаць стрэльбу.

Гэта было нейкае сумнае непаразуменне перад пачаткам забойства, які жыў у душах многіх.

Пан Юры, сустракаючы сына, казаў яму:

— Ты, брат, не лезь да яе. У яе, ці ведаеш, не тое, што ў нас...

Пакоі маці былі цёмныя, як і яе думкі.

Затое з панам Юрыем дзецям было лёгка і проста. Ён сядзеў за стол і перш за ўсё пытаўся ў дзяцей грубым голасам:

— Што, дзеці, ці лілі вы алей у бульбу, ці не лілі?

І пытаў другім голасам:

— Чаго ты цілікаеш?

І зноў адказваў першым голасам, толькі вінаватым:

— Я не цілікаю. Я пытаю.

Дзеці рагаталі. А ў бацькі хоць бы ўсмешка, зусім сур'ёзны, нават змрочны. Толькі ў вачах таіліся вясёлыя чорцікі.

І дзеці яшчэ больш палюбілі яго, калі ён згадзіўся адпусціць іх адных агледзець старое загорскае гарадзішча з руінамі камяніцы.

Госці пайшлі спаць. Бацька з сынам і герам Фельдбаўхам абмяркоўвалі гэтае пытанне ўтрох. І калі немец па сваёй ахвоце вырашыў далучыцца да дзяцей, бацька разважліва зазначыў яму на шматлікія невыгоды, якія давядзецца цяпець усяму наваколлю ад легкаважнага імкнення пана Фельдбаўха да забавы.

— Я б і рад, пан Фельдбаўх. Але я толькі падумаў, што вы, напэўна, забылі...

— \Уаз?..

— Вы, напэўна, забылі, што Хаданскія рыхтуюць феерверк, каб здзівіць гэтых выскачак з Магілёва. Яны прасілі, каб гер Фельдбаўх прыгледзеў, бо ўсім вядомыя яго поспехі ў піратэхніцы, якіх ён дабіўся,

удзельнічаючы ў падрыхтоўцы традыцыйнага студэнцкага феерверку яшчэ ў Гецінгене...

Гувернёр схапіўся за галаву. І сапраўды забыў. Было б няўдзячнасцю... Ды яшчэ феерверк, шум, выбухі.

Ён паспешна пайшоў збірацца, каб назаўтра раней выехаць да Хаданскіх. Бацька і сын засталіся ў курьельні. Пан Юры задумліва пускаў дым сігары.

— Бацька,— сказаў Алесь,— у мяне да цябе справа.

— Ну?

— Адпусці Кагутоў на волю.

Бацька зірнуў на сына са здзіўленнем. Той сядзеў у крэсле, і шэрыя вочы глядзелі непрымірыма.

— Мне сорам глядзець ім у вочы. Я хачу, каб яны прыходзілі да мяне самі, а не тады, калі я іх паклічу. Ім трэба даць волю і... вучыць таго з дзяцей, хто гэтага захоча. Магчыма, Паўлюка, яму якраз час.

Бацька не раззлаваўся.

— А ты падумаў, ці захочуць яны гэтага? Уся адказнасць адразу падае на плечы вольнага. Адказнасць за неўраджай, за магчымую пошасць...

Пан Юры з павагай паглядзеў на сына.

«Дарослы,— падумаў ён.— Умее нават разважаць. І мае перакананні».

І, хутчэй ад замілавання гэтай нечаканай даросласцю, чым ад усведамлення неабходнасці волі для кагосьці з Кагутоў, бацька сказаў:

— Добра. Праз два тыдні я паеду ў Сухадол і аформлю вольную. А ты не баішся, што, вольныя, яны пакінуць цябе?

— Іхняе права,— сказаў сын.— Ды толькі яны не пакінуць.

— Добра, сын. Я зраблю гэта для цябе.

— Для сябе,— сказаў сын.

— Ну, для сябе. Што яшчэ?

— Вучыць іх трэба.

Бацька памаўчаў.

— А ты падумаў, сыне, ці вядзе гэта да шчасця?.. Зараз у іх простыя думкі і пачуцці, упэўненасць у тым, што карысная іхняя праца і яны самі. Чым ты хочаш гэта замяніць? Ты ведаеш, якія бяздонні, адна за адну страшнейшыя, расчыняюцца перад вачыма дасведчанага? Якія бяздонні жаху і холаду? Сам я не

так далёка пайшоў — і то часам адчуваю. Ледзяны холад і ледзяная самота. З кожным пытаннем усё менш разумееш. Просты бачыць толькі зладжаны крок чалавечых кагорт. Мудры чуе тупат чарады, якая бяжыць да прорвы. Ён бачыць, што тыя, хто яе вядуць, ненавідзяць чараду і адзін аднаго. Ён бачыць, што ўвесь наш хвалёны свет — рота, якая крочыць не ў нагу і ў якой толькі паручнікі, толькі ўрады імперый крочаць у нагу... Каб давесці людзей да агульнай пагібелі.

Ён паківаў галавою:

— Дык ці не лепей араць зямлю?.. Паляваць?

Сын сур'ёзна глядзеў на яго.

— А мне ты хацеў бы гэтага?

— Не...

— Дык не жадай тады і ім.

...Успамінаючы цяпер гэтую размову, Алесь не мог не думаць, што зрабіў правільна.

Усё добра. Цяпер трэба ехаць. І ён лёгка занёс нагу ў стрэмя.

— У сёдлы, хлопцы.

Урга злёгка, пужаючы, даў свечку. Потым апусціўся на пярэднія ногі і затанцаваў, косячы на брычку і дзяўчатак залатым і трошкі крывавым па бялку вокам.

Рушылі."

Застаялыя коні пайшлі лёгкай ступой. Коннікі, абкружыўшы брычку, ехалі моўчкі. Абы з дарослых вачэй.

Паабапал алеі стаялі туманна-блакітныя дрэвы. Яны павольна адплывалі назад.

А Майцы ўсё гэта было нова. І тое, што хлопчыкі эскартавалі іх, і тое, што ўсе маўкліва прызнавалі правадыром гэтага трошкі няўкладнага хлопчыка, які ехаў наперадзе ўсіх на арабе, і тое, што побач з ёю сядзела гэтая, зусім не непрыемная, сялянская дзяўчонка з дзікаватымі сінімі вачыма.

— Ён жыве ў вас, — шапнула яна. — Які ён?

— Го-о-о, — сказала Янька. — І сме-елы. Ён ад мяне бычка-гадавіка адцягнуў. Я з таго часу баюся кароў.

І Майка чамусьці была ўдзячная ёй за добрыя словы.

— Алесь, — сказала яна.

Алесь прытрымаў Ургу, паехаў побач.

— Ты малайчына, што зрабіў так.

— Як?

— Ну... што мы без дарослых.

Блізніюкі пераглянуліся, заўважаўшы манеўр Алесь. Бадай што, гэта было непатрэбна яму: аставацца з дачкой чалавека, у парку якога яны пазаўчора былі. Але яны змоўчалі. Яны, наогул, нічога не казалі Алесю аб начных сваіх прыгодах, калі ўбачылі, што раніцай прыехала Раўбічава дачка. Не варта. Тым болын што яна ніштаватая. Бываюць жа і ў чараўнікоў добрыя дочки — гэта ўсе ведаюць, хаця б па дзедавых казках. Прыедзе каралевіч, дык яны яго яшчэ і ад злога бацькі ўратуюць, вядома, калі закахваюцца.

Мсціслаў сядзеў на месцы фурмана, і таму Алесь і Майка не абмовіліся і словам пра медальён.

Калі выехалі з парку — усход ужо моцна чырванее. Хлопцы пачалі дурэць, ганяцца адзін за адным. Ад'язджалі так далёка, што рабіліся лялечнымі, а потым намётам, з дзікімі выгукамі, ляцелі проста на брычку.

Потым паехалі паплавамі ўздоўж Папараці. Тут травы ніхто не касіў — занадта далёка было, — і коні хаваліся ў ёй вышэй жывата. Буяна цвіў малінавы скрыпень, жоўтыя конусы магутнага царскага-бэрла хісталіся, як сягала вока. Кандрат на хаду зрэзаў полае сцябло дудніку і зрабіў з яго пісталет, а потым, нечакана наляцеўшы на брычку, наставіў яго на Мсціслава.

— Хто такі? — спытаў Мсціслаў.

— Ваўкалака, — ашчэрыўшы зубы, сказаў Кандрат. — Давайце дукаты ў худую суму, давайце княгіню — з сабою вазьму.

І цягнуў рукі да Янкі. Дзяўчаткі віскаталі, хаця Ваўкалака быў мілы і зусім не страшны і нават падабаўся Майцы.

Было весела. А потым Андрэй спяваў песню пра Ваўкалаку, і яму падцягваў нечакана прыемным голасам Мсціслаў:

Што то за сцежка — без краю, без краю?

Што то за конік — ступою, ступою?

Злыя татарнікі пад капытамі,

Воўчае сонейка над галавою.

А потым другую, як малады Ваўкалака пайшоў

адбіваць у гайдукоў бацькавых валоў і не вярнуўся ў дом і як груган на сухім дубе казаў яму, што робіць у двары Ваўкалакаў бацька. А бацька ламаў рукі і прыгаворваў:

Я, жывучы, валоў нажыву,
А цябе, сыночак, увек не знайду.

Песня ляцела над морам разнатраўя, і ўсім было шкада старога бацькі, але так і карцела самім пайсці ў лес, на волю, пад воўчае сонца.

Пацягнуліся мяккія гарбы, зарослыя верасам. Сонца ўзыходзіла за спіною, калі яны ўз'ехалі на адзін такі горб, а па другі бок яшчэ ляжалі цень і туман. І тут перад вачыма дзяцей успыхнула ў тумане белая шырокая вясёлка, слаба-аранжавая звонку, шыза-блакітная знутры. Затым сонца адарвалася ад зямлі, і белая вясёлка знікла. Дверас лёг перад вачыма, упрыгожаны мільёнамі павуцінак, якія ззялі ў кроплях расы.

— Што ж гэта яна? — жаласна спытала Майка. — Нашто знікла?

— Чакай,— сказаў Андрэй,— зараз будзе табе ўзнагарода.

І ўзнагарода з'явілася. На павуцінках, на росным верасе раптам з'явілася другая радуга. Выцягнутая, яна ляжала проста на траве, ззяла ўсімі вясёлкамі, уцякала ў бясконцасць ад іхніх ног.

— Ты адкуль ведаў? — спытала Майка з павагаю.

— Ведаў,— проста адказаў Андрэй.—

Майка з павагаю ўздыхнула.

...А потым, як працяг гэтай феерыі, над верасам, над гарбамі, зарослымі лесам, з'явілася на збегу Папараці і другой рачулкі, на высокай гары паміж імі, вялікая руіна: тры вежы і рэшткі муроў.

Уброд перайшлі Папараць. Лазілі па каменнях. Майка, Алесь і Андрэй узлезлі нават на адну з веж. Кандрат і Мсціслаў з Янькай асталіся ўнізе.

Майка, Алесь і Андрэй стаялі ў вышыні і глядзелі на неабсяжны свет, які ўвесь, здавалася, належаў ім. Зубцы вежы сівелі палыном, рудыя ад іржы кавуны ядраў былі сям-там бы ўмураваныя ў кладку. А далей была Папараць, лугі, лясы, свет.

— Гэты замак аднойчы ўзялі мужыкі,— сказаў Алесь.

Майка міжвольна зірнула на Андрэя.

— А што ж,— сказаў Андрэй.— Пто мы, зломкі?
А знізу маленькі Кандрат крычаў брату:

— Злазь ужо, галата! Злазь!

— Прывязка,— сказаў Андрэй.

— Злазь! — крычаў Мсціслаў.— Злазь, цівун Па-
цук! Тут цябе Ваўкалака з беларускім Ладымерам
чакаюць.

Раззлаваны за «цівуна Пацука», Андрэй палез
уніз.

А яны сталі ўдваіх і глядзелі на зямлю.

— Ты атрымаў? — спытала яна.

— Атрымаў.

— Хораша тут?

— Вельмі... І... ведаеш што, давай будзем, як брат
і сястра.

— Давай,— уздыхнула яна.— На ўсё жыццё?

— На ўсё жыццё.

Пасля таго як пад'елі ў ценю адной з веж, Анд-
рэй прапанаваў падацца яшчэ далей у лес, бо там, на
гэтай самай Папараці, жыве млынар, вядзьмар Грынь
Паківач.

Сонца ўздымалася ўсё вышэй. Ярасны шар, кал-
маты шар над зямлёй. На гарызонце лягла ўжо бе-
лая смуга, над якой плавалі ў паветры, ні на што не
апіраючыся, верхавіны дрэў і вежы загорскай ка-
мяніцы.

Лес сустрэў холадам, звонам ручаін, сонечнымі
зайцамі на салатавых плоскіх крыжках зачай ка-
пусты.

Хутка Паўлюк заўважыў лясны ставок, маленькі,
схаваны між дрэў. І тут усе зразумелі, што ніякі
млынар ім не патрэбен. Распраглі коней, а самі раз-
легліся ў густой траве.

Над ставам ззяла сонца. Над люстранай паверх-
няй вады стракозы ганяліся за сваім ценем. Заміралі
ў паветры, каб падмануць цень, а потым кідаліся.
А ніжэй за іх слізгалі па паверхні вадамеркі. Іхнія
лапкі апіраліся на ваду і прагіналі яе, і таму па дне
стаўка ад кожнага малага канькабежца бегла па
шэсць маленькіх плямак ценю з арэолам вакол кож-
най плямкі.

Алесь і Майка, прыхапіўшы з сабою Яню, пайшлі
вакол стаўка, каб паглядзець, адкуль ён бярэ ваду.

Натрапілі на ручаіну, што бегла, такая чыстая, сярод свежых імхоў, і пайшлі ёй насустрач.

Вада бегла па дне вільготнага яра. Тут і дрэвы былі магутныя: сонца амаль не магло прабіць іхняй шыракалістай засені. Часам вада ўтварала зялёныя калёжкі.

... Гулка, як з гарматы, вырваўся з дрыгвяністай лежкі дзік. Кінуўся ў нетры.

Спалохаўшыся, яны ішлі далей, цяпер ужо не аглядаючыся на бакі. А на адным з валуноў, ледзь не над іхняй галавою, стаялі Корчак і Грынь Паківач, глядзелі, як маленькія фігуркі прабіраюцца ўсё вышэй і вышэй па цёмным дне.

Калі яны зніклі ў засені ляшчыны, бледны Корчак перавёў дыханне, сціскаючы ў руках Паківачову дубальтоўку.

— Аднаго ведаю,— шэптам сказаў ён.— Траюрадны пляменнік нашага Кроера. Гэтага б...

Паківач спалохаўся.

— Ты што?

На шчоках у Корчака хадзілі жаўлакі:

— Іх усіх — пад карань... панянят, княжат...

— Ну і дурань,— сказаў Грынь.— З імі сялянская дзяўчынка. Ды і самі яны чым вінаватыя, дзеці? Ты залішнюю злосць з сябе выпусці, задушыць.

— Залішний злосці не бывае,— сказаў Корчак.— Хадзем адсюль.

Густыя зарасці ляшчыны і воўчага лыку прагнулі іх.

А дзеці тым часам знайшлі ў самай глыбіні яра, у растапыраных шатах арэшніку, праз які падаў у лонца вады адзіны прамень, крынічку.

Крынічка, спакойная на паверхні, выкідала з глыбіні сваёй пясчаныя фантанчыкі. Вечна жывыя пясчынкі рухаліся, расцякаліся па дне ад сярэдзіны жарала, скакалі. А побач другі малы «гейзер», амаль на паверхні, таксама тужыўся нарадзіць ваду, але ў яго не хапала сілы, і ён толькі часам выпускаў з сябе сытыя бурбалкі.

— Бацька вады,— шэптам сказала Майка.

— Бацька вод,— паправіў Алесь.— Вось так і Дняпро пачынаецца недзе.

— Жывая вада,— сказала Яня.

І яна апусцілася на калені і зламала пальчыкамі крыштальную паверхню.

— Піце. Будзеце жыць сто год...

Яны ляглі на жываты і доўга, часам адрываючыся, пілі ваду, такую халодную, што яна абручом сціскала лоб.

А вакол быў зялёны і чорны паўзмрок, і толькі адзін прамень падаў між іхніх галоў на нябачную ваду, мякка залоцячы дно.

XIV

Усё праходзіць. Прайшлі і тыя шчаслівыя дні, калі ўсе былі побач, мала спалі: абуджаліся раней за нтушак, сустракалі ўсход, праводзілі сонца, калі яно, нізкае, адбіваецца ва ўсіх вокнах, і вокны гараць расплаўленым золатам і дом нібы пылае ўнутры, і клаліся позна.

Паехалі. Толькі і засталася, што ўспаміны ды надзея. Бо нездарма ж Майка сказала: «На ўсё жыццё». Суцяшала гэта дрэнна.

Цэлымі днямі адзін — Фельдбаўха і француза ў сябры сабе не возьмеш,— маці чытае або вышывае другі ваздух, бацька цэлымі днямі на палях, а то на паляванні.

І вось у адзін з дзён,— стаяла сярэдзіна жніўня,— бацька і маці нешта доўга шапталіся за вячэрай, а твары ў іх былі ўстрывожаныя і ўрачыстыя. Урэшце, калі прыбралі са стала, матуля сказала:

— Дзядуля прыслаў з пасыльным ліст, сыноч. Алесь узняў вочы.

— Ён просіць, каб ты прыехаў да яго... Адзін.

Бацька выняў з пулярэса ліст паперы і прачытаў:

— «Мізантропія мая і хандра разгуляліся. Мне цяжка бачыць новых людзей. Таму і не зваў вас. Твар падабенства божага мне абрыдзеў, так мала ў ім божага. Але паколькі настрой гэты ўсё цягнецца і канца яму не відаць, а ў жываце нашым бог волен кожны дзень, то ўнуку майму Аляксандру належыць ведаць ва ўладанне чым ён уступіць пасля мае смерці і паспяховага адыходу ў тое, што пасля яе. Таму хай прыязджае да мяне на адзін-два дні...»

Матуля закрыла вочы рукою, пальцы яе дрыжалі.

— Я ведаю, Оеогґез, чаму ён не хоча бачыць цябе. Гэта праз Кроера. Праз яго ён і мяне не любіць.

— Недарэчнасць,— сказаў пан Юры.— Ах, чорт стары, семдзесят восем год, а ён блазуе, як недаростак. У яго капрызы, як у цяжарнай! Ты для яго — слабая святоша. Я — сабачнік, няздатны на справу.

— Оеогґез! Пры дзіцяці?! Ты што?

— А таму, каханая,— нечакана цвёрда сказаў пан Юры,— што з цябе здэкавацца я нікому не дазволю, хоць бы і роднаму бацьку. Звык, у другім веку жы-
вучы, мудраваць і свае прыхамаці вышэй за ўсё ставіць.

— Пакінь,— сказала пані Антаніда.— Я, напэўна, памылілася. Ён сапраўды старога веку чалавек. Столькі бачыў, што яму абрыдлі людзі, хочацца спакою.

І тут нечакана ўмяшаўся Алесь.

— А ў мяне ніхто не пытае,— сказаў ён.

— А што тут пытаць? — азваўся бацька.

— А тое, што я не паеду,— упарта сказаў сын.— Я не лялька. Цяжка яму бачыць людзей — хай не бачыць. Я таксама чалавек, а не кацянё якое.

Пані Антаніда спалохалася.

— Ты гэта дзеля мяне зробіш, сыноч,— мякка сказала яна.— Ты не звяртай увагі.

— Не паеду.

— Можа, ты і спадабаешся яму.

— Не хачу нікому падабацца,— зусім па-вяско-
ваму сказаў Алесь.— Што я, дзеўка?

Умяшаўся пан Юры.

— Ён твой дзед, ён даў табе кроў. Самае дарагое, што ёсць у цябе. Ніхто яшчэ не казаў, што Загорскія не паважаюць продкаў.

— Я таксама Загорскі.

Бацька няшчыра ўздыхнуў:

— Не, брат, ты не Загорскі. Загорскія не баяліся самых цяжкіх людзей. Яны,— вось хаця б твой дзед,— з імператарамі не ладзілі, караля не паважалі, калі ён быў не варты таго.

Яшчэ раз уздыхнуў:

— Ты не з тых... А я думаў... Ёсць у Загорскіх звычай адзін... Ды ты да яго не дарос.

— Які?

— Калі ўсе бачаць, што хлопец стаў зусім дарос-

лы, ён ідзе вандраваць. Зусім адзін. Сам едзе, сам начуе, дзе хоча. Па корчмах ці проста ля вогнішча. І гэтым даводзіць, што ён дарослы. Вось я і думаю, што такой вандроўкай табе будзе дарога да дзеда. Паедзеш сам, адзін, узброены... Урга конь далікатны, яму догляд патрэбен, дык ты ўзяў бы Касюньку... І паехаў. А я, ведаючы дзеда, які можа любога затрымаць на колькі захаца...

•— Як гэта?

— Ён ведае, што двараніну пешшу хадзіць ганьба. Вось і замкне каня. І чалавек сядзіць... Дык я, ведаючы гэта, да Доўгай Кручы, якая недалёка ад маёнтка, потым даслаў бы Логвіна і загадаў бы яму два дні чакаць. Калі б ты не захацеў заставацца — дайшоў бы якую вярсту ды і вярнуўся дамоў. Тым больш што такога чакаць не даводзіцца: дзед запрашае на адзін дзень.

Ён гаварыў разважліва.

•— Але ты, відаць, не дарос да такога падарожжа. Што ж, пачакаем.

У Алесь пачырванелі шчокі. З бліскучымі вачыма ён сказаў:

— Хацеў бы я паглядзець, як нехта мяне затрымае ці прагоніць. Я паеду. А калі яму цяжка бачыць новых людзей, дык я яму прывязу новага сабаку... Алму з сабою вазьму.

— Як? Ты ж верхам паедзеш?

— Я прывучыў яе сядзець на луцэ... І калі ён толькі словам мяне закране, нагі маёй болып у яго не будзе. Еду на адзін дзень.

Бацька адварнуўся. Вочы яго смяяліся.

... Алесь выехаў досвіткам другога дня, каб на яго схіле дабрацца да дзедавай вёскі.

Ніхто не выйшаў яго праводзіць. Бацька растлумачыў яму дарогу і загадаў Логвіну набіць саквы і скачаць хусту. Потым выбраў сыну стрэльбу і сам набіў тры набоі на качак.

... Касюнька рахмана стаяла ля канавязі, дыхала ў рукі і твар хлопца цёплым і прыемным. Саквы былі ўкладзены добра, стрэльба і корд прытарочаны да сядла. Алма, уся дрыжучы ад нецярплівасці, круцілася пад нагамі.

— Заставайся дома,— з удаванай строгаасцю сказаў Алесь.

Яна прыціснула доўгія, у завітках вушы, але тон гаспадара не пакідаў сумненняў, і тады сучка ўпала на жывот і, павіскаваючы, папаўзла да ног хлопца.

— Ну, добра ўжо. Давай паедзем,— сказаў Алесь Кафейныя вочы загарэліся. Сабака падскочыў у паветры, і, падціснуўшы кароткі хвост, пачаў лётаць па крузе. Вушы луналі, як крылы. Алесь ускінуўся ў сядло.

— Вы ж глядзіце, княжыч,— сказаў Логвін.— Дарога простая, усё берагам. Паромам на той бок, там паплавамі, паплавамі. А потым, за Доўгай Кручай, яшчэ вярсту — і мост.

— Ведаю,— сказаў Алесь.— Заўтра пад'едзеш да Кручы.

— Добра.

Алесь нахіліўся і працягнуў руку:

— Гоп!

Сучка падскочыла, каб гаспадар змог спаймаць яе за каршэнь, і хутка ўжо сядзела на луцэ сядла, паважна гледзячы з вышыні на ўвесь астатні свет.

... Касюнька ступала акуратнымі капытамі. Алма спакойна сядзела на луцэ, часам дрыжучы, калі праяджалі паўз хмызы,— відаць, там астаяўся птушыны пах. А «рыцар» сядзеў спакойны, гатовы да ўсякіх нечаканасцей.

Палі. Палі. Палі. Безліч разоў амытыя сялянскім потам і мужыцкай крывёю. Няма на іх месца, на якім не ступіла б нага мужыка, над якім не прасвісцеў яго серп, не заспявала б каса, не сцёбнуў бізун. «А ў мяжу, жнейкі, у мяжу. А ў мяжы прыганяты».

Жоўцю мужыцкай, злосцю мужыцкай дыхаш ты, здранцвелы абшар палёў. Чаму гэта так? Хто заклёў цябе? Дакуль будзеш ты рабыняй, зямля?!

Алесеў прадзед Акім Загорскі, той самы, пры якім адбылася гісторыя з лазняй Кагутоў, нарадзіўся ў тысяча семсот трыццаць дзевятым годзе і да Хрыстовых год пражыў «пры каралях», спаўна зведаўшы і анархію апошніх год «кароны», і шляхецкую «вольнасць». Асабіста яму было не так ужо і дрэнна пры вольнасці: занадта быў багаты і моцны. Такого і ка-

роль не зачэпіць, і суседзі пабаяцца не тое каб пакрыўдзіць, але і зірнуць коса.

Мог бы, здаецца, жыць і жыць, умешвацца ў палітыку, а з часам, магчыма, і ўплываць на яе. Але рабіць гэта яму было брыдка. Падпойваць шляхту, гарлаць на сейміках, глядзець, як потныя і ачмурэлыя людзі вырашаюць палітычныя пытанні бойкай і шалёна сякуцца на шаблях, ехаць на сейм.

Фу! Быццам ваду ў ступе таўчы. Ад усяго гэтага ў яго балела галава, а ад злосці на людское быдла бывалі прыступы антрапафобіі. Віна ён не любіў, тытуню цярпець не мог. Аставаліся дамы, якімі ён і займаўся, бо быў надзвычай прыгожы. І пры гэтым выглядаў меў аніяк не спешчанага прыдворнага, а хутчэй война і сакалятніка, небяспечнага для кожнай райскай птушкі, якую адзначыць сваім вокам.

З Варшавы яго выслалі за замах на каралеўскі гонар — казалі, не беспаспяховы. Дый як яшчэ мог бы з ім змагацца нават кароль? Не прывабнасцю ж, не сілай.

І, напэўна, стаў бы Загорскі другім дэ Маранья, калі б не напаткаў дзяўчыну, якая пакахала яго болын за ўсіх, але не пайшла насустрач яму, бо з дзяцінства была абяцана манастыру.

Загорскі павёў няроўную барацьбу супраць веры людзей і веры самой дзяўчыны, супраць законаў, звычаяў і ўлад.

І перамог. А перамогшы, ажаніўся і пасяліўся ў Загоршчыне, дзе пабудаваў сабе і жонцы «італьянскі дом», часам заязджаючы ў Вежу, дзе пачаў будаваць палац у гонар жонкі, задумаўшы зрабіць яго лепшым за ўсё, што калі-небудзь бачыла Прыдняпроўе і абедзве сталіцы.

Засмучала толькі тое, што ў жонкі не было дзяцей. Толькі гэта было хмарай на светлым небасхіле.

Так цягнулася доўга. Пяць год, аж пакуль у Загоршчыне, Вітахмо, Азярышчы, Татарскай Грэблі, Вежы, Святым, Драгавічах, Мілым і іншых вёсках пана не зараўлі, разрываючыся, гарматы.

Нарадзіўся сын. Спадчыннік. Нарадзіўся Даніла, сын Акіма і ўнук Пятра, а праўнук Севярына і пранашчадак Глеба.

Ішоў тысяча семсот семдзесят другі год. Як доўбня на галаву, упаў на дваран першы падзел Полынчы.

Расія далучыла Прыдняпроўе. Шмат хто радаваўся, многія лаяліся, сёй-той спрабаваў пратэставаць. Але Акіму Загорскаму да ўсяго гэтага не было клопату. У яго быў сын, сын, якому ён пры нараджэнні падарыў Вежу і радавы дзямент «Набоб» з двума пудамі золата. У яго быў сын ад самай каханай жанчыны.

Дзяржавы праходзяць, і царствы праходзяць, вечнае толькі каханне, і чалавек не можа памерці, не пакінуўшы следу на твары зямным. Не ён, дык яго брат. Дык гары яны гарам, дзяржавы, прападай яны пропадам!

...Пан Акім пражыў з жонкай толькі сем год. Яна захварэла і памерла, пакінуўшы ўдаўцу двухгадовага сына. Кароткае было шчасце, вырванае ў бога.

...Трэба было неяк жыць. Дзеля сына. І князь замкнуўся ў Загоршчыне, аддаючы сваю ўвагу толькі яму. Былы «шаматон і ферлакур важнецкі» жыў цяпер ледзь не суровым мніхам. Паляваў, начаваў на лугах, прапах дымам вогнішчаў і верасам. Сына вазіў з сабой, каб рос здаровы, бо гэта было апошняе, што ў яго аставалася, і ён хацеў, каб гэтае апошняе жыло бясконца.

Ад суролага жыцця вочы ў яго сталі наіўныя, як свет, і простыя, як шырокае неба над галавою. Быццам усё простае адбілася ў іх: смяротны позірк запаляванага воўка, шырыня рэк, дым начных вогнішчаў і васільковае неба з першай зоркай.

Жанчыны былі цяпер не патрэбны яму. Ён цвёрда, не чуочы ў гэтым ахвяры, вырашыў, што іх не будзе ў яго ніколі.

І тут пачалася сямейная легенда.

...Вясною семдзесят пятага года імператрыца Екацярына вырашыла наведаць свае новыя землі. Яна ехала туды для сустрэчы з імператарам аўстрыйскім Іосіфам, які павінен быў прыбыць у Магілёў інкогніта, пад імем графа Фалькенштэйна.

Пацёмкін, якому ўказам ад першага студзеня былі даручаны губерні Новарасійская і Азоўская з умацаваннямі Дняпроўскай лініі, кінуў Крым і паскакаў у Полацак, першы пункт, дзе павінна была спыніцца самадзержыца.

Адусюль збіраліся ў Полацак дваране. Узброеныя

магнаты ехалі са сваімі сцягамі, ведучы пад імі атрады свае загонавай шляхты. Ад магілёўскага дваранства для сустрэчы імператрыцы быў накіраваны ў Полацк князь Загорскі. Ён не адмовіўся, сход аказаў яму гонар, і рушыў на чале дзвюх соцень «сваіх» шабель.

Екацярына ехала ў Магілёў з новым сваім фаварытам Ланскім. Што б там пра яго ні казалі, але ён па-сапраўднаму, не з-за пашаны і выгады, кахаў яе.

...Ён — баяўся. Ён ведаў, што ён безабаронны, што ад яго, як і ад іншых, нічога не залежыць, што ў кожную хвіліну яго, разам з яго каханнем, могуць кінуць у чорную бездань, якой уяўляўся яму свет без яе...

У гэтым была страшная горыч, бо душой ён ведаў: калі яго кінуць, то кінуць па заслугах. У яго не было ні мужнай сілы і розуму Пацёмкіна, ні прыгажосці Зорыча. Чым ён мог утрымаць яе? У яго было толькі каханне, кранальнае ў сваёй непасрэднасці і глыбіні.

Усё гэта робіць зразумелым тое, што адбылося далей.

...Самы старажытны горад усходніх славян лунаў сцягамі, зіхацеў золатам, грымеў музыкай, пераліваўся ўсімі фарбамі адзення.

Берагі Палаты і Дзвіны захлыналіся ў бела-ружовай квецені яблынь і вішні.

...Зямля дрыжала ад гуду званаў. Два зіхоткія шэсці цяклі па горадзе. Імператрыца ішла ў праваслаўны, Пацёмкін — ва уніяцкі сабор.

Так сутыкнуліся ў святочным Полацку некалькі чалавек, звязаных з адной.

Але героем гэтых дзён не быў ніводзін з іх.

Героем быў чалавек трыццаці шасці год у простае з выгляду, шырокай мясцовай вопратцы, якая каштавала, калі браць разам з шабляй, болын за вопратку ўсіх. Толькі ягоны позірк не выказваў ні чакання, ні іроніі, ні пакут, а быў прасты, ветліва адданы позірк. Просты, як вольнае неба над гэтай ракой. І ўладарка заўважыла гэты позірк. Заўважыла яшчэ тады, кяті ён проста і натуральна падаў ёй руку, каб узвесці на кілім, што вёў да сабора.

Білі званы. Цвілі дрэвы. І на хвіліну ёй здалося, што вось ён — той, што вызваліць яе ад безнадзейнага кахання аднаго і ад іроніі другога.

А ён ішоў убаку і ні аб чым не думаў. Ён і шаблю прыагальіў не з павагі да царыцы, бо ніколі не думаў, добры ці дрэнны яна ўладар, а з павагі да жанчыны. Ён не ведаў, ці падабаюцца яму гэтыя лёгкія і злёгка напудраныя залацістай пудрай валасы, ярка-сінія вочы, ямачкі на шчоках і прыемная паўната. Яна была проста жанчына, а ён паважаў сапраўдных жанчын, усё адно, добрыя ці дрэнныя яны былі.

І яна адчувала гэты асаблівы, проста-велічны склад душы невядомага ёй князя, і на хвіліну яе ахапіла такое жаданне пры ўсіх схіліць да яго галаву, што яна толькі вялікім намаганнем волі стрымала сябе.

...Ілюмінацыя залівала горад, як быццам гэта палаў Рым. Пяць пірамід узвышаліся вышэй за будынак езуіцкага калегіума, а яшчэ лёталі ракеты, утрапёна круціліся колы з агню. І ўвесь час, увесь гэты вечар, яна — на прыстойнай адлегласці — бачыла просты, шчыры і зусім не крыўдна абыякавы да яе твар дзівоснай прыгажосці. Калі князь выпадкова аказаўся побач, яна не вытрымала.

— Як прыгожа! — сказала яна. — Прызнацца, нават я ніколі не бачыла такіх высокіх пірамід.

— Што дзіўнага, — проста сказаў ён, — іх зрабіў я. І гэта не было выхвалянням.

— Чаму? — спытала яна.

— Каб гэта было не тут, а ў сталіцы, дзе ўсяго болын, я зрабіў бы ўтрая вышэйшыя. Дзеля вас.

Гэта было занадта проста і аддана для камплімента.

Ён быў самай прыцягальнай і прывабнай істотай, якую ён даводзілася сустракаць у жыцці. І першай істотай, якую яна ані не разумела.

— Спадзяюся, вы не пакінеце мяне ў гэтым падарожжы, князь?

— Я суправаджаю вас да самага Магілёва. Загад дваранства.

Лёгка ў хадзе, ён аддана ішоў з ёю, прыагальіўшы шаблю, як тады, калі чытаюць Евангелле, і нічога не хацеў.

Спявалі салаўі.

Праз цікавасць да яго яна амаль не запамніла першых дзён падарожжа, не звярнула ўвагі на шкоўскую раскошу Зсрыча.

А ён пра дзівосы Зорыча сказаў толькі:

— Густу малавата. Багаты рымскі вольнаадпушчанік.

Дзёрзкасцю гэта зноў-такі не было — тон быў не той.

— А што б зрабілі вы? — не без какецтва спытала яна.

— Гэтага я не зраблю вам. І не таму, што не магу, а таму, што не хачу. Я проста пастаўлю вам шатры, гасударыня.

Шатры ён сапраўды паставіў. Падчас адной з днёвак вялікага картэжу. Паставіў на высокім беразе Дняпра, адкуль было відаць на трыццаць вёрст, паставіў у сівым пашным палыне і верасе, не крапуўшы ані былінкі.

Безліч шатроў, бела-шаўковых, з залатымі макаўкамі, і адзін, самы высокі, з барвянага шоўку. А ў палыне, наўздалёк, пасвіліся белыя як снег коні, як быццам так заўсёды было. І ніякіх разваг. Цэлы дзень праплывалі ракой чаўны, у якіх людзі ігралі на рагах сумную мелодыю.

Пасля шумных марнатраўных свят гэта было лепей за ўсё, што даводзілася перажываць, гэта быў такі спакой, што яна была ўдзячна яму за гэта.

...Яна стаяла з ім над урвішчам. Світа сядзела ў шатрах, такі быў яе загад. І што ёй было да пакутных вачэй Ланскага?

— Вы кахалі калі-небудзь, князь?

— Кахаў, гасударыня.

— Ну, а я вам падабаюся? — пажартавала яна.

— Я ў захапленні ад вас, — проста сказаў ён.

— Спадзяюся, вы захапляецеся мною не як дзяржаўнай асобай? — пагразіла яна.

— Я не думаў пра вас у гэтым сэнсе, — проста сказаў ён.

Не, яна не разумела яго. Але ні да кога яшчэ яе не цягнула так.

— Я чакаю вас сёння вечарам, князь, — ціха сказала яна.

Ён моўчкі і проста схіліў галаву.

Яны сустрэліся яшчэ раз. Праз дзесяць год.

Усе гэтыя гады Загорскі жыў у маёнтку, выхоўваў сына, будаваў палац у Вежы.

Усіх дзівіла, што ён нічога не атрымаў за той фавор. Гэта было дзіўна, бо ўсе памяталі вочы імператрыцы, якімі яна глядзела на яго пры развітанні.

Летам тысяча семсот восемдзесят пятага года імператрыца ехала ў Крым. За год да гэтага памёр Аляксандр Ланскі, памёр ад злоўжывання кантарыдамі. Яна звыклася, зжылася з ім за дзесяць год. Што зробіш, калі сапраўднага няма? Шэсць месяцаў яна была няўцешная.

І вось чакала дарога. Чакалі ў Кіеве ўбраныя галеры, чакалі пацёмкінскія вёскі...

Увесь час яна не магла пазбыцца думкі, ці сустрэне ён? Ці выедзе насустрач? Які ён?

І вось, калі адкрыўся вачам Дняпро, на страшны адхон процілеглага берага вылецелі коннікі. Коні па самыя жываты танулі ў квітнеючых травах.

Спадарожнікі ўсё яшчэ меркавалі, хто б гэта мог быць, і толькі яна адна ведала: «Ён».

Флатылія чаўноў ляцела з таго боку, на шырокіх плытах везлі коней, плямістых дрыггантаў, якімі славілася гэтая зямля. Кіпела пад вёсламі вада, ляцелі воклічы. А на носе прядняга чоўна стаяў з вяслом у руцэ той, якога не магло забыць сэрца, бо ён быў не невядомым фаварытам, загубленым недзе паміж Ланскім і Мамонавым, а адроджанай на адну, апошнюю ноч маладосцю, горкім пахам палыну за шоўкам шатра.

Не дачакаўшыся, пакуль човен ударыцца ў бераг, ён скочыў амаль па калена ў ваду і размераным лёгкім крокам пачаў падымацца па спадзістым адхоне да яе карэты.

Ён быў той самы, толькі сівізна густа ляжала ў валах ды спакойнейшыя сталі вочы. І ён проста кінуў ёй пад ногі куфэрак з зямлёй, шкуру серабрыстай лісы і залаты злітак.

А спакойныя вочы даказалі: «Помню».

«І я не магу забыць»,— адказалі яе вочы.

І раптам горыч сціснула яе сэрца. Вось зноў бяжыць рака, зноў серабрыцца палын, як шкура гэтай лісы, зноў стаіць Ён. Нічога не змянілася. Толькі непараўна пастарэла, толькі змянілася яна сама.

— Вазьміце гэты табун, вялікая маці! — сказаў ён. — Такіх коней няма больш нідзе. Хай яны верна носяць вас, як верна будзе насіць вас мая зямля.

— Не трэба, князь.

І ён схіліў ветліва і проста сіваю галаву.

— А дзе ваш сын, князь? Ён тут?

— Данііл! — грывнуў князь. — Выйдзі.

І тут яна ўбачыла, як з вясёлкавай гурмы выступіў трынаццацігадовы юнак, стройны, падобны і непадобны на бацьку. Лёгкім крокам падышоў да яе, зграбны, як казачны царэвіч, у расшытай срэбрам блакітнай вопратцы, у блакітных чаравічках, з залочаным кінжалам на баку.

Ішоў і не ведаў, што кожны яго крок — крок па сэрцы той, што глядзела на яго. Каб такога сына!

Данііл падышоў, стаў і пачаў без страху глядзець у яе вочы. Гэта была царыца. Тая, перад якой трэба пакланяцца. Хлопчык глядзеў на яе, і яна здавалася яму прыгожай, бо ўсё было для яе. І ён спакойна падаў ёй букет палявых кветак, аблямаваны дымнашызым палыном. Яго ніхто не вучыў. Проста ён любіў палын.

— Маленькі ліцвін, — сумна і горка сказала яна. — Калі-небудзь ён заменіць гэты кінжал шабляй і пойдзе на нас. Вы ж нас усіх ненавідзіце.

Шчокі яго ўспыхнулі, ён глыбока ўздыхнуў. А потым выцягнуў лязо з похваў, зламаў сталь і кінуў абломкі да яе ног.

Ад'язджаючы, яна сказала Акіму Загорскаму:

— Не захацеў узяць тады — вазьмі цяпер. Для яго.

— Для яго — вазьму.

Гэта былі землі на поўдні. Тыя, што праз дваццаць год былі прададзены за два мільёны. Акіму яны не прынеслі і шэлега.

Данііл праводзіў яе да Кіева. Яна сама папрасіла аб гэтым.

Даніілу Загорскаму было дваццаць чатыры гады, калі памерла імператрыца. Акім Загорскі памёр на год раней. У нейкіх пяцьдзсят год. З'ела яго, відаць, тая манера жыцця, якой ён трымаўся апошнія дваццаць год. Натура з лішкам сіл не магла змірыцца з бяздзейнасцю. Толькі памяць жонкі і сын,

ды яшчэ паляванне. І вось, як толькі сын перастаў па-трабаваць увагі, пачалося згасанне.

Пан Акім быў у ад'ездным полі яшчэ за два дні да скону. А назаўтра злёг. У горле нешта клекатала, а потым сціхла. Магутныя рукі нерухома ляжалі на атласе пакрывала. Прычасціўшыся, ён развітаўся з сынам і змоўк. І толькі за пяць хвілін да скону, не расплюшчваючы вачэй, сказаў адно слова, ледзь чутна.

— Палын.

І невядома было, аб чым ён гэта, аб месячным палыне ці наогул аб жыцці.

...Аб сконе бацькі сын паведаміў у Пецярбург. Яшчэ тады, падчас падарожжа, развітваючыся з ім, яна прасіла аб усіх зменах у жыцці пісаць непасрэдна ёй і дала сваю пячатку.

Ён нічога не сказаў у той час бацьку. І вось цяпер напісаў.

Месяцы два нічога не было чуваць. А потым на загоршчынскае падвор'е васьмёрка коней прывезла акутую жалезам павозку. На ёй была суцэльная глыба малахіту вышынёю ў два чалавечых росты. Нейкага дзіўнага дымна-зялёнага малахіту, у шызах разводах,— як палын.

На глыбе былі толькі чатыры словы:

Уаіе, ргіпсірішп гіпіз теі!"

Акім Пятровіч быў пахаваны ў магільні Загорскіх умоўна. Там ляжаў толькі ларэц з ягонай зямлёй. А сам ён знайшоў спакой у маўзалеі — помніку жонкі, куды глыбу ўцягнуць было нельга. І таму малахит паставілі на капец, які насыпалі звонку. З таго боку маўзалея, з якога — унутры — ляжаў ён.

Праз некалькі месяцаў імператрыца памерла. Але яшчэ да гэтага, у год смерці бацькі, малады пан ажаніўся. Дагэтуль бацька запаўняў усё яго жыццё, і, страціўшы яго, Даніла адчуў страшэнную самоту ў халодным пустым доме.

Бацька, шкадуючы да пары сына, не прышчапіў яму сур'ёзнага напрамку думак, таго, які прымушае чалавека свядома выбраць сабе шлях і потым усё жыццё трымацца яго.

Гады за чатыры да скону пан Акім кінуўся быў

¹ Бывай, пачатак канца майго! (лац.)

разбірацца ў тым, што робіцца, чытаць філасофскія кнігі навейшага часу і ледзь не стаў марціністам, але потым кінуў гэты занятак. Фармазоны здаліся яму аж да немагчымасці нуднымі,— сядзяць сабе ў падполе, як шчуры, са сваімі цыркулямі ды малаткамі, абцягнулі сцены чорным аксамітам, адабралі ад свету яго фарбы. Змоваю гэта папахвае, вось што. А калі ўжо сварыцца з тымі, хто мае ўладу, дык не змавай, не шыпеннем у занорках, а мяцяжом — вось яно як! Ды і матуля іх не ўхваляла, апошняя яго жанчына, а пакуль яна жыла — ён не мог франдзіраваць.

З усёй гэтай кампаніі яму падабаўся адзін. Той, што напісаў кнігу такой страшнай моваю і якога за гэтую кнігу загналі ў Ілім. Кнігу гэтую пан Акім купіў за сто рублёў срэбрам і прачытаў, і не тое каб застаўся ў захапленні ад прапаноў аўтара, а проста так: спадабаўся яму чалавек. Смелы. Прыемна было б бачыць яго побач.

І вось таму ў галаве маладога Загорскага была мяшанка: рыцарскі кодэкс і кніга, купленая бацькам, абагаўленне царыцы і нянавісьць да Пецярбурга, раман аб гожай пастушцы і вершы Війёна, песні, пачутыя на паляваннях, і галантныя раманы, вольныя разважанні і прыхаваная, не вельмі пачцівая вера.

А над усім гэтым — вольны дух першых год царавання Екацярыны: кнігі Мантэня, Дыдэрота, Бекана, Русо ў дзікім спалучэнні з куртуазнымі раманамі. І пры гэтым некаторая пагарда да існіг наогул, бо ён любіў абшары, бег каня, дзіду, што ўпіваецца на скаку ў шыю япрука — паміж чэрапам і першым пазванком.

Ён пагарджаў суседзямі. Раздураныя бабы! Халуі! Пагарджаў іхнім цярпеннем, рабалепствам і поўзаннем перад моцнымі. Пагарджаў іх паяздамі: карэтамі для дзяцей, карэтамі для дурняў, карэтамі для хворых сабак, карэтамі для прыгоннага гарэма, фурай для музыкаў, фурай для буфета і кухараў.

Тфу! Раней гэтага не было! І як не разумеюць, што сядло ў галавах зручней?.. Псяры!!!

Ён не піў віна. Яшчэ калі ён быў дзіцем, настаўнік аднойчы замкнуў яго ў камору за нейкае свавольства. Там ён налізаўся налівак. Ніхто не лаяў яго, але ён даў сабе слова заўсёды быць гаспадаром самому сабе.

Гэта быў адначасова чалавек вельмі харошы і вельмі дрэнны. Яго добрыя якасці былі прыродныя. Яго недахопы — недахопамі стагоддзя. І ўсё, што ён ні рабіў, сведчыла аб гэтым.

Ужо за год да смерці бацькі яго паважалі і баяліся як агню. Гэта пачалося так. У тысяча семсот дзесяноста чацвёртым годзе новаспечаная прыдняпроўская памешчыца Праскоўя Зубава папрасіла ў імператрыцы дазволу здаваць сваіх магілёўскіх сялян у рэкруты замест сялян з яе разанскіх вотчын, «равным образом н впредь так поступать». Дазвол далі.

— Несправядліва, — сказаў Даніла, пачуўшы пра гэта. — Чаму павінна ўдвая ісці ў салдаты тых, хто яшчэ дваццаць два гады таму зусім не ведаў рэкруцтва? Што ж, выходзіць, мы не роўныя дзеці?

Прыклад Зубавай здаўся зманлівым. Магілёўскія сяляне былі дзёрзкія. Пазбавіцца ад некаторых было проста дабротай. І вось, адразу пасля Зубавай, аб тым самым папрасілі яшчэ тры паны, у якіх маёнткі былі ў Прыдняпроўі і за яго межамі, — Дзмітрыеў, Іваноў і Суканевіч.

І тады пачалося незвычайнае. Даніла не сцяраў. Ён скарыстаў губернскі баль і выклікаў усіх трох. Яны паспрабавалі апраўдвацца — і тады Загорскі даў Суканевічу поўху, а Іванову кінуў у твар пальчатку.

Сябры ўрэзоньвалі яго, але ён цадзіў праз зубы:

— Справядлівасць дык справядлівасць. Што-о гэта?

— А Зубава?

— Яна баба, чаго вы хочаце? Калі будзе такое рабіць — ёй самі мужыкі чырвонага пеўня пусцяць.

Назаўтра ён на месцы паклаў Дзмітрыева і Суканевіча стрэламі з пісталета, а Іванову пракалоў шпагай грудзі.

Новы звычай вывеўся адразу. Нават Зубава вымушана была адступіць.

Бацька нічога не сказаў, пачуўшы аб тым, што ўчора тры чалавекі далі сваю апошнюю сатысфакцыю яго сыну. Два з іх былі ваенныя і ўмелі бараніцца. Сын рызыкаваў, як і яны.

Даніла любіў бацьку. Бацька разумеў яго, як ніхто. І вось цяпер маўзалеі і малахітавая глыба ля яго. Хоць бы хто побач!

Праз тры месяцы ён заблудзіў на паляванні, тра-

піў у маёнтак небагатага двараніна Багданоўскага, убачыў яго дачку, Ксені, і — былы летуценнік, які чакаў каралевы і таму ставіўся да іншых жанчын з лёгкай пагардай, — закахаўся ў яе з першай сустрэчы і праз тыдзень ажаніўся.

Маладая была прыўкрасная, як Куцеянская маці божая¹. Доўгія вочы, бровы да скроняў, журботны маленькі рот. Але яна не паспела пакахаць мужа яшчэ і таму, што лічыла ўсё падобнае за грэх. Жэняцца дзеля дзяцей і каб не жыць век аднаму. А жадаць абдымкаў мужчыны, самой ісці насустрач ім — гэта немагчыма. Даніла пасмейваўся, але потым махнуў рукою. Праз год, якраз калі памерла імператрыца, нарадзілася дачка. Загорскі ўжо адзінаццаць месяцаў служыў ганаровым губернскім суддзёй і намерваўся нават падавацца ў вярхі: ён ведаў, што працавітасці і здольнасцей у яго хопіць.

І тут на прастол уступіў Павел, якога Загорскі не паважаў і на шэлег, насуперак усяму ўпэўнены, што ён не родны сын Той.

— Падменыш, — пры ўсіх казаў ён. — Зязюліна яйка.

Пачалася вакханалія. Імператар нюхаў падазроных, на Украіне секлі галовы, жанчынам рэзалі раброні, сустракаючы на вуліцы. Як вышэйшая непрыстойнасць, быў забаронены вальс. Палкі маршыравалі з разводу прамым ходам у Сібір. З кулінарных кніг выкрэсліваліся словы аб смажаных парасятах, якіх трэба, «не таміўшы, ставіць на вольны дух».

Загорскі адышоў ад спраў. Дэманстратыўна заняўся накланеннем таму, што ён разумеў пад екацярынінскім духам і што на самай справе было якабінствам.

Не дзіва, што на яго нехта склеіў і паслаў у Пецярбург данос. І дастукаўся б, пэўна, Даніла да Сібіры, але тут Паўла задушылі афіцэрскім шалікам.

— Ці далі б вы, пане Загорскі, свой шалік для такой мэты?

— Я ў свайго свінара, Янкі, шыла пазычыў бы, якім ён свінні коле, ды і паслаў бы ім. Яны, мяснікі, іншага не варты... Дый ён, свіння, таксама.

¹ Гэтая ікона з Куцейны (пад Оршай) лічылася раней узорам для тых, хто пісаў іконы: «Прыгажосць невыказная».

На службу ён так і не вярнуўся. Тым больш што і без службы мог адным сваім словам паставіць на сваім, калі бачыў, што хочучь загубіць нявіннага.

Праз чатыры гады пасля смерці Паўла ён прадаў у дзяржаўнае ведамства і прыватным асобам свае паўднёвыя землі, атрымаўшы за іх нешта каля двух мільёнаў, і адразу выдаткаваў трыста тысяч на пашырэнне парку і розныя пабудовы ў сваім вежынскім маёнтку.

Чаго яму было жадаць? Уладар дваццаці тысяч мужчынскіх душ і бяскончых земляў на Магілёўшчыне, радавіты. І, аднак, поўнага шчасця не было. Жонка была прыгожая, добрая, але не кахала яго. Чыстая да святасці, святая да бязглуздасці. Зацяты вальтэр'янец змірыўся б з яе верай, толькі каб яна кахала яго.

Ён хацеў сына ад каханай, «сына кахання», верачы, што такія дзеці асабліва ўдалыя.

Выпадак памог яму. Палюючы на япрукоў, яны натрапілі на статак іх і конна рынуліся на яго з аднымі дзідамі. Пан Даніла забіў ударам дзіды матку, і тут стары сякач кінуўся на каня і зваліў яго разам з коннікам.

...Загорскага прынеслі дадому непрытомнага, з трыма ранами. І тут жонка зразумела, што патаемна, сабе не прызнаючыся, кахала яго ўсё больш і больш.

• — Божа, каб толькі ачуняў! Божа, каб толькі ачуняў!

Яна цалавала яму рукі. Па некалькі разоў на дзень мрела так страшна, што лекары баяліся за яе жыццё. Начамаі прастойвала на каленях у малельні, але пры стогне параненага была ўжо ля яго.

— Маці божая, Ісусе найсалодшы! За што? Я дзеля вас яго забыла? Дайце магчымасць акупіць грэх грахам перад вамі.

Параненаму стала горш. І тады Загорская пачала блюзнерыць.

— ІГто вы можаце! Вы, напэўна, проста не можаце! Нават дзеля мяне! Дзеля той, хто праз вас яго забіў. Лепей ужо з д'яблам... Каб толькі ачуняў! І зірнуць бы на вас не зірнула.

Загорскі ачуняў. Зажылі раны. І жонка стрымала слова: перастала і заглядаць у малельню, усю страснасць перанесла на мужа, на яго аднаго.

Пан Даніла ачуняў. Закінуў паляванне. Больш яму нічога не трэба было ад жыцця. Калі яна сама, упершыню пасля пяці год, прыпала да яго, здалося, што сэрца яго разрываецца. А тая, здаецца, з кожным днём рабілася ўсё больш пяшчотная, заўсёды хацела быць побач.

Ды ён, пасля яе хулы на бога, і сапраўды быў апошнім выратаваннем, тым, які абароніць ад цемры ўначы і не дасць злу ўдзень.

У шчасці прайшоў год. Ксені загрубела. Ён быў упэўнены, што будзе сын, і быў спакойны. А яе мучылі жакі, ёй здавалася, што яна памрэ. Цяжарнасць ударыла па хворым, збалелым сумленні той, якая баялася верыць, бо не чакала літасці за свой учынак. Ён супакойваў, цалаваў яе ў вочы і казаў, што ў сына абавязкова будуць такія самыя.

У сына, Юрыя, сапраўды былі яе вочы. Вежа грукатала гарматамі (у Загоршчыне не стралялі, збегалі спакой парадзіхі). А пану Данілу хацелася абняць увесь свет.

І тут у маёнтак Багданоўскага прыйшлі ўначы салдаты на чале з афіцэрам і арыштавалі старога пана і сыноў, братоў Ксені, за сепаратызм і ўдзел у змове супраць гасудара-імператара і ўлад.

Гэта быў канец. У арышце бацькі яна ўбачыла перст божы. Дарэмна муж казаў, што ўсё натуральна, што ў людзей ёсць права паўставаць, калі ім не падабаецца ўрад, а ва ўрада ёсць права арыштоўваць тых, што паўстаюць. Дарэмна ён казаў/што зробіць усё, каб іх выпусцілі.

— Не,— казала яна,— гэта Ён хоча пакараць мяне.

І яе вочы мёртва глядзелі кудысь.

Загорскі зрабіў немагчымае: сувязямі і вялізнымі хабарамі дабіўся, што Багданоўскіх выпусцілі на парукі і абяцалі апраўдаць. Але не сказаў жонцы, што гэта зрабіў ён.

— Бачыш, іх выпусцілі. Усё добра.

— Так, усё добра,— сказала яна.— Ён літасцівы. Гэта Ён папярэдзіў мяне, каб я рыхтавалася.

Назаўтра ў яе пачалося нешта накшталт запознай радзільнай гарачкі. Жанчына раставала, як воск.

— Адумайся,— маліў ён.— Не пакідай мяне.

— Што ты,— казала яна,— Ён літасцівы. Я акуп-

лю ўсё пакутамі. А калі не — папярэджу цябе, дзе я, каб ты... потым са мной...

— Не пакідай,— трымаў ён.— Як жа мне тады верыць у людзей і бога?!

— А ты вер,— ціха сказала яна.— Ты ведаеш, я ўдзячная Яму. Бо Ён даў мне саграшыць супраць сябе самой. Іначай я так і пражыла б без твайго кахання. А ён даў мне два гады. Няхай тады і пекла ўжо.

— Яна яшчэ дзякуе,— без слёз рыдаў ён.— Ды што ж гэта? Ды што ж гэ-та та-кое-е?!

Плоская, падталая, яна ўсё глыбей апускалася ў пярыны, у шоўк прасцірадлаў.

Калі вусны яе не пакінулі ніякай, нават самай маленькай, плямы на лютэрку, ён пасядзеў трошкі, падумаў, а потым пайшоў у малельню і стаў там перад фамільным вобразам Спаса Цёмныя Вачніцы. Малельня была радавая, і на сценах вісела зброя, па абяцанню пакладзеная пад іконы тымі з Загорскіх, што ішлі ў манастыры.

— Слухай,— сказаў Загорскі спакойна, як роўнаму.— Яна ж верыла ў цябе. Наблюзнерыла з гарачкі, але ўсё ж верыла. Яна верыла, а ты яе так, га?

Абраз маўчаў, распусціўшы па плячах залатыя валасы. Глядзеў цёмнымі вачніцамі, у якіх не было відаць вачэй.

Пагаварыўшы, ён зноў пайшоў у спачывальню і сеў ля яе. Ён сядзеў так і чакаў, аж пакуль старая нянька Яўдоха не падышла да яго:

— Загадаеце паклікаць абмывалыпчыц, пане?

Ён узняў вочы і, як быццам толькі цяпер нешта зразумеўшы, махнуў рукой:

— Кліч.

Потым ён вярнуўся ў малельню, стаў перад Спасам і проста, як нябожчык бацька, спытаў:

— Пекла? Ну няхай бярэ дваіх, калі не хацеў...

У руках яго апынулася старая баявая сякіра — гізаўра. І ён раптам пусціў яе проста ў цёмныя вачніцы з такой сілай, што лязо на тры вяршкі ўпялася ў дрэва і затрымцела там.

— Дрыжыш? — спытаў ён.— Ну, дрыжы.

І выйшаў, зачыніўшы за сабою дзверы.

І ўвесь час, пакуль ён, знешне спакойны, хаваў яе, прымаў спачувальнікаў і насіў жалобу, у душы

яго жыў нясцерпны гнеў. Нясцерпны гнеў і адно пытанне: «За што?» Яна нічога не зрабіла *тamu*, яна была болын святою, чым святая Вольга, якая кідала людзей у яму, а зверху кідала човен, што трушчыў ім косці... Вось ускладаюць венчык у знак надзеі атрымаць вянец на нябёсах,— а ёй безудзельна абяцалі пекла. За што?.. Вось пасля паніхіды гасяць свечкі ў знак таго, што «жыццё наша, палаючае, як свеча, павінна згаснуць, часцей за ўсё не дагарэўшы да канца». Але хто ж думае аб канцы ў трыццаць тры гады? Ты, чыя ікона ў яе збалелых празрыстых руках? Ты мог, ты мужчына, ты за ўсіх. А за каго яна? За што?.. Вось служаць адправу, і яе аблічча звернута да алтара. Пры жыцці ты не пускаў яе ў алтар... За што? Яна жанчына. А твая маці не была жанчынай?.. А цяпер не пусціш у царства нябеснае. За што? За тое, што яна блюзнерыла, знемагаючы ад гора і ад любові да чалавека, ад той любові, за якую загінуў ты? «І ў зямлю адыдзеш...» Але не пакінеш быць «вобразам славы Божай». Калі ўжо такая слава, дык да д'ябла яе...

«Гасподня зямля і іспалненіе яе, сусвет і ўсі жы-
вучыя на ім...»

Няшчасны колас! Няшчасны колас пад невядомым сярпом. Ды і хіба пад адным?.. За што?..

І паколькі на адно гэта пытанне, толькі на адно, не было адказу, гнеў усё нарастаў. У пекла дык у пекла. І ідзі ты з тваёй хвалёнай літасцю, калі ты не мог злітавацца над адной, адной-адзінай сваёй авечкай. Не над ваўком, над авечкай. Можа ж быць так, што і авечка, ратуючыся, паспрабуе ўкусіць? Дык ваўкам дазволена кусаць безліч разоў, а яна паспрабавала адзін раз, і яе за гэта — касой па горле.

...Малельня была забітая, поп выгнаны ў Мілае, у старую царкву-крэпасць, самую непрытульную і сырую з усіх цэркваў, якія былі ў яго ўладаннях. Хутка туды ж накіраваліся і папы з Вежы, Святога і Вітахмо.

— Буду плаціць вам удвая, абы духам вашым не смярдзела бліжэй чым за дваццаць вёрст.

Ен ненавідзеў папоў, ненавідзеў цяпер бога, ненавідзеў салдат і жандараў, тых, ад якіх тхнула пстам, даносам і крывёй, тых, якія арыштоўваюць людзей за настроі і гэтым зводзяць у магілу стварэнне, якое

нікому не прычыніла зла. Ён ненавідзеў маладога цара, які зрабіў так, што людзей, дваран, якія адказваюць за свае палітычныя погляды, хапаюць у іхняй крэпасці.

Ён закамянеў. Ён песціў дачку, адараў грашмыма, уборамі, каштоўнасцямі. І зусім не цікавіўся, што яна там робіць на сваіх балях. Ён ведаў, што ёй належыць дзве тысячы душ і што знойдзеца прыстойны чалавек, які будзе кахаць яе. Што можа знайсціся і непрыстойны, ён не падумаў. Дачка ўцякла з маладым афіцэрам размешчанага ў Сухадоле палка...

Пан Даніла цяпер спаў удзень, а ўначы чытаў, моўчкі гуляў па парку або слухаў у музычным павільёне «Рэквіем» Моцарта. Заўсёды адну і тую ж частку, «Лакрымоза». Граў, седзячы за глухой шырмай, арганіст, якога прывезлі з Сухадола. Пан слухаў з сухімі вачыма. Парушаць яго спакой баяліся і таму абвясцілі аб уцёках дачкі позна.

Прыступ гневу ў яго быў страшны. Дагэтуль спакойны, стрымана-моцны, пан быў у ярасці, быццам адразу хацеў выплюхнуць свой гнеў.

Яна! З кім?! З афіцэрам!

І гэта перапоўніла чашу ягонага гневу.

— Дзе?!

— У грэка-расійскім манастыры ў Ліпічах,— адказаў Кандраці, юнак, малочны брат, адзіны, хто не спалохаўся.

Ясна. Манахі заўсёды рады напаскудзіць яму. Чорныя божыя пацукі!

— Напэўна ўжо звянчалі,— сказаў Кандраці.— Позна.

— Позна?!— Крык быў такі, што палац замёр ад жаху.— Я ім дам, позна. Людзей! Шляхту!!! Мужыкоў узброіць!!!

— Не пойдучь,— сказаў Кандраці.— Збаяцца!

— А мяне яны не збаяцца? — крычаў пан.— Не пойдучь — шляхту выганю і няхай здыхае з голаду! Не пойдучь — кожнага дзесятага ў руднікі прадам! Кандраці, пляшку гарэлкі кожнаму! Мужыкам па тры рублі! Шляхце па пяць! Сем'ям забітых пенсіі! Коней! Гарматы!!!

Кавалькада з шасцісот чалавек рынула на Ліпічы. Грукаталі, падскокваючы на камянях, гарматы, вецер ірваў полымя паходняў. І ў п'яных людзей, якія скака-

лі за панам, усё ўзрастаў бязмэтны гнеў, наліваліся крывёю вочы.

Манастыр атачылі апоўначы. Манахі з муроў убачылі паходні, полымя падпаленых стагоў, якое рвала-ся ў неба, пачулі гігантанне коней. Яны чакалі гневу, але не такога.

Ігумен выйшаў на мур і ўбачыў проста перад брамай расхрыстанага пана з ашклянелымі вачыма.

— Дачка...— сказаў пан.

— Тут,— не схлусіў ігумен.

— Адвальвай браму, пёс.

— Не апаганьвайце абіцелі,— сказаў ігумен.— Манастыр не можа адмовіць рабам божым, якія ўмалюць аб прытулку.

— А гарэць твой манастыр можа?

— А ў Салаўкі на затачэнне хочаш?— спытаў ігумен.

Ён адчуваў за сабою сілу дзяржавы, сілу муроў, чатырохсот манахаў і дзесяці гармат. Не адвучылася яшчэ брація з тых часоў, калі манастыр быў памежнай крэпасцю.

— Лізаблюд,— гнеўна сказаў пан.— Халуй пецярбургскі!

— Анафему накладуць,— сказаў келар.— Ты, быдла. Дзекала недабітае.

^ Ая вось дам вам анафему. Зводнікі! Па колькі капеек з ложка бераце?

— Не зневажай бога, прычакань Салавецкі,— сказаў ігумен.

— Гэта хто бог? Ты? Казёл ты!

У адказ з муроў рыгнула гармата.

— Д-добра,— сказаў пан.— Т-так. Добра вам будзе з нябёс на мяне ў Салаўках глядзець.

Спалоханы гэтым спакойным тонам, ігумен хацеў быў паклікаць утрапёнага Данілу, але той пайшоў ужо ў крывава-чорны змрок. А праз пяць хвілін адтуль зараўлі гарматы. Сорок штук.

Стралялі гадзіну, не па людзях, а па сцяне. Аконам хапаўся за галаву. Няхай бы білі ў браму, яе і аднавіць лёгка. Не, б'юць у мур.

...А пан з закамянелым тварам загадваў пушкарам сыпаць падвойны парохавы зарад:

— Нічога, не разарве! Сып! Бі... І вось што, распа-ліце ядры. Біце імі па дахах! Па дахах!

Манахі спачатку стралялі, а потым кінулі. Відаць было, як яны ўздымалі да неба рукі, стоячы на мурах. У барвяным зарыве твар пана стаў жахлівы...

Палалі шчапяныя дахі... І вось са страшным грукатам абурылася, упала ў хмарах чырвонага дыму кутняя вежа.

Абложнікі ўварваліся ў ахоплены полымем манастыр.

Манахі не абараняліся. Аконам ірваў на сабе вала-сы. Айца келара, які схваўся на дражніку, за абразу торкалі носам у конскі гной.

Перад брамай, на голай зямлі, два мужыкі праяўлялі ініцыятыву, хвасталі айца ігумена, папярэдне зняўшы з яго кукаль.

Дачку і яе мужа вывалаклі за мury, скруцілі і кінулі ў розныя вазы.

Пану было мала. Гнеў душыў яго, той гнеў, якога ён не мог пазбыцца столькі часу.

Страшная кавалькада рушыла назад. Па дарозе ўзялі без бою, толькі выламаўшы браму, каталіцкі кляштар і за суткі выпілі ў ім усе віны і лікёры.

Святкавалі. І з гора таксама.

Манахі, узрадаваныя ганьбе канкурэнтаў, самі частавалі ваякаў. Чорт з імі, з лікёрамі! Будуць яшчэ. Але ж пан схізматув попэрал. І таму сталы аж ламаліся.

Падступалі потым, п'яныя, і да манастыра мана-шак-візітак і гразіліся ўзяць, але пашкадавалі жан-чын. Віску многа!

...Маладую, калі прыехалі дадому, пан загадаў замкнуць у далёкіх пакоях. Маладога — кінуць свойскаму мядзведзю.

Пан сеў і думаў гадзіны дзве. Потым загадаў пры-весці маладога. Таго вызвалілі з мяккіх абдымкаў мядзведзя ўсяго аблізанага, ружовага.

Пан Даніла сустрэў яго, седзячы за сталом, на якім стаяў дзьмуты зялёны штоф.

— Выпі. Палегчае.

Той выпіў.

— Як жа гэта вы? І не спыталі.

— Яна сказала, што ўсё адно за вайсковага не аддасцё.

— Правільна,— грозна сказаў Загорскі.— Ад вайсковых, што жандараў слухаюць, усё злое на зям-

лі. Яны ў гарматкі гуляюць, яны на світанні прыходзяць па добрых людзей... Чаму зброю не склаў перад сватаўствам?

— Гонар.

— А ты ведаеш, што іхнюю пароду калі-небудзь на парапетах цытадэляў расстрэльваць будуць? Як сабак! За ўсё гора!

Малады чалавек усхліпнуў.

— Ты чый?

— Полацкі.

— Пі яшчэ, — памякчэў Даніла. — Праваслаўны?

— Праваслаўны.

— Маёнтэк ёсць?

— Адна вёска.

— І тое нічога. Ставай на калені!

Той стаў. Пан адважыў яму тры гучныя поўхі.

— Не службы кур'яну¹. Не сватайся за спіною. Не шукай у царкоўных пацукоў паратунку... Устань... Сядзь... Пі... Галодны?

— Але.

— Кандраці, курыцу зяцьку. Каплуна! Каб помніў, што каплуну служыў.

Маўчалі. Пан Даніла піў гарэлку, твар яго быў страшны.

— Службу кінеш сёння ж... Пяройдзеш ва уніяцтва...

— Вы ж праваслаўны...

— Я не праваслаўны. Я — ніякі. А ты пяройдзеш, каб ніколі з тымі не сутыкацца, у каго абароны шукаў.

Памаўчаў.

— Атрымаеце дзве тысячы душ. І кіруйцеся ў сваю вёску. З вачэй прэч. У Вежу і Загоршчыну ёй — ніколі. Грошы будзеце атрымліваць акуратна. Калі ўбачу, што выканаў мае загады, што не будзеш служыць гэтай троннай б... з тандэтнымі ручкамі ды са сляпучай усмешкай, калі даведаюся, што дачка ўцяжала — атрымаеце на ўсе душы даравальную. Усё... Можаш браць і ехаць.

І ўзняўшы яго з крэсла, як ляльку, пацалаваў у лоб:

— Ідзі... сыне.

¹ Кур'ян — курыца, якая крычыць пеўнем.

— Няўжо вы з ёю развітацца не захочаце? Яна ж вас любіць.

— І я яе люблю,— сказаў пан.— Але за тое, што яна забыла, ад чых рук яе маці загінула,— няма ёй даравання... майго.

— Я вінен,— насмеліўся малады чалавек.— З мяне і спганайце.

— Твая правіна — у гародзе хрэн. На тое мужыкі і ёсць, каб шкодзіць... А яна павінна была ведаць... Усё я табе дараваў... За смеласць, што не пабаяўся са мною звязацца. Такіх людзей, сыне, мала на свеце... Ці мо не ведаў, што гэта такое?

— Ведаў,— шчыра сказаў зяць.

— Ну вось. Можа, я палюбіў бы цябе, каб не бачыліся мы сёння першы і апошні раз... Урэшце, калі ўсё абыдзеца толькі, можаш прыехаць... Адзін.

— Адзін не прыеду.

— Яно і лепей,— сказаў пан.— Гэта вам толькі пашкодзіць. Таму што я смяротнік.

— Чаму?

— Не нарадзіўся яшчэ чалавек, які мяне голымі рукамі ўзяў бы. Дый потым... расстраляным быць — гэта яшчэ нічога. Але мяне за блюзнерства могуць у Салаўкі адправіць... да царкоўных пацукоў. А я лепей са змеямі і аспідамі сядзеў бы. Таму досыць загонавым мой хлеб задарма есці... Хай разам са мною льюць кроў. Я не ў Салаўках памру. Я памру тут. На маёй зямлі, у маіх мурах. Ідзі. Перадай дачцэ маё бласлаўненне.

Маладыя паехалі. А пан Даніла пачаў умацоўваць Вежу. Вакол камяніцы, у баку ад палаца, дзень і ноч насыпалі валы, усцягвалі гарматы на сцены, пад нагнутае крык кацілі бочкі з порахам. Пад палац таемна падвялі фіцілі, каб, у выпадку чаго, узняць яго ў паветра разам з гасцямі, якія, вядома ж, размесцяцца ў ім падчас аблогі. Пан не хацеў нікому аддаваць свайго дзіва.

Ён ведаў: смерць магла прыйсці кожную раніцу.

Ён не шкадаваў аб гэтым.

...Сына адправілі ў Загоршчыну і, скончыўшы ўсё, сталі чакаць.

Гэта зрабілі ў маі, а ў чэрвені Напалеон перайшоў Нёман. Загорскім не было каму займацца, як і ўсёй прыдняпроўскай зямлёй, аддадзенай ворагу.

— Што ж,— сказаў сябрам Загорскі.— Гуляйце. Прысуд пайшоў на абскарджанне.

Ён чакаў, прыглядаўся. Баі грывелі ўжо за Дняпром.

Напалеон быў яму сім-тым трохі сімпатычны. Ва ўсякім разе, смелы. Воін. І, потым, усё ж было лепей, чым быць аддадзеным у лапы таму, хто загадваў хапаць людзей. Таму, хто адпраўляў людзей у манастыры.

Але, з другога боку, занадта ўжо радавалася Варшава. Ён нічога не меў супраць палякаў. Іх гонар быў блізка яму, і ён прызнаваў іх права на крыўду. Але пры чым тут ён, Загорскі? Бацьку выслалі з Варшавы, а цяпер Варшава сама ідзе да яго на французскіх штыхах. Затычкай быць? Не, хопіць. Досыць з яго і праваслаўнай сволачы ў расах. Езуітаў — на ліхтар!

Ён нездарма быў вальтэр'янцам. Раздушыце гадзіну! Раздушыце інквізітараў — усё адно, папоў ці ксяндзоў. Абое рабое.

Таму на пытанні суседзяў ён адказваў ухліста:

— А што карсіканец? Карсіканскай пачварай яго называць не хачу. Але і ад Аўгуста ў ім — пшык. Я сам, магчыма, не горшы за яго, толькі рэвалюцыя мяне не падсадзіла да консулаў, арміі не дала.

Потым Напалеон узнамерыўся абмежаваць дамаганні Варшавы, стварыўшы літоўска-крыўскую дзяржаву. Варшаўскае панства пакрыўдзілася. Мясцовыя дваране запалалі неабгрунтаваным энтузіязмам, прапанавалі Загорскаму • ўзначаліць рухэнне. Ён адмовіўся.

— Чаму? Вы не ўхваляеце думкі?— спыталі дэпутаты.

— Я не падтрымліваю вас, хаця і дзякую за давер. Тыя не разумелі.

— Гэта не барацьба за радзіму, панове,— сказаў князь.— Ён убачыў вашу сілу і вырашыў скарыстацца з яе. Гэты спрытнюга мае свой розлік. Бо ён хоча вадзіць вас за нос, панове, і вы, прыдняпроўскія дваране, зараз у незайздроснай ролі ката, які цягае малпе з агню каштаны.

Ён апусціў павекі:

— І яшчэ, панове... Народ не з вамі. Ён ненавідзіць Кур'яна, шпіцрутэны, наборы. Але француз прыйшоў у яго дом, забраў яго сена, расстраляў баць-

ку, асіраціў дзяцей... Кіпцем зачапіў за сэрца. А вы ведаеце, што такое наш народ, калі яго — кіпцем за сэрца... Дык вось, я невялікі аматар кулагі, лапцяў, народных пахаў. Але супраць народа я не пайду...

Узняў павекі і паглядзеў проста ў вочы дэлегацыі:

— Каб я быў баязліўцам — я, ратуючы сваю шкуру, узначаліў бы ваша рушэнне, каб аддаліць расплату асабіста са мной... Колькі вас? Толькі на Магілёўшчыне каля трыццаці тысяч. Колькі б пайшло дваран з усёй тэрыторыі магчымай — гм!— дзяржавы? Шэсцьдзсят. Шэсцьдзсят тысяч адчайных галоў. Болын, чым карсіканец страціў пры Барадзіне. Карсіканец у Маскве. Шалі вагаў дрыжаць... Скажам, каб была надзея на поспех,— баязлівец у карты не гуляе. Што тады? Марыянеткі ў руках чалавека, якога ненавідзіць мой народ? Вялікая дзяржава Шлезвіг-Сухадольская... «Іх глаўбе, гер Кёніг...»— і рукі па швах.

Ён сумна ўсміхнуўся.

— Гэта не цацкі, панове. Не рабі другому таго, што табе не міла. Не сунь пальцаў паміж дзвярэй. Мой Янка зрабіў з гэтых дзвюх прыказак адну: не сунь пальцаў, дзе табе не міла. Не будзь гарматным мясам для чужых капрызаў. Вы не слугі Кур'яна і не слугі маленькага капрала. Цяпер вы толькі метал пад молатам... Вы яшчэ не раз будзеце глытаць жоўць... Але тыя, белыя, унізе, не з вамі, і не з Капралам, і не з Кур'яном... І вось таму я не буду бараніць свае шкуры, іхняй і вашай, і ўсякай іншае крывёй, а проста пачакаю. Пачакаю сярод вашай магчымай пагарды, пакуль не прыйдзе Кур'ян, каб як мага даражэй прадаць сваё жыццё... Усё.

Частка дваран усё ж пайшла, узброіўшы сваіх мужыкоў і шляхту. Пачуўшы аб гэтым, ён паціснуў плечыма:

— Ёез заГагіёз'.

Ён вымавіў гэта так, што ў слове выразна прагучала спалучэнне «заі»².

Ах, маленькі капрал, спрытнюга, маленькі абабівач грушак чужымі рукамі! Чаму ж ты тады не збіў з дрэва і нас? Гэта ж так лёгка. У Францыі няма прыго-

¹ Н-найміты (франц.).

² Бруд (пасугучнасці) (франц.).

ну. Зрабі, каб яго не было і тут, і ў Расіі. Як адразу загрыміць Кур'ян! Ды не, куды табе. У цябе ёсць сілы,— і тое не заўжды,— каб сутыкнуць ілбамі людзей з рознымі славалюбствамі і рознымі страсямі, але ты не можаш утаймаваць мора. Ты баішся, што яно разбушаецца. І гэта доказ таго, што ты вялікі палкаводзец, але не вялікі чалавек. Вялікі не спалохаўся б мора. А ты спалохаўся. Табе так дорага каштавала закілзаць гэта мора там, у сябе. Ты занадта добра помніш, як кошыкі пад гільяцінай рабіліся слізкія ад крыві. Ты баішся таго ж і ў нас. А чаму? Нашто табе шкадаваць маю галаву? Ты ж не пашкадаваў бы падставіць яе пад кулю на адным з незлічоных рэдутаў. Значыць, справа не ў маёй галаве... Проста ты лялечнік, што тузае ніткі марыянэтак, як кожны тыран, у якім заўсёды ёсць і будзе нешта ад халуя. Лялечнік, а не Ладымер з казкі, той самы, што ўзараў народам мора.

Ну і чорт з табою! Ты даў мне толькі адну добрую парадку. Буду адбівацца, калі па мяне прыйдуць. Але я паспрабую таксама паторгаць за ніткі, калі да мяне прыйдуць з хітрасцю. Паторгаю проста з цікавасці, каб паглядзець, як яшчэ нізка можа ўпасці чалавек. Я ведаю, што Кур'ян душыцель, але я не ведаю, ці падлюга ён. Я выпрабую гэта на яго халуях. Які гаспадар, такія і слугі.

А дарэмна ты не паспрабаваў раскілзаць мора, карсіканскі дурасліўчык. Дальбог, цікавей загінуць ад рукі мясцовага Рабесп'ера, крывавага і з віламі (на гільяціну ён выдаткавацца не будзе, трымай кішэнь), чым ад Кур'яна з мізэрным задам, зацягнутым у ласіны. Янка-Рабесп'ер, дык гэта хаця цікава. А ты не пажадаў. І вось за гэта накладуць табе аж па самае... І паляціш ты рылам у свой жа гной. І пачнуць жа цябе па замках цягаць, імя гразёю абліваць, узвялічваць, зноў абліваць, пакуль не прыйдуць да вываду, што было дадатнае, а было і адмоўнае, і толькі не вядома, што пераважае, дый наогул, ці варта гэтым займацца, тым болей што ўся твая справа даўно патанула ў цемры вякоў і, за непатрэбнасцю, занесена на антрэсолі архіва матухны-гісторыі.

Косткам і тое спакою не будзе. Павінен быў ведаць гісторыю маленькага Наварца'. Прыйшоў з поўдня,

¹ Генрых IV.

прамяняў Парыж на імшу, памёр, забальзаміравалі італьянскім спосабам, на вякі. Паклалі ў нейкае там абацтва... Сен-Дэні, ці што? А тут Рабесп'ер... Санкюлоты падумалі-падумалі. Добры, здаецца, быў кароль, песенькі пра яго спяваюць.

«Уіуе Непгі ўчатхе...»¹ Ды і работы чалавечай шкада... А потым, далей ад граху, у агонь, разам з Людовікам Адзінацатым, Акаянным... Так і табе будзе. Тваю Вандомскую калону абавязкова нехта скіне ра-на ці позна. Твой прах, які, ты мяркуеш, пакладуць у дом інвалідаў,— нехта выкіне.

Ну вось, ведаеш, а пнешся.

А дарэмна ты не паспрабаваў раскілзаць мора!..

Такім думкам аддаваўся Даніла Загорскі, усё яшчэ ўмацоўваючы камяніцу, рыхтуючы яшчэ адну хітрасць і п'ючы, бы ў пустыні. А потым, калі Карсіканец сапраўды загрымеў, з Пецярбурга прыехаў рэвізор, каб расследаваць справу пра манастыр, генерал-ад'ютант Баранаў...

«Эге, сілаю браць не будуць,— падумаў пан.— Справа за часам прыахалола і здаецца ўжо не такой важнай. Трэба рызыкнуць».

І ён рызыкнуў: запрасіў генерал-ад'ютанта ў Вежу. А там на вячэру. А там — у камяніцу.

Баранаў убачыў валы, порах, гарматы, узброеных людзей, а ў камяніцы бясцэнныя габелены, антыкі, карціны.

— Чаму гэта тут?— Баранаў успомніў бочкі з порахам у скляпеннях і здрыгануўся.— Жыццё вам, спадзяюся, не абрыдла?

— Я фаталіст. Трапіць дык трапіць.

— А калекцыі?

— Я не хачу, каб імі цешыўся нехта яшчэ. Зрэшты, вам магу падарыць гэтага фаўна.

Фаўн з часам прыдбаў высакародную цёмную паціну, уцёртую ў мрамур. Яна не зніжала яго белі, а толькі надавала яму рэльефнасць і прыгажосць живога цела.

Фаўн з'едліва ўсміхаўся Баранаву. Генерал не помніў сябе ад радасці. Гэта было болып каштоўна, чым «Нерон» Юсупава, звычайны афіцыйны бюст рымскіх часоў. У Юсупава была толькі адна «ступа»

¹ Віват Генрых Чацвёрты... (франц.)

з такой вось пацінай. А гэта... Элада! У яго, Баранава, ёсць ужо бюст Агрыпіны. Цяпер ён пераплуне і Юсупава з яго «ступаю» і Шарамецева з ягонай славутай пампейскай «Козачкай».

— Бярыце, генерал. Я вызваляю гэтага фаўна ад наканаванасці.

Загорскі ўбачыў, што клюнула. Некалькі такіх пастак, для кожнага тыпу людзей, было расстаўлена ў яго.

— Пашкадуйце гэта, князь,— узмаліўся рэвізор.— Выбух — і...

— Усё адно жывём на вулкане. Не я, дык нехта Другі.

Баранаў зразумеў намёк. Ды гары яно гарам, каб праз вежу нейкага ідыёцкага манастыра загінула такое. Але яму было страшна: а раптам і на яго данос?

— Вы ведаеце, што на вас ёсць ананімны данос, князь?

— Магчыма. У мяне шмат ворагаў.

— Аб манастыры.

— Чуў і такое. Спадзяюся, не ігумен скардзіўся.

— Не, ён якраз маўчыць.

«Яшчэ б ён крычаў,— падумаў князь.— Хто яго, калі ён крычаць будзе, бітага на месцы пакіне».

— Бачыце, ветру з манастыра... мне баяцца не даводзіцца. Я ж кажу: плётка ворагаў.

— А дачка?

— Ды што дачка. Вы лепей спытайце ў яе і ў зяця. Жывуць. Пасаг — дзве тысячы душ. Чаго ім яшчэ?

Баранаў паспакайнеў.

— А хто ж манастыр спаліў?

— Французы, любы генерал, французы. Усё яны, фармазоны. Буанартэ...

— А кляштар?

•— Але,— сказаў Загорскі,— частавалі нас там, частавалі. Такія гасцінныя людзі!

І ўсхапіўся:

— Няўжо яны скардзіліся?

— Што вы. Наадварот, хваляць.

— Вось бачыце, генерал, як можна звяртаць увагу на данос без подпісу... Дый наогул, што гаварыць аб гэтым... Давайце лепей у фараон перакінемся.

«Сволач,— падумаў Баранаў.— Яшчэ дражніць. Ну, я ж табе зараз за фаўна грошы прагуляю. Адмо-

віцца не магу, па няшчаснай слабасці маёй да антыкаў, дык я ж зраблю так, што я ў цябе гэтага фаўна куплю. І рукі будуць вольныя».

— Калі ласка, князь.

«Дурань,— думаў Загорскі.— Ты ж не толькі дурань, ты яшчэ і сволач. Паглядзім, хто прайграе. Каб прайграць у час ды ўмела, на гэта лепшыя мазгі патрэбны, чым у цябе...»

Перад святаннем Загорскі ўстаў з-за стала ў страшэнным проигрышы: прагуляў Загоршчыну. Баранаў, не разумеючы, як жа гэта так атрымалася, што ён узяў хабар, маліў яго не лічыць гульні ўсур'ёз.

— Радавы маёнтак, князь. Яго ж нельга прайграваць.

— Нельга. Але карты. Няшчасная слабасць!

— Давайце не лічыць.

— А гонар, генерал? Не, картачныя даўгі трэба плаціць.

Баранаў і верыў у хабар, і не верыў. Але нават калі і не хабар, хто паверыць, што не хабар. Радавы маёнтак таго, каго рэвізуеш. Дый не дазваляць! Апекаванне над «умственным несостоятельным» князем. Жях! Сведкі побач.

— Кіньце, генерал... Загоршчыну, вядома, шкада. Дык давайце я пад распіску аддам вам за яе грошы. Га? І нязручна не будзе. На імперыялах пячаткі няма, адкуль яны.

«Заблытаў, загубіў, акаянны... Адною пятлёй цяпер звязаныя. Ён на дно, і я на дно, за ім. Грошы, вядома, не скажуць, адкуль яны. А распіскі ён не пакажа. Божа, толькі б галаву з пятлі, ды давай бог ногі».

І, унутрана прыміраючыся з усім, махнуў рукой.

А Загорскі, адлічыўшы грошы за траціну маёнтка,— «Хопіць і гэтага, ды і фаўн дапоўніць»,— гасцінна сказаў:

— Дык я статую да вас адпраўлю са сваімі.

Баранаў надзёрся ў маёнтку да сініх чарцей. Яго пасадзілі ў карэту і «эле можаху» адправілі ў Сухадол. Адтуль ён накіраваў у Пецярбург дэпешу, што «монастырь сгорел от неизвестной причины п, предпочтительно, едва ли не от рук злодея-корсиканца. Дальнейшее же дело за давностью п неотысканнем следов, князя Загорского обеля, следует предать забвению».

Загорскі перамог. Але гэта не прынесла радасці. Брыдка! Нізкі свет!

І ён пусціўся ў разгул так, што самому страшна рабілася. Загоршчыну запісаў на сына. Мільён яшчэ да вайны быў пераведзены за мяжу і пакладзены роўнымі долямі, пад тры складаныя працэнты гадавых, напалову ў швейцарскі і напалову ў англійскі банк.

Нашчадкам няма чаго дакараць яго за разгул. Ён нікога не збядняе. Ён прапівае паўдзённыя землі. Піце, людзі! Піце! Гуляйце ўсе!

Скакалі коні, захлынаючыся бомамі, стралялі гарматы, лілося віно, купляліся статуі і карціны. Кожны месяц нехта абпіваўся да святых дароў.

...Пакрысе гэта абрыдла яму. З нешматлікімі сябрамі ён замкнуўся ў маёнтку, стварыўшы нешта накшталт братэрства, філосафам якога быў Эпікур, а рэлігіяй — Вальтэр.

Музыканты. Спектаклі прыгоннай оперы. Усё, што можа даць мастацтва і вытанчанасць, прырода і каханне.

І пустата.

Паступова адыходзілі верныя сябры. І толькі ён са сваім жалезным здароўем жыў, усё глыбей пагразаючы ў меланхоліі і мізантропіі. Памерла дачка — і да ўсяго гэтага (з узростам ён стаў мякчэйшы) дадаліся туга, мукі сумлення.

Яму было пяцьдзесят чатыры, калі ён канчаткова страціў веру ў сумленне і гонар улад, у карыснасць дзяржаў, у тое, што свет ідзе да лепшага. У гэты год цар страляў у людзей з гармат. Тыя людзі былі храбрыя, браты па духу, бескарыслівыя, сумленныя. Не кур'яны, не баранавы — цвет зямлі! І што ж зрабілі з імі? Вешаць дваран! І хто?! Фельдфебель!..

Ажانیўся сын, нарадзіўся Алесь. Нішто не змяніла дзедавай велікапышняй самоты. Толькі ад сына ён аддаліўся, — нявестка зноў завяла ў Загоршчыне папа. Ён бачыў іх рэдка, раз у год-два.

Калі нарадзіўся другі ўнук — ён ажывіўся. Яму здалася забаўнай новая ідэя. Бацькоўскай уладай ён загадаў, каб унука хрысцілі ў касцёле.

— Народ раздзялілі гэтай верай. Сварацца, як быццам не адной маці дзеці. І кожны лічыць, што

мае рацыю, калі гыркае. Дык няхай хаця два браты будуць іншай веры.

Вымушаны былі зрабіць па яго і ўнуку далі імя Вацлаў.

Але нічога не змянілася.

Пышны і магутны абломак старасвеччыны, ён згасаў, абкружаны мастацтвам, паркамі, дзівоснай скульптурай і музыкай.

Яму нічога не было патрэбна. Ён ведаў людзей. Ён ведаў свет.

Да гэтага чалавека цяпер ехаў Алесь.

XV

На тым беразе цягнулася і цягнулася Доўгая Круча.

Дняпро ў гэтым месцы быў просты, як страла, і як страла імчаўся паміж берагамі — высокім і нізкім. А круча на тым беразе была самым дзіўным, што калі-небудзь ён свавольна ўтвараў.

Даўжынёю з вярсту і вышынёю сажняў на пяць-дзесят, роўная, нібы па лінейцы праведзеная ў даўжыню і ў вышыню, яна была з крывава-чырвонай гліны, цвёрдай, як камень, непрыступнай ні для нягоды, ні для вады. І на гэтай строме, карэннямі ўгору, тамсям віселі сосны з залацістымі стваламі і свежай гліцай, віселі паміж небам і зямлёй, скарлючаныя, перавітыя, як вязка змей, няскораныя ў сваім жаданні жыць там, дзе не здолеў і не захацеў жыць ніхто.

За кручай і вышэй яе Дняпро шырэў, разліваючыся. Круча стрымлівала яго, не давала прарвацца ўніз і змыць усё на сваім шляху.

Касюнька ступала стомлена, але ўсё яшчэ гулліва. І вось за Кручай, за невялікім разлівам, перад Алесевымі вачыма паказаліся ўзгоркі, на якіх, як вока сягала, густа зелянеў неаглядны парк. А ў парку, на грэбені высокай грады, зіхацела нешта блакітнае і залатое. Белае, блакітнае і залатое ў пералівах вясёлкавых вадзяных струменяў.

За мостам дарога зварочвала і вяла ўздоўж Дняпра. Сажняў праз пяцьдзесят ён заўважыў пазало-

чаную паркавую агароджу, нібы звітую са сцяблін і траў, простую і прыгожую. Агароджа ішла і ўправа і ўлева, губляючыся ў зеляніне. А там, дзе да яе падыходзіла дарога, была брама, шырока расчыненая ў зялёны змрок алеі. Людзей не было. Толькі недзе далёка, у шатах, мякка гучалі нейкія струны, як Эолава арфа. Алесь не ведаў, што за ім сочаць і што цяпер на яго непрыкметна глядзяць дзве пары вачэй.

Пастаяўшы перад брамай, пагладзіўшы Алму, якая прыўстала на луцэ, топчучы лапамі хвасты дзвюх качак, малады коннік паціснуў плячыма і рушыў каня ў змрок алеі. Сонца было яшчэ даволі высока.

Адхон, зарослы векавымі дрэвамі, цягнуўся з левага боку. У адным месцы на яго ўзбяталі звілістым серпанцінам мармуровыя сходы з шырокімі прыступкамі. Але гэта відавочна было не для каня. Затым алея павярнула ў шырокі яр, дзе буяла разнатраўе. Ён не ведаў, што з самага «вялікага сядзення ў камяніцы» за паркам перасталі сачыць. Калі ж сядзенне скончылася, дзеду так спадабалася чароўнае спалучэнне працы садоўніка, які распланаваў і да часу выхоўваў дрэвы, і свавольства прыроды, якая вызваліла іх ад прыгнёту нажніц, што ён загадаў пакінуць парк у спакоі. І вось цяпер парк буяў, і ў ім было надзіва хораша. Сярод буйнага лесу, ледзь ачышчанага ад ветрабою і пустазелля ды ад куставога смецця, трапляліся вельмі рэдка, толькі каб паказаць, што гэта не лес, што гэта назнарок, то два-тры дзікія камяні над уваходам у пячору, то зялёны амур, увесь у штучна ўзрошчаным на ім моху. Амур глядзеў на конніка, прыклаўшы палец да вуснаў, а ля яго ног было высечана на камені: «Сгшг.!»

Алея забірала, па нябачнай дузе, усё лявей і лявей, і вось вачам адкрыўся бакавы двор палаца, прагна, быццам клюшнімі краба, ахоплены двайной каланадай. У тым месцы, дзе яна расступалася, залацілася расчыненая агароджа вялізнай брамы. І зноў мёртва цішыня. Пясок двара роўны, і на ім ніводнага следу. Быццам ён так і ляжыць сто год.

Пасярэдзіне двара моўчкі стаіць мармуровая,

Цс-с! (франц.)

у натуральную велічыню, копія з фларэнтыйскага Давіда.

Алесь злез з каня і пачаў адвязаць качак, спіною адчуваючы бязлюддзе і мёртвую цішыню.

Ён не здрыгануўся, ён увесь час чакаў гэтага і, усё яшчэ стоячы спіной да голасу і адвязаючы качак, адказаў:

— Дзень добры!

Потым, трымаючы качак у руцэ, павярнуўся на голас.

На верхняй прыступцы нізкага ганка стаяў, невядома як і адкуль з'явіўшыся, чалавек.

Ён быў, бадай што, трошкі менш сажнёвага росту, магутны, але здаваўся маленькім і самотным сярод гэтага мёртвага двара.

Чалавек стаяў і глядзеў на яго з вышыні спакойна, трошкі іранічна і дапытліва.

Алесь працягнуў чалавеку качак.

— Гэта вам.

— Спадзяешся, што за дзень болын не з'ясі? — халодна спытаў той.

— Спадзяюся.

Чалавек ацэньваў. У чалавека была сівая грыва валасоў, якая, насуперак звычаям веку, не ведала парыка.

Нерухомы чалавек усё глядзеў на Алесь і ацэньваў:

«Да чаго падобны на прадзеда, на Акіма. Нават жэсты. Нават манеры. Нават голас. Валасы, праўда, і ў нявесткі каштанавыя, але гэта не ад яе... Такія вось у Акіма, у бацькі, былі... І не спешчаны... Сакалятнік, як прадзед... Манеры толькі горшыя: велічы мала. Гэта ўжо ад праклятага веку... Усё Акімава... Не, не ўсё... У таго былі сінія вочы, а ў гэтага шэрыя, матчыны... Значыць, дрэнь унук, бо гэта жанчыне добра, а мужчыну, ды яшчэ Загорскаму — н-не... Будзе як сыноч: ні цёплы ні халодны... Ды яшчэ, крыў божа, у царкву пацягнецца... Да пацукоў, да Кур'яновага пляменнічка-капрала...»

І, нібы адразу страціўшы ўсякую цікавасць да Алесь, чалавек сказаў:

— Так таму і быць... Хадзем, князь...

Гэтае «князь» прагучала роўна, спакойна.

Вежа кінуў качак на гарматны ствол і пайшоў паперадзе, выціраючы далоні. Пайшоў, не цікавячыся, ідзе за ім нехта ці не.

Касюнька асталася сярод двара, і толькі Алма пабегла за дзедам, зрэдку азіраючыся на ўнука, быццам не разумеючы, што звязвае яго са старым і што наогул трэба з ім рабіць: кусаць за лыткі ці падціскаць хвост...

— Сабака?... Хто дазволіў?

— Ніхто,— сказаў Алесь, гледзячы проста яму ў вочы.— Я падумаў, што калі вы не хочаце бачыць людзей, дык, можа, сабака зробіць хоць трохі разнастайным наша баўленне часу?

— Маеш рацыю,— сказаў стары князь.— Сабачая нізасць не так рэжа вока. Яна — прыроджаная... Даволі мілы сабачка.

Выйшлі з тунеля, і тут вачам адкрыўся партэрны фасад палаца, вялізны, трохпавярховы, з круглым бельведэрам, што быў укрыты золатам.

— 3 паўднёвага фасада ёсць каскад,— сурова сказаў князь.— Сотня статуй. Некаторыя з механізмамі. Не будзеш даглядаць, загубіш — шэлег табе цана.

Алесь маўчаў. Яму не хацелася гаварыць з гэтым чалавекам. А князь, здавалася, не заўважаў.

Чацвёртая балюстрада абрывалася над адхомам. Уніз вялі сходы, паўз якія праязджаў Алесь. А далей алея, бераг Дняпра, далячынь. Без канца.

...Князь спяшаўся. Ён ужо шкадаваў, што вырашыў пазнаёміць гэтага чужога чалавека з яго будучымі ўладаннямі. Гэта было ўтомна.

— Надумаешся прыехаць... па неадкладнай справе — адразу ж едзь,— суха сказаў князь.

— Наўрад ці надумаюся прыехаць.

— Чаму гэта?

— Дома весялей.

— Магчыма. Але забаўляць цябе мне, летнаму чалавеку, не да твару. У мае часы дваране твайго ўзросту валілі дзікоў... У вас замест гэтага, здаецца, царква?... Есць яна?

— Ёсць.

— Табе, вядома, там цікавей. Прыедзеш — пастаў там за мяне свечкі Кур'яновым святым, Кукшы,

ды Сергію, ды яшчэ якой-небудзь святой Матруне Мокрападоліцы.

— Пастаўлю,— сказаў Алесь.— Чаму не зрабіць паслугі таму, хто веруе.

Удар быў несправядлівы, пад самае сэрца, але хлопец не ведаў гэтага.

Князь, падціснуўшы вусны, паглядзеў на яго, але нічога не сказаў.

Строгі будынак з вузкімі вокнамі стаяў у парку, прымыкаючы да пляцоўкі, абкружанай мурам.

— Мой арсенал,— сказаў Вежа.— Зброя, як кажуць, з часоў Гастамысла і да нашых дзён. Тут яе чысцяць, берагуць... Тут вучаць — у тым двары за мурам — коней, каб не баяліся стрэлаў... Усё гэта нікому непатрэбна... Як усё на зямлі.

...У арсенальнай зале адбылася сутычка.

Князь паказваў шаблі, старыя мячы, кінжалы, корды. І вось адна шабля, лёгкая нават на выгляд, з похвамі, інкруставанымі чырвонай яшмай і мядовым бурштынам, здалася Алесю такой прывабнай, што ён пацягнуўся да яе і пачаў абмацваць інкрустацыю рукамі.

Князь цярпець не мог гэтай прывычкі — мацаць.

— Віншую,— сказаў ён.— Гэта цябе на дзядзькаванні навучылі такім манерам, каб усё церці? Ды, можа, яшчэ, папляваўшы, крысом святкі?

Алесе вышчокі запунсавелі. Чапаць можна было ўсё, акрамя яго мужыцкага мінулага. Хлопец узняў вочы:

— А чаму б і не ўзяць у рукі?

— Гэта інкрустацыя.

• — Гэта — сталь,— сказаў Алесь.— Усё астатняе толькі прывесак да яе. А яго можа і не быць.

— Гэта парадная зброя,— суха растлумачыў стары.— Аздоба.

— Зброя не можа быць аздобаю.

— Ого,— сказаў князь.— Дзе ж гэта ты вучыўся павазе да зброі?

Алесь глядзеў проста ў вочы гэтаму чалавеку, якога ён, здаецца, пачынаў ненавідзець.

— У мужыкоў,— сказаў ён.— У тых, у каго яе мала, але ўся яна пры справе.

— Пры справе,— сказаў князь.— Панскія дровы сячэ.

— Мала што яна можа секчы,— сказаў Алесь.
Халодная ярасць аж звінела ў ягоных вушах.
А князь падбаўляў жару:

— Каб яна пры справе была, як ты кажаш, не сядзелі б мы тут з табою. Так што ты мне сваіх чарнапятих не хвалі.

Са скрухаю паківаў галавою:

— Адалі, называецца. Адно цікава было б ведаць: чаму цябе там для душы навучылі? У што ты верыш, акрамя «лусне пан па шчацэ — падстаў другую»?

— Я веру ў каня святога Міколы,— збялеўшы, сказаў Алесь.— І я пайду пры гэтым кані...

— Я шмат бачыў маладых людзей, смелых на язык,— сказаў дзед.— Яны, на жаль, не былі смелыя на справу... Ён «пры кані»... А ты не баішся, што гэты конь цябе ўбрыкне?

— Ён ведае сваіх.

— Ён ведае тых, хто ўмее ездзіць...

Яны выйшлі з арсенала ва ўнутраны двор і спыніліся ля ўвахода на круглы манеж. Жэрды адгароджвалі іх ад арэны.

Якраз у гэты момант некалькі конюхаў вывелі са стайні каня. Яны часта пераступалі нагамі і нацягвалі вяроўкі, не даючы жывёле магчымасці кінуцца ўбок або павярнуць галаву і схапіць зубамі.

Конь дрыжаў ад ярасці. Маленькія вушы былі прыціснуты, белыя ноздры раздзьмуты. Ён ірваўся, але тыя, што так крыўдна прыніжалі яго, моцна нацягвалі вяроўкі.

— Тромб! Тромб! — пясчотна шапнуў дзед.

Адзін з конюхаў здалёк звярнуўся да пана:

— Збіў усіх і ў стайню заляцеў. Як пачуе стрэл — вар'яцее.

— Паспрабуйце некалькі дзён страляць амаль няспынна, пакуль не атупее.

— Спрабавалі, княжа.

— Паспрабуйце яшчэ раз. Іначай які ж з яго конь? Ні на паляванне, нікуды. Татарам хіба на махан...

Пачуліся стрэлы. Жывёла прысядала на заднія ногі. Высакародны белы дрыкгант, увесь у дробных чорных плямах і смугах, як леопард.

— Пусціце! — начакана крыкнуў Алесь.— Вы што ж, не бачыце? Ён не хоча.

— Памаўчаў бы ты,— суха сказаў князь,— хрысцічнін.

— Ды ён жа не хоча. Ён пратэстуе! А яны не могуць!

— А ты можаш? — спытаў князь.

Алесь апусціў галаву. Усё было скончана. Прыніжэнне няшчаснага Тромба завяршыла ўсё. Ён ненавідзеў гэтага чалавека ўсёй сілай сваёй дзіцячай нянавісці. Так, ён не мог. Але чым вінаваты Тромб?..

Тромб раптам кінуўся ўбок, даў свечку — і людзі паляцелі ад яго.

Людзі сыпанулі хто куды — той на мур, той у стайню, толькі вароты ляснулі.

Поле бітвы ў імгненне асталася за канём. А ён то біў прэднямі капытамі ў вароты, то насіўся па манежы.

Князь адчуў нейкую пустату і павярнуўся..

...Алесь не было побач з ім. Хлопец падлез пад жэрдкі. Ён быў ужо амаль на сярэдзіне манежа. Ішоў да каня, танюткі, вельмі маленькі на пустым, сляпуча-белым крузе.

Позна было крыкнуць. Позна кінуцца на дапамогу. І Вежа толькі ўчапіўся пальцамі ў валасы.

Раз'юшаны конь заўважыў новага ворага, стралою кінуўся да яго і ўскінуў у паветра страшныя прэдня капыты.

Князь не заплюшчыў павек — проста ў яго на хвіліну пацямнела ў вачах. Зараз апусціцца капыт... Ён сам не помніў, як ногі перанеслі яго пад жэрдкі, на дапамогу, на бязглуздную дапамогу.

Конь апусціў капыты... на пілавінне. Хлопец стаяў амаль паміж ягоных ног. Шыя каня была закінута, вочы глядзелі зверху на чалавечка, і ашчэраная пашча была ў некалькіх вяршках ад Алесевага аблічча.

Над манежам вісела вострая цішыня. Крыкні — і ўсё сарвецца. І ў гэтай цішыні пяшчотны, журлівы хлапечы галасок праспяваў пяшчотныя словы:

— Не трэба... Не трэба... Тромб...

Цяжка сказаць, як гэта адбылося. Можа, конь стаіўся, можа, ён разумеў, што нельга чапаць слабога дзіцяці. Але ён адвёў храпу і гучна пырхнуў.

Рука працягнула яму на далоні кавалак цукру.

Ён зноў прыціснуў вушы — у людзей за цукрам заўсёды ідзе бізун.

— Вазьмі, Тромб,— спакойна сказаў чалавечак, і ў голасе яго цяпер не было журлівасці.— Вазьмі... Ну.

Тромб скасавурыўся. Хлапчынка быў маленькі і нястрашны. І гэта белае на далоні...

Ён пацягнуўся і ўзяў цукар. І Алесь адчуў, як нешта ў ім упала, адчуў слабасць.

Князь падыходзіў да яго, і Алесь сказаў глухім, каб не распакацца, голасам:

— Загадайце прывесці мне маю кабылку... Я хачу дадому.

Вочы іх сустрэліся. І адным гэтым позіркам стары спасціг душу дзіцяці.

— Даруй мне, сыноч,— сказаў ён.— Даруй.

XVI

Яны ішлі рука да рукі. Нічога не змянілася. Толькі хлопчык увесь час пытаў, а стары ўвесь час адказваў тым самым стрыманым тонам. Нават мова была тая самая, французская, толькі цяпер князь часцей ужываў мужыцкія словы, ужываў, не націскаючы на акцэнт, не агрубляючы іх, спакойна і натуральна.

Конюхі, калі стары і малады адыходзілі ад стайні, збянтэжыліся: не было ніякага загаду аб Тромбе. А Тромб, быццам баючыся астацца адзін, пайшоў асцярожна за хлопцам, касавурачыся вачыма на людзей. І тады стары павярнуўся.

— Каня — у стайню,— суха кінуў ён,— падвойную долю аўса і фунт цукру штодзённа.

— Дарэчы,— сказаў князь суха,— я не супраць пакаштаваць качыны. Загадай, каб засмажылі ў іспанскай падліве, з гваздзікай.

Усе здзівіліся: князь цяпцець не мог ні качынага мяса, ні гваздзікі. Ён любіў з дзічыны толькі кулікоў, ды і тое пад мясцовай поліўкай.

Усё было па-ранейшаму. Толькі нянавісць хлопца знікла, даўшы месца насцярожанасці. Ён не разумее гэтага чалавека.

А князь ішоў і, не заўважаючы хлопцавага настрою, гаварыў:

— Любіш коней? Гэта добра... Што, бацька ўсё са сваёй вінакурнай?.. Ага... хваліў, кажаш, сваю гаспадарку? Дарэмна... Пагібель гэтыя бровары, вось што.

Ішлі тым самым запушчаным паркам, дзе толькі рэдкія статуі часам нагадвалі, што гэта парк.

Натрапілі на азярцо, абкружанае высокімі штучнымі скаламі, і таму ціхае і змрочнае, як возера мёртвых. Дзед узяў з грота дзве стрэльбы.

— Бачыш на тым баку белы камень?

— Ну.

— Пацэль.

Алесь пацэліў дзвюма кулямі з трох — відаць было, як паляцелі каменныя пырскі.

— Нядрэнна, — сказаў дзед. — Ану я.

І пачаў цэліцца. Мёртва ляжала роўнядзь глыбокай, спакойнай і празрыстай вады. І тут Алесь заўважыў, што руля дзедавай стрэльбы няўхільна і цвёрда апускаецца і цяпер глядзіць проста ў ваду, у якой нерухома стаяць адбіткі чорных скал і белы кружок каменя-мішэні.

— Куды вы? — спытаў Алесь.

Замест адказу стары націснуў курок. Так і ёсць, ніжэй, бо пырнула вада. Але адначасова — Алесь аж здзівіўся — ад каменя паляцелі аскепкі. Другі стрэл. Трэці. Чацвёрты. Тое самае.

— Табе трэба навучыцца, — сказаў дзед. — Я цэлюся ў адбітак на вадзе, а куля трапляе ў сапраўдную цэль, рыкашэтам, адскочыўшы ад паверхні¹.

— Нашто гэта? — здзівіўся Алесь.

— А на тое, што той дрэнны стралок, хто добра страляе толькі ўдзень. Вучыся страляць і ўначы. У сутонні ты часта не бачыш ворага, які ідзе другім берагам, а адбітак добра бачыш. Клікні, а потым страляй.

У невялікі разрыў лістоты Алесь убачыў над паркам — і вышэй за ўсё вакол — узгорак з голай верхавінай, а на ім нешта ружова-аранжавае, узнесенае проста ў неба сваімі каланадамі.

¹ Калісьці стральба па адбітках у спакойнай вадзе была ледзь не народным спортам у Прыдняпроўі. Яшчэ сто пяцьдзесят год таму назад рэдка якое паляўнічае свята абыходзілася без яе.

Потым, калі з-за паўстанняў пачалі адбіраць зброю, звычай пачаў знікаць, але яшчэ за сто год да нас часам сустракаўся...

— Храм сонца,— сказаў дзед.— Ен даўжэй за ўсё наваколле бачыць сонца. Але туды мы не пойдзем. Там магіла майго лепшага каня. Звалі яго — Эол. Ды толькі ўсе яго дзеці і ўнукі не тое. Быццам ён усю смеласць за адзін свой век пражыў.

— Можа, не ведалі, як за Тромба ўзяцца?

— Можа, і так... Хочаш — сабе вазьмі. І... да стрэлаў усё ж прывучы...

— Не ведаю. Калі ж я за гэта вазьмуся? — суха запытаў Алесь.

Князь моўчкі ішоў побач з унукам. Вусны яго былі спакойныя, твар, як заўсёды, абьякавы. І ніхто не ведаў, не мог бы ўбачыць, што ад самага здарэння з Тромбам у душы князя спявала радасць.

«Мой... Горды, крыўды не даруе... Не сынаў, не Кроеравай крыві... Мой».

А ўголас сказаў абьякава:

— Ну глядзі, як хочаш... Там, за Жараліцай, бярозавы гай... Там, бліжэй да дому, таксама над рачулкай, мой тэатр... Ну, а зараз пойдзем вячэраць, потым будзем глядзець трагедыю. Ты ніколі не бачыў тэатра?

У Алесь моцна закалацілася сэрца. Аб тэатры яму расказвалі. Бацька і маці бачылі тэатр шмат разоў, у вялікіх гарадах: у Магілёве, Вільні, Пецярбургу.

— Трэба толькі хутчэй... бо... заўтра ж мне рана ехаць.

— Ты заўтра не паедзеш,— сказаў стары.

— Чаму гэта? — Алесю адразу ўспомніўся звычай князя замыкаць коней.— Мне трэба.

— Калі трэба, то добра,— абьякава адказаў князь.— Але справа перш за ўсё... Заўтра трэба яшчэ пакоі агледзець, карцінны павільён. І самае галоўнае — сакратар мой на тыдзень з'ехаў жаніцца; чужым мае справы давяраць нельга, і я думаю, ты здолееш мне памагчы. Почырк у цябе добры?

— Дрэжны.

— Тым лепш... Цярпець не магу людзей з гошым почыркам... Ды ўрэшце, што я... Ты ж мне памагчы не можаш.

— У чым?

— Ды я, ці ведаеш, так бы мовіць... складаю «Запіску аб уладах... зямных і нябесных. Вопыт... разважання нявернападданага... аб вернападданных».

Ніхто на свеце не мог бы заўважыць, што князь дурэе, такі сухі быў тон.

— Гэта цікава,— ветліва сказаў Алесь.

— Ну вось. Я думаў, ты здолеў бы мяне выручыць... дні на — гм! — чатыры... Я ведаю, табе будзе сумна са мною. Але справа ёсць справа. Тры гадзіны на дзень — ёй. У астатні час — што хочаш...

Князь абмахнуўся хустачкай, непрыкметна прыціскаючы яе да вуснаў, яму не хапала цярплівасці.

— І яшчэ,— хлусіў ён.— Цяпер пойдучь дні рэпетыцый. Трэба праглядзець увесь рэпертуар гэтага года. Заўтра ідзе «Федра». Паслязаўтра опера — «Чароўная флейта» і яшчэ нешта накшталт дадатка да яе, «Мятлушкі весняй ночы», гэта балет. На наступны вечар павінен ісці «Дубіна, палескі разбойнік, або Дзівосы закінутага млына», потым «Сід», «Рычард Трэці», або Гісторыя аб тым, як зладзей кароль утапіў брата ў бочцы з мальвазіяй і забіў... Ну, словам, доўга. Яшчэ пяць піэс.

Князь назнарок прыбавіў да назвы славунай трагедыі доўгуютыраду, каб было цікавей. Потым дадаў:

— Урэшце, як хочаш... Калі табе пільна трэба ў Загоршчыну, я не буду цябе трымаць. Заўтра ж загадаю асядлаць тваю кабылку — і едзь.

Алесева сэрца разрывалася паміж гонарам і магчымасцю паглядзець усё, чаго ён яшчэ не бачыў. Гонар, урэшце, не так і мучыў цяпер, бо тон князя змяніўся і з сухавата-здэклівага стаў амаль міралюбым. І хлопец уздыхнуў:

— Я думаю... Бацькі даруюць мне, калі даведаюцца, што я астаўся.

Князь зрабіў выгляд, што лічыць па пальцах.

— Сёння... «Федра»... «Флейта»... так... Ого, чатырнаццаць дзён! Пэўна, ты столькі не вытрымаеш... Ды і мне... Ах-ах! Вось няўдача якая! Але вернецца сакратар — будзе лягчэй. І абяцаю табе пасля двух тыдняў — рабі што хочам... А хочаш — і раней...

— Я думаю... я здолею застацца на столькі. Трэба ж памагчы...

«Ах, чорт,— думаў князь,— ах, які стрыгунок горды!.. Ну, я ўжо цябе закілзаю, калі спатрэбіцца... Гэта ж падумаць, колькі ён мяне прымушае вакол сябе скакаць!..»

За сталом акрамя іх сядзела яшчэ жанчына год пад

с.орак, відаць, тая самая, якую даязджачы Карп, не заўважыўшы Алесь, назваў калісь «апошній метрэскай» пана.

У слове «метрэска» было нешта таемна-нядобрае, але — дзіва! — Алесь адразу і думаць аб гэтым забыў, як толькі ўбачыў «метрэску» на свае вочы. Такі спакой быў у яе рухах, такой прыгажосцю свяціўся гэты добры, бяздумны твар. Толькі падумалася, як гэта добра, што яна такая простая.

— Пад'ешце, бацюхна, удосталь,— нараспеў сказала яна замест малітвы.— І вы, князюхна, ешце без сумнення.

Князь выпіў зялёную чарку — яна загайдалася на стале круглым донцам, зусім як Іванька-ўстанька,— і закусіў рыжыкамі свежага засолу.

— Ал-ле,— сказаў ён.— • Хрыстос па душы басанож прайшоў. Чуеш, Еўфрасіння Глебавічна? Мы сёння ў тэатр ідзём... да дзяўчат.

Скоса глядзеў хітрым вокам.

— То і добра,— з усмешкай сказала яна.— Тады я ўжо загадаю, каб вам святочны ўбор падрыхтавалі. Дзяўчаты любяць, калі кавалеры добра апранутыя.

— Пойдзем, можа, разам, Еўфрасіння Глебавічна?

— Што ты, бацюхна! — узняла яна рукі.— Грэх такі! Дый страшна. Людзі нажамі рэжуцца. Пярун грыміць. А я навальніцы баюся.

Князь паціснуў плячыма.

...У будынку тэатра панавала паўцёмра: рэдкарэдка дзе бясконцыя калідоры асвятляліся свечкамі ў жырандолях.

Фae з мармуровымі бюстамі і статуямі муз пахнула парфумай і яшчэ чымсьці таемным. Праз дзверы была відна цёмная зала, заслона, асветленая знізу і таму як жывая, чуліся гукі скрыпак.

Рыхтавалася ў цемры і незнаёмых водарах нейкая таемнасць, бо ўсё болын напружана гучалі, а потым раптам змоўклі скрыпкі і віяланчэлі. І гэта звалася «Гарыслава і Людзімір».

Узнялася заслона. За ёю ляжаў «старажытны Магілёў» з храмамі і каланадамі. І гэта цягнулася метраў на пяцьдзесят, такой глыбіні была сцэна. А далей, ужо намаляваны, узвышаўся гарадскі мур і за ім — Дняпро, падобны на мора. На сцэне стаялі воіны і аб нечым

спрачаліся, размахваючы мячамі. І так прыгожа яны гаварылі вершам, што да горада набліжаецца вораг — войска на чале з князем Людамірам. А дачка магілёўскага князя, Гарыслава, усе апошнія дні сумная і плача.

І ўсё ж Алесь чакаў чагосьці яшчэ лепшага.

...На сцэну, у доўгім зіхоткім плашчы, выйшла дзяўчына год васемнаццаці. У яе было бледнае аблічча з вялізнымі вачыма. Яны былі большыя, чым ва ўсіх людзей на зямлі...

Алесь не ведаў, што ён прысутнічае пры дзіве, вялікім нават на фоне гэтага добрага тэатра, на фоне выключнай для прыгонных ігры іншых. Ён проста адчуў, як ад першых гукаў яе голасу мурашкі прабеглі па спіне.

А ноч ідзе, і коцяцца сузор'і,
Як безліч караблёў у цёмным моры,
Чужынскіх караблёў. Ах, бачу, бачу я:
Яна плыве сюды, пагібель ўжо мая!

Няроўныя, то добрыя, то жакліва бяздарныя словы — гэта не мела ўжо значэння... Яны былі з яе вуснаў, і гэтая дзяўчына ў сваім зіхоткім плашчы была вышэйшая за ўсіх астатніх.

Ветрам дыхала са сцэны, такім ветрам, што валавы на галаве ўставалі дыба.

Была бітва. Страшна і безупынна грукатаў гром. Білі маланкі, асвятляючы на сцэне гаротную постаць.

А дзед скоса глядзеў на ўнука, на бледны твар, на рукі, што ўчапіліся ў аксаміт бар'ера, і толькі ківаў галавою.

...Білі грымоты. А за мурамі ішла бітва. І Люда мір, якога ён яшчэ не бачыў, але ведаў, што ён харошы, часова адступіў. А потым было іхняе патаемнае спатканне. А потым звіваўся, як чарвяк, расказваючы аб здрадзе, і шыпеў, як змей, перад магілёўскім князем агідны дружнынік Шчур.

У цёмнай зале нечакана звонка, перарывіста адкрыўды і абурэння, выбухнуў дзіцячы голас:

— Як жа табе не сорамна?! Дрэжны ты! Злы чалавек!

Акцёры страпануліся.

І тут... Яна забылася і глянула на яго. Князь з прыкрасці крэкнуў, вырашыў адзначыць гэты недахоп.

— Яна паглядзела на мяне,— шэптам сказаў Алесь.— Паглядзе-ела.

Крык Алесь, здавалася, прымусіў яе граць яшчэ лепей. У рысах аблічча быў смяротны боль. А голас зрываўся, нясцерпна сціскала сэрца.

О рабства страшнае! О лёс мой люты!
Гарчэй за смерць кайданныя пакуты!
Згасай, згасай у клетцы залатой
Нікому непатрэбнай сіратой.
Кайданы рабства на руках, як змеі,
А за мурамі цёплы ветрык вее.
А за мурамі свет! Сады! Палі!

Голас яе ўпаў, і тут стары князь адчуў, як затрэслася ад рыданняў цельца побач з ім.

— Хлопчык мой!.. Гэта ж выдумка! Хочаш — яна прыйдзе і сунешыць цябе?

— Не! Не! — і невядома было, ці ён не хоча, каб яго суцяшалі, ці проста не верыць, што гэта выдумка.

Высакародны Людамір, даведаўшыся аб пакутах каханай, з'явіўся ў горад, пакінуўшы флот, каб вызваліць яе або падзяліць яе лёс. Абаіх разрывалі страстці: любоў да радзімы і каханне.

Закаханыя стаялі на кастрах з бяргвенняў, якія вось-вось павінны былі запалаць.

О любы мой, прыйшла гадзіна скону!

Зыркяя языкі полымя ахапілі яе. А над полымем ззялі яе вочы.

...Дзед сам занёс яго ў пакой побач са сваім, сам, разам з Глебавічнай, распрануў яго.

Алесь ляжаў, бяссонна гледзячы на агенчык начніка. Спаць ён не мог. Што ж рабіць потым?.. Як жыць без гэтага? Ён скончыць памагаць дзеду і стане непатрэбны яму. І тады зноў... бачыць яго раз на год, як бацькі.

Праз якую гадзіну ён пачуў у калідоры голас дзеда, які канчаў настаўляць кухара:

— Вэндзіць фазана будзеш як заўсёды, на драўляным пілавінні з цукрам. І каб тушкі не дакраналіся адна да адной! А індыка, перш чым рэзаць, напай п'яным — за паўгадзіны ўлі ў рот лыжку гарэлкі: мяса будзе смачнейшае...

Дзверы ў спальню адчыніліся. Дзед зайшоў і сеў каля ложка.

— Не спіш? — спытаў ён.

— Не-а.

— Усё мучышся?

Дзед маўчаў, і цень ад яго галавы схіляўся ўсё ніжэй.

— Хочаш астацца са мной?..

— А бацькі?

— Ну, прыязджаць, калі захочаш...

— Хачу.

— Ну вось. А я стаў лянівы на дабро... Усё думаеш: можа, другім разам. А гэтага нельга!.. За гадзіну я абдумаў. На ўсіх актораў заповіт, што яны будуць вольныя пасля маёй смерці. А ёй — вось ён, — і дзед паказаў жаўтаваты аркуш паперы. — Заўтра яна можа ісці, куды хоча.

— І яна можа?..

— Тут сказана: хоча — няхай ідзе. Хоча — няхай астаецца ў маім тэатры, грае ўжо як вольная.

Алесь прыўстаў і схпіў дзедавы рукі.

— А цяпер ідзі, занясі сам...

...Ён ляцеў начным калідорам — аж рэха лунала. Кінуўся ў дзверы і пабег пераходам над аркай. Загрукаталі вінтавыя сходы на антрэсолі.

...Ён нечакана ціха пастукаў у дзверы...

Дзверы адчыніліся, і ён убачыў жаночую постаць у доўгім начным халаце, валасы, сабраныя стужкай, і вочы.

У гэтых вачах і цяпер жыў сум, але яны трохі пацяплелі.

— Заходзьце, — сказала яна.

...Просценькі туалетны столік, дзве свечкі на ім. Разгорнутая кніга на крэсле.

— Сядайце.

Усё было звычайнае. І ўсё ж за гэтым пакоем ён бачыў вязніцу і полымя вогнішча.

Пачырванеўшы, працягнуў ёй скрутак паперы".

— Што гэта?

— Прачытайце. І не бойцеся турмы. Я вас абараню.

Яна з усмешкай паглядзела на яго, такога наіўнага ў сваёй веры. Што мог зрабіць ён?

Пасля разгарнула скрутак і з той самай памяркоўнай усмешкай пачала чытаць.

Усмешка знікла.